

2011

Danske Studier

Udgivet af Merete K. Jørgensen
og Henrik Blicher
under medvirken af
Simon Skovgaard Boeck

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier 2011, 106. bind, niende række 10. bind
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 577
Omslagsdesign: Torben Seifert
Omslag: Kritisk Revy 1927,3 og 1928,1
Illustrationer s. 6, 32: Ljósmyndasafn Reykjavíkur, s. 27: Þjóðminjasafn Íslands, s. 130: Det Kongelige Bibliotek, s. 142: Den Arnamagnæanske Samling.

Printed in Denmark by
Tarm Bogtryk A/S
ISSN 0106-4525
ISBN 978-87-767-4-607-0

Kommissionær: Syddansk Universitetsforlag, universitypress.dk

Udgivet med støtte fra Det Frie Forskningsråd | Kultur og Kommunikation.
Artiklen »Danske minder i Island« er støttet af Niels Bohr Fondet | Mag.
art. Marcus Lorenzens Legat.

Dette bind har været underkastet anonym fagfællebedømmelse.

Alle årgange af Danske Studier fra 1904 til 2010 er nu frit tilgængelige på
www.danskestudier.dk

Bidrag til tidsskriftet sendes til:

lektor Henrik Blicher
Institut for Nordiske Studier
og Sprogvidenskab
Københavns Universitet
Njalsgade 120
2300 København S

ledende redaktør
Merete K. Jørgensen
Gammeldansk Ordbog
Det Danske Sprog- og
Litteraturselskab
Christians Brygge 1
1219 København K

Redaktionen foretrækker at modtage bidrag elektronisk, og disse kan sendes til ss@dsl.dk. Bøger til redaktionen bedes sendt til Merete K. Jørgensen.

Manuskripter (inkl. resume) skal være redaktionen i hænde inden 1. april 2012.

Indhold

<i>Auður Hauksdóttir</i> , docent, ph.d., Islands Universitet: Danske minder i Island. Om mødet mellem dansk og islandsk kultur	5
<i>Christina Holst Færch</i> , ph.d.-stud., cand.mag., Aarhus Universitet: Den grædende Dina over Den Skam-skaaren Sichem. En københavnsk selvkastrat anno 1719	50
<i>Klaus P. Mortensen</i> , professor, cand.mag.: Eventyret som lignelse. Om H.C. Andersens »De Visers Steen«	78
<i>Johnny Kondrup</i> , lektor, dr.phil., Københavns Universitet: Replik om forførelse. Karen Blixens <i>Ehregard</i>	89
<i>Torben Jelsbak</i> , postdoc, ph.d., Københavns Universitet: Arbejdshypotesen om en menneskehed. Tidsskriftet <i>Kritisk Revy</i> mellem avantgarde og populærkultur	111

MINDRE BIDRAG

<i>Luca Panieri</i> , lektor, Università IULM, Milano: De danske enstavelsesord med udlydende langvokal sproghistorisk belyst af »afstemningsteorien«	134
<i>Michael Lerche Nielsen</i> , lektor, ph.d., Københavns Universitet: Et Peder Låle-ordsprog skrevet med runer.	141
<i>Liv Bliksrud</i> , professor, dr. philos., Universitetet i Oslo: Et leilighetsdigt av Johan Herman Wessel	150
<i>Aage Jørgensen</i> , cand.art.: Johannes V. Jensens programskrift »Den gotiske Renaissance« – nogle tekstkritiske bemærkninger	154

JUBILÆUMSANMELDELSE

<i>Henrik Jørgensen</i> , lektor, dr.phil., Aarhus Universitet: Kristian Mikkelsen: Dansk Ordføjningslære	165
--	-----

ANMELDELSER

<i>Niels Werner Frederiksen</i> , ekstern lektor, mag.art., Københavns Universitet:	
Inger Lindell (udg.): En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska.	173
<i>Sanni Nimb</i> , seniorredaktør, ph.d., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab:	
Bente Mægaard og Lene Schøsler (red.): En snemand på syv måder	188
<i>Anne Mette Hansen</i> , adjunkt, ph.d., Københavns Universitet:	
Pil Dahlerup: Sanselig senmiddelalder	195
<i>Jens Kristian Andersen</i> , lektor, dr.phil., Københavns Universitet:	
Gunnar Sivertsen: Kilden til Jeppe paa Bierget	205
<i>Per Dahl</i> , lektor, mag.art. Aarhus Universitet:	
Vigdis Ystad m.fl. (red.): Henrik Ibsens skrifter.	209
<i>Flemming Conrad</i> , dr.phil.:	
Peer E. Sørensen: Vor Tids Temperament. Studier i Herman Bangs forfatterskab	219
<i>Karen Skovgaard-Petersen</i> , ledende redaktør, dr.philos., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab:	
Jens Bjerring-Hansen og Torben Jelsbak (red.): Boghistorie ..	226

FRA REDAKTIONEN

Universitets-Jubilæets danske Samfund	230
Tilsendte publikationer	231

Danske minder i Island

Om mødet mellem dansk og islandsk kultur

Af Auður Hauksdóttir

Throughout their long common history, contact between Denmark and Iceland was close and multifaceted. Copenhagen, in particular, was of central importance for Iceland's history. It was here that the Icelanders had to negotiate with the Danes concerning their various interests, both of worldly and spiritual nature, and the University of Copenhagen was the most important seat of learning for Icelanders until the establishment of the University of Iceland in 1911. In addition, many Icelanders headed for Denmark to learn a trade or seek other practical training. The earliest signs of villages developing can be seen in Iceland at the end of the eighteenth century, first in the leading trading locations, and soon Reykjavík would emerge as the country's leading town. Here an environment developed where Danish merchants and Danicised officials dominated, and where Danish culture and language were prominent. The lifestyle, clothing and behaviour of this influential group set the trend for society, creating a chasm between the imported urban culture and established Icelandic rural traditions. Danish culture has therefore in numerous ways placed its stamp on Icelandic culture and for some time Danish was a major influence on the development of the vocabulary of Icelandic.

Danmarks og Islands fælles historie varede fra 1383, da islændingene hyldede den dansk-norske konge Olaf IV, og indtil oprettelsen af republikken i 1944. Under det langvarige tilhørsforhold var der i flere henseender tale om indirekte og direkte kontakt mellem danskere og islændinge. En ikke ubetydelig del af landenes fælles historie er forbundet med København, dels med statsadministrationen, dels med Københavns Universitet, som fra reformationen omkring 1550 og indtil etableringen af Islands Universitet i 1911, var islændingenenes vigtigste lærdoms- og kulturcenter. Danskernes interesse for islandsk middelalderlitteratur gav anledning til samarbejde mellem islandske og danske lærde, og i århundreder gjorde danske købmænd og embedsmænd sig gældende i Island. Disse forhold betød, at der var tale om forskellige kontaktflader, hvor dansk og islandsk kultur mødtes, og hvor dansk sprog spillede en vigtig rolle.

Fra Islands landnam i slutningen af det niende århundrede og henimod slutningen af det nittende århundrede var Island først og fremmest et bondesamfund. Landet var tyndt befolket og arbejdsforhold og levevilkår havde været forholdsvis uforandrede igennem århundreder. Den islandske bondekultur hvilede på gamle traditioner, hvor mundtlige fortællinger og

sagalitteraturen stod helt centralt. Beretninger om fristatens storhedstid nærrede bevidstheden om kulturelt selvværd.

Indtil omkring 1800 fandtes der ikke egentlige byer i landet, blot nogle små handelspladser nær de gode havne, men i den efterfølgende tid kan de første tendenser til en egentlig byudvikling konstateres. Her dannedes der miljøer, hvor danske købmænd og håndværkere, samt danske og islandske embedsmænd satte deres præg på kulturen. Den nye importerede bykultur, som typisk blev opfattet som dansk, mødtes med den etablerede islandske.

I det følgende sættes der fokus på mødet mellem dansk og islandsk kultur og de forhold, der især bidrog til at fremme dansk kultur. Endvidere drøftes disse forholds betydning for det danske sprogs status og funktion i Island. Hovedvægten lægges på perioden fra den sidste del af det attende århundrede og indtil begyndelsen af det tyvende århundrede, da islændingene opnåede en markant selvstændighed. Artiklen baseres dels på forskellig faglitteratur, dels på tekster fra aviser og tidsskrifter, samt personlige kilder i form af breve, erindringer og rejseskildringer.

Reykjavik voksede støt i det 19. århundrede, og blev hurtigt landets førende by. Foto fra omkr. 1900.

1. Danske embedsmænd og »danske islændinge«

Enevælden blev indført i Island i 1662, og herefter fik kongen en stadig større magt. Med omfattende ændringer i 1680'erne blev administrationen tilpasset enevælden, og København blev centrum for den lovgivende myndighed og det øverste ombudsstyre. Island var kun ét amt fra 1684 indtil 1770, da landet blev inddelt i to amter: nord- og østamtet og syd- og vestamtet. I 1787 blev syd- og vestamtet delt i to selvstændige amter. De øverste embeder var stiftamtmandsembedet, amtmandsembederne og landfogedembedet, og stiftamtmanden var kongens øverste embedsmand. Han var fastboende i København, og selvom han fra 1720 regelmæssigt skulle besøge Island, kom han næsten aldrig dertil (Einar Hreinsson 2003: 49), men fra 1770 skulle stiftamtmanden være fastboende på kongsgården Bessastaðir i nærheden af Reykjavík. Disse embedsmænd var islændingenes vigtigste repræsentanter over for centraladministrationen i København, dels over for rentekammeret, der varetog finans- og erhvervsforhold og almen forvaltning i Island, dels over for kancelliet, der tog sig af justits- og kirkeanliggender. Fogeden var ansvarlig for kongens kasse, og han førte sammen med amtmanden tilsyn med kongens interesser og indsendte beretninger om tilstandene i landet. Indtil midten af 1700-tallet blev de øverste verdslige embeder varetaget af danskere (undtagelsesvis af nordmænd), men dette ændredes så småt i den efterfølgende tid. Den første islænding, som varetog landfogedembedet, var Skúli Magnússon, ofte kaldt Reykjavíks fader, han besad stillingen i årene 1743-1793, og fra 1752 varetog islændinge af og til amtmandsembederne, bl.a. Ólafur Stephensen, som var amtmand i årene 1766-1783 og 1787-1806, heraf stiftamtmand i 1790-1806 (Lýður Björnsson 2006: 16-17).¹ Foruden Bessastaðir i nærheden af Reykjavík fandtes der amtmandsboliger på Snæfellsnes og på Möðruvellir i nærheden af Akureyri. Andre vigtige verdslige embedsmænd var lovmænd og sysselmænd, som håndhævede den administrative magt og som efter 1718 var herredsdommere (Sigurður Línal 1993: 75-76). Sysselmændene var som regel islandske og indtil begyndelsen af 1700-tallet alene uddannet i Island. Efter indførelsen af juridisk embedsksamen ved Københavns Universitet i 1736 var en fuld juridisk eksamen forudsætningen for at kunne betræde dommerembeder. Det var dog til at begynde med ikke ualmindeligt, at islændinge blev sysselmænd uden at have aflagt denne eksamen (Jón Helgason 1931: 27).

De øverste gejstlige embeder var de to biskopper på Hólar i nordlandet og Skálholt i sydlandet, samt rektorerne for latinskolerne på de to bispe-

sæder. Efter reformationen var biskopperne altid islandske, og fra 1570 gjaldt det også rektorembederne. I 1785 blev bispesædet på Skálholt nedlagt, og i 1801 skete det samme på Hólar. Herefter blev stifterne lagt sammen og bispesædet flyttet til Reykjavík. I perioden 1786 til 1804 hørte latinskolen hjemme på Hólavellir i Reykjavík, men den blev flyttet til Bessastaðir i 1805, efter at stiftamtmandsboligen blev flyttet derfra til øen Viðey uden for Reykjavík. Indtil oprettelsen af præsteseminaret i Reykjavík i 1847 fik de fleste ledende, gejstlige embedsmænd deres uddannelse på Københavns Universitet (Jakob Benediktsson 1987: 209).

I kølvandet på administrationens tilpasning til enevælden blev der også indført nye regler for handelen. De islandske havne blev bortforpagtet to og to for seks år ad gangen, og landet blev inddelt i handelsdistrikter, hvad der gav købmændene en meget stor magt. Det ses fx i talemåden: »Tror du, at du er konge eller købmand?«, som blev brugt om hovmodige folk (Björn Þorsteinsson 1985: 175). I 1776 overtog kongen handelen, og man forsøgte at fremme frihandel (Björn Þorsteinsson 1985: 188). Fra 1777 skulle de danske købmænd overvintre i Island, hvilket betød, at der blev bygget varehuse og boliger til dem og deres familier (Lýður Björnsson 2006: 197). I 1786 fik alle den danske konges undersåtter ret til frit at handle med islændingene, dvs. at al handel i Island blev forbeholdt danskere. Købmændene sad som regel i København og drev filialer af danske handelshuse i Island, mens deres »faktorer« stod for den daglige drift (Björn Þorsteinsson 1985: 193). Samme år fik Reykjavík og fem andre handelspladser (Grundarfjörður, Ísafjörður, Eyjafjörður (Akureyri), Eskifjörður og Vestmannaeyjar) købstadsrettigheder (Lýður Björnsson 2006: 246). Det var først i 1854, at der blev lovgivet om frihandel i Island, hvorved det blev tilladt andre end danskere at handle med islændingene (Gunnar Karlsson 2008: 341). På de vigtigste handelspladser var der særlig grobund for dansk sprog og kultur – det gjaldt især Reykjavík, hvor byudviklingen gik stærkere end andre steder, og hvor der boede forholdsvis mange indflydelsesrige danskere.

Til trods for ret hyppige kontroverser mellem islændingene og de danske købmænd pga. interessekonflikter, nød de fleste af købmændene respekt blandt befolkningen. Det ses fx af, at de i breve blev tituleret med ikke mindre respekt end sysselmænd, og det lader til, at sysselmændene har betragtet dem som ligeværdige (Sigfús Haukur Andrésen 1988: 107-113).

Den politiske og erhvervsmæssige udvikling førte til, at Reykjavík i løbet af forholdsvis kort tid blev landets største og vigtigste by. Omkring

midten af 1700-tallet tog landfoged Skúli Magnússon initiativ til at rejse de første fabrikker og drive industrivirksomhed i Reykjavík. Nye typer af erhverv krævede håndværksmæssige kvalifikationer, som ikke fandtes i landet, og i årene 1784-1788 skønner man, at 20-30 islændinge – for det meste kvinder – rejste til Danmark for at lære at spinde og væve (Lýður Björnsson 1987: 297 og 1990: 102), og en del islændinge rejste til Danmark for at skaffe sig forskellige andre håndværksmæssige kvalifikationer. Desuden kom danske håndværkere til Island for at arbejde med den nye industri (Ax 2002a: 85). I en beskrivelse af Gullbringusýsla, hvortil Reykjavík hørte, skrev Skúli Magnússon, at der blandt beboerne fandtes bl.a. tømrere, snedkere, skomagere, bødkere, smede, guldsmede og garvere, og at alle disse håndværkere havde fået deres uddannelse i København (Lýður Björnsson 2006: 114-115). Formodentlig har der både været tale om danske håndværkere, der kom til Island for at arbejde med den nye industri, og islændinge, som var blevet uddannet i Danmark.

I 1761 blev der bygget en embedsbolig på Nes i nærheden af Reykjavík for landets første og indtil videre eneste læge, landfysikus Bjarni Pálsson. Han førte tilsyn med sundhedsvæsen og sygdomsbekæmpelse i hele landet og stod for undervisning af lægestuderende og jordemødre. I 1761 kom en dansk jordemoder til Nes, og hun bidrog også til undervisningen i fødselslære (Björn Þorsteinsson 1985: 186).

De skildrede forhold betød, at der dannedes en elite bestående af danske købmænd samt ledende danske og islandske embedsmænd, som typisk havde studeret i Danmark og havde dansk kultur og dannelse som forbillede. Disse var kongens embedsmænd, og forudsætningen for deres karriere må have været, at de beherskede dansk og var dansksindede. Kilderne viser, at danskernes og de bedre stillede islændinges livsstil og sprog i flere henseender adskilte sig fra det, der var kendetegnende for menigmands kultur. Eksempelvis fremgår det af retspræsident Magnús Stephensen's optegnelser, at han under sine ophold i København lagde stor vægt på at tilegne sig manerer og fremtræden, der blev anset for at være passende for samfundets elite (Þorkell Jóhannesson 1962: 27). Hans holdning til normer mht. påklædning, møbler og selskabsliv fremgår tydeligt af hans rejsedagbog, som han skrev i forbindelse med sit ophold i København i vinteren 1825-1826. Den danske overklasse var trendsættende for livsstil, mode og husholdning, og dansk havde en vigtig funktion som kommunikationssprog inden for administrationen. Ligesom tysk i Danmark havde dansk desuden en symbolfunktion som elitens sprog. Det fremgår af kilderne, at de bedre stillede islændinges sprog ofte var fyldt

med låneord fra dansk og andre danismer, og at de ofte brugte dansk, også hvor situationen ikke krævede det. Der findes også eksempler på, at islandske forfattere valgte at skrive litteratur på dansk. Det gjaldt fx selsmand Sigurður Pjetursson² (Finnur Jónsson 1917: 184) og digteren Jónas Hallgrímsson.³ Efter afsluttet uddannelse på Bessastaðir opholdt Jónas sig i Reykjavík, hvor han i årene 1829-32 fungerede som sekretær for land- og byfogeden. I denne periode digtede han lejlighedsviser på dansk, bl.a. et fødselsdagsdigt til stiftamtmandens søster i anledning af et dansebal, der blev holdt i byen. Ved en anden lejlighed skrev han »Julesang for børn ved bak« (Páll Valsson 1999: 56-58).⁴ Elitens sprog – især mange af de verdslige embedsmænds – var ofte helt og holdent dansk eller stærkt danskpræget islandsk. Alt tyder på, at de danske embedsmænds kancellisprog har været forbillede for deres islandske kollegers embedsprog; det følgende citat giver eksempler herpå. Sætningen fra en lands-overrettsdom i 1805 omhandler rettens »interlocutorium« i en »suspensions-sag«:

Eins og nú þessi rjettur hefur enga orsök til að efast um, að tjeð yfirvöld hafi, samkvæmt amtmannanna af *defensor citeruðu instruktionum*, í allan máta aðgætt þau í *svoddan tilfellum fyrirlögðu formalitet*, svo getur landsyfirrjetturinn hjer eigi matið sjer að tilkoma að taka slíkar þeirra aðgjörðir undir sitt álit og dómsályktun, því siður, sem áminsta *instruktion* sýnast útþrykkilega að heimila Íslands amtmönnum rjett til að láta höfða mál til embættistjóns móti einum þeim undirgefnum embættismanni, án þess þar um fyrir fram að útvega konunglega úrlausn, hvað hjer í landi aldrei er uppáboðið, en kynni í vissum tilfellum að orsaka vandræði og óþolandi drátt fyrir *jústítien*, hversvegna málið, eptir áður sögðu, á að hafa sinn framgang fyrir þessum rjetti, og viðkomendur skyldast til að fylgja því fram að lögum, eptir því, sem þeim af hlutaðeigandi yfirvöldum er skipað (*Landsyfirrjettardómar og Hæstarjettardómar í íslenzkum málum 1802-1873*: 178-179).

Eksemplet viser ikke alene dansk indflydelse på ordforrådet, fx fremmedordene *defensor citeruðu instruktionum*, *jústítien* samt *svoddan tilfellum fyrirlögðum* 'i sådanne tilfælde forelagt', *útþrykkilega* 'udtrykkelig', *í vissum tilfellum* 'i visse tilfælde'. Men også syntaksen er påvirket, og resultatet er en lang knudret helsætning med mange ledsætninger. I ledsætningen *hvað hjer í landi aldrei er uppáboðið* er der tale om dansk

ledsætningsordstilling, da adverbialbet 'aldrig' står foran det finitte verbum *er*; det er atypisk for islandsk ordstilling, hvor adverbialbet normalt følger efter det finitte verbum. Frasen *Eins og*, som normalt er en sammenlignende konjunktion, fungerer her som årsagskonjunktion, og det relative pronomen *hvað* samt det relative adverbium *hversvegna* 'hvorfor' bruges som ledsætningsindledere, hvad der er almindeligt på dansk, men ikke på islandsk.

Den danskprægede elitekultur stod i flere henseender i modsætning til den etablerede islandske bonde- og almuekultur. Det ses fx i sproget i de mange breve, der er skrevet af almuefolk, og i folkesagn og folkeeventyr fortalt af unge og ældre, bønder, præster og tjenestefolk fra alle landsdele. Disse kilder viser, at på nær enkelte gejstlige udtryk samt få verdslige ord, der angår embedsførsel og handel, er ordforrådet stort set frit for udenlandske glosor (Jakob Benediktsson 1964: 107). Disse kulturelle modsætninger betød, at der efterhånden dannedes en kløft mellem den traditionelle kultur på landet og den importerede kultur på handelspladserne.

2. Kirke og kultur

En islandsk bibeloversættelse fra 1584, islandsk præstestand og en lang tradition for at udtrykke sig om religiøse forhold på islandsk havde en stor betydning for udviklingen af det islandske sprog. Ikke desto mindre kan der efter reformationen konstateres en stor indflydelse fra dansk side på den gejstlige kultur, som også påvirkede sproget. Med reformationen kom den islandske kirke under Sjællands biskop, og de fleste ledende gejstlige embedsmænd fik deres uddannelse i Danmark. Med protestantismen øgedes behovet for at oversætte religiøse tekster til islandsk, og på grund af sprogenes slægtskab og den nære kontakt med den danske kirke var det nærliggende at benytte sig af danske tekster, dvs. tekster, der oprindeligt blev skrevet på dansk eller oversat til dansk fra andre sprog (se nærmere herom i Auður Hauksdóttir under udg.). Det er især inden for den islandske salmeskat, at påvirkningen fra dansk falder i øjnene. Ifølge Møller (1923: 61-68) og Páll Eggert Ólason (1924: 33) er de første evangeliske salmer på islandsk præget af Luthers salmer og hans danske lærlinge. Den første islandske salmebog blev udgivet i København i 1555 af biskop Marteinn Einarsson. Den indeholder 35 salmer, de fleste (18) af Luther. De blev enten oversat direkte fra tysk eller med dansk som mellemsprog. Kun én af salmerne blev oprindeligt skrevet på dansk og én oprindeligt på

latin. Blandt de tyske salmer, der blev oversat fra dansk, kan nævnes: »Aleneste Gud i Himmerig« (formodentlig efter Arvid Pedersens oversættelse), »Hvo som vil salig udi Verden leve« (efter biskop Peder Palladius' oversættelse), »Christ stod op af Døde«, »Var Gud ikke med os denne Tid« og »Vor Gud han er så fast en borg« (Páll Eggert Ólason 1924: 52-58).

I 1558 blev Gísli Jónsson ordineret til biskop i København, og ved den lejlighed lod han trykke et supplement til biskop Marteinnss salmebog, som bl.a. indeholder 17 salmer. Også her drejer det sig primært om oversættelser af tyske salmer, hvor dansk blev brugt som mellemsprog, fx salmerne »O, Guds Lam uskyldig«, »Gladelig ville vi Alleluja synge« og »Det hellige Kors, vor Herre selv bar« (Páll Eggert Ólason 1924: 58-61). Hvis man sammenligner den danske version af »Gladelig ville vi Alleluja synge« med dens sidestykke i Gíslis salmebog er lighederne ikke til at tage fejl af (jf. Böðvar Guðmundsson 1993: 397-398):

Gladelig wille wy Alleluia siunge
med kierlighedzens begæring.
Wort haab oc hierte till Gud skall springe
med syn hellige naade oc miskund.
Som haffuer forløøst oss aff all wor synd
til salighed oc alskens trøst
er han oss alle oprunden.
(Een ny handbog 1529, Nii)

Glaðlega viljum vér allelúja syngja
með kærlegheitsins begering.
Vort hop og hjarta til Guðs skal lyftast
með sinni helgri náð og miskunn.
Sem hefur leyst oss af allri synd
til saligheits og alls kyns treyst
er han oss öllum upprunninn.
(Gíslasálmar 1558, Bii).

De oversatte salmer blev dog anset for at være af ringere kvalitet end samtidige verdslige digte, som baseredes på den traditionelle litterære arv. Det gjaldt både sproget, stilen, metrikken og den litterære kvalitet i øvrigt. I 1589 udkom en ny salmebog redigeret af biskop Guðbrandur Þorláksson. Han bestræbte sig på, at salmerne kunne stå mål med den

bedste verdslige litteratur, og derfor skulle de baseres på den litterære arv. Biskoppen anså det ikke alene for usædeligt at gengive Guds ord i et dårligt sprog, men også udtryk for manglende respekt og nænsomhed over for det sprog, der på en gang var modersmålet og kirkens sprog (Óskar Halldórsson 2004: 265-266). Biskop Guðbrandur samarbejdede med nogle digtere om at revidere ældre salmer og finde nye. Páll Eggert Ólason (1924: 32-33) argumenterer for, at oversætterne har taget hensyn til den danske salmebog, formodentlig Hans Thomissøns salmebog fra 1569 eller senere udgaver, og at tyske salmebøger desuden er blevet brugt som forbilleder. Óskar Halldórsson mener, at nogle af salmerne stammer fra de to ældre islandske salmebøger, men at de fleste nye salmer er blevet oversat fra latin og tysk (Óskar Halldórsson 2004: 267). Det er ikke muligt at gå i detaljer med oversættelsen af hver enkelt salme her, men det kan nævnes, at nogle af Kingos salmer i oversættelse af Stefán Ólafsson blev trykt på Skálholt i 1686 (Klemens Jónsson 1930: 52), og i 1693 udkom flere af hans salmer i oversættelse af Árni Þorvarðarson (Óskar Halldórsson 2004: 271). I 1801 blev der på initiativ af oplysningstidens spidser udgivet en ny islandsk salmebog *Evangelísk kristileg messusöngs- og sálmabók*. Også denne gang tjente den danske salmebog (fra 1798) som forbillede (Hjalti Hugason 1990: 131).

Med voksende nationalbevidsthed blev der lagt forøget vægt på modersmålet og dets betydning for islændingene. Om dette vidner udgivelsen i 1886 af en salmebog med 650 salmer, hvoraf 400 var nye islandske salmer, mens 152 var reviderede eller gendigtede. Salmebogen blev brugt uændret indtil 1945 (Benjamín Kristjánsson 1947: 168). Islandske salmer fylder selvfølgelig meget i dagens islandske salmebog, men ikke desto mindre har den langvarige kontakt med den danske kirke sat sit præg på den islandske salmeskat. Mange ældre danske salmedigtere er repræsenteret i salmebogen fra 2001 (*Sálmabók íslensku kirkjunnar* 2001), hvad følgende oversigt over de danske salmedigtere og antallet af salmer viser:

N.F.S. Grundtvig (1783-1872)	10
Hans Adolph Brorson (1694-1764)	9
B.S. Ingemann (1789-1862)	8
Thomas Kingo (1634-1703)	8
Caspar Johannes Boye (1791-1853)	3
Hans Christensen Sthen (1544-1610)	2
Birgitte Boye (1742-1824)	1
Carl Joakim Brandt (1817-1889)	1

Peter Thun Foersom (1777-1817)	1
Victor Christian Hjort (1765-1818)	1
Niels Johannes Holm (1778-1845)	1
Henrik Kampmann (1750-1828)	1
A. Nielsen (1818-1891)	1
J. Ramus (1716-1785)	1
Bertel Christian Ægidius (1673-1733)	1

2.1 Konfirmation og almueundervisning

Forordningen om konfirmation blev indført i 1741 og som konfirmationsforberedelse anvendtes den islandske oversættelse af professor Erik Pontoppidans lærebog *Sandhed til Gudfrygtighed*. I årene 1741-1745 foretog Ludvig Harboe, den senere biskop for Sjælland og en overgang biskop på Hólar, en undersøgelse af kirke- og undervisningsforholdene i Island. Takket være denne undersøgelse findes der værdifulde oplysninger om meningmands kultur og vilkår på denne tid. Formålet med undersøgelsen var at finde måder at forbedre den almene undervisning i landet. På baggrund af deres arbejde blev der udstedt forordninger i pietismens ånd. En af dem var hus-tugtsforordningen om tugt, sædelighed og øvelser i fromhed i hjemmene, som bl.a. fordømte underholdning i form af verdslig litteratur, fx sagaer og rímur, som ukristelig (Matthías Viðar Sæmundsson 1996: 155). Forordningen førte til bedre undervisning, men blev ilde set, da den forbød dyrkning af litteratur, som havde levet med nationen i århundreder. Husbønderne blev forpligtet til at sørge for, at alle børn i deres hjem lærte at læse og blev undervist i kristendommens grundregler som forberedelse for konfirmationen. Endvidere blev det pålagt præsterne ved årlige husbesøg at efterse, om denne pligt blev opfyldt (Björn Þorsteinsson 1985: 181-182). Forordningen dannede grundlaget for den almene undervisning i landet langt ind i det nittende århundrede. Erik Pontoppidans lærebog blev i 1796 afløst af en islandske oversættelse af *Lærebog i evangelisk-christelig Religion* af den sjællandske biskop Nicholas Edinger Balle.⁵ Den bærer præg af oplysningstidens ånd, hvor etiske synspunkter nu blev vægtet højere end de religiøse (Hjalti Hugason 1990: 131). Balles lærebog blev brugt i almenundervisningen i Island i det meste af det nittende århundrede, og den udkom i alt 27 gange senest i 1882. I 1854 udkom Carl F. Balslovs lærebog i islandske oversættelse, og den blev anvendt ved siden af Balles lærebog. I 1877 udkom så endelig en islandske lærebog, det såkaldte *Helgakver* af rektor Helgi Hálfðanarson, som hurtigt fik stor udbredelse (Einar Sigurbjörnsson 2000).

2.2 Dogmatik

Mange af de ledende præster i Island fik deres uddannelse i Danmark, og der stiftede de bekendtskab med den danske kirke og dens virke. I Island var det muligt at få stilling som præst uden at have erhvervet sig en teologisk universitetsuddannelse, men i 1633 blev det besluttet, at de præster, der var uddannet på Københavns Universitet, skulle prioriteres ved ansættelser. Det førte til, at de danskuddannede præster som regel fik de bedste præstekald eller besatte de ledende gejstlige embeder. I 1600-tallet blev omtrent 175 islandske studerende immatrikuleret på universitetet, langt de fleste for at erhverve sig en teologisk uddannelse. To tredjedele af de studerende, der færdiggjorde deres uddannelser før 1700 blev præster, biskopper eller rektorer (Helgi Þorláksson 2003: 382-383). Dette styrkede selvfølgelig yderligere forbindelsen med den danske kirke.

Udover de gejstlige tekster for almenheden blev den kristne dogmatik også formidlet via danske teologer, og deres synspunkter satte derfor præg på kirken og islandsk åndsliv i øvrigt. Fx blev Christian Bastholms dogmatik *Den Christelige Religions Hoved-Lærdomme til almindelig Opbyggelse* oversat til islandsk i 1799,⁶ og i 1839 blev Jacob Peter Mynsters værk *Betragtninger over de christelige Troeslærdomme* udgivet i en islandsk oversættelse.⁷ Ifølge biskop Sigurbjörn Einarsson fik Mynsters bog en meget stor udbredelse i Island; den fandtes i mange hjem, og dens budskab og inderlige og varsomme tone talte direkte til hjertet af den islandske almue (Sigurbjörn Einarsson 2008). Da der i 1847 blev oprettet et præsteseminarium i Reykjavík, aftog antallet af islændinge, som tog til København for at studere teologi. I 1850 blev der udgivet et årsskrift i anledning af indvielsen af præsteseminarieret, hvor der bl.a. findes en udførlig artikel om sakramentet af Sjællands biskop H.L. Martensen (P. Pétursson og S. Melsteð 1850: 81-122). Martensens værker indgik som en del af pensum på præsteseminarieret og havde derfor en overgang en vis indflydelse på den islandske kirke (Benjamín Kristjánsson 1947: 163).

3. Verdslige tekster og kontakten til dansk åndsliv

Også i Island var fra 1600-tallet og frem til omkring 1800 folkebøgerne populære; de spredtes i håndskrifter, og der findes mange islandske versioner af folkebøgerne bevaret i de islandske arkiver. Seelows (1989: 332) undersøgelse af tilgængelige versioner af de folkebøger, der er blevet

oversat, genfortalt eller tilpasset islandsk virkelighed viser, at omkring 80% af historierne på islandsk har forbillede i danske tekster, som igen har haft tyske folkebøger som udgangspunkt. Hvor der kan konstateres gengivelse eller oversættelse fra tysk, drejer det sig primært om ældre fortællinger, der stammer fra den tid, da Island havde direkte forbindelse med Tyskland.

Fra reformationen og indtil 1685 befandt landets eneste trykkeri sig på bispesædet Hólar i nordlandet,⁸ men i perioden 1685-1703 fandt trykkerivirksomheden sted på Skálholt. I den periode blev der på initiativ af biskop Þórður Þorláksson udgivet nogle bøger med islandsk middelalderlitteratur. Biskoppen fik kongens tilladelse til at udgive bøgerne og den første af publikationerne, *Landnámabók*, som udkom i 1688, tilegnede han kongen. Tilegnelsen er skrevet på dansk og i den skriver biskoppen, at eftersom Saxo Grammaticus anså islændingene for at være vigtige sagafortællere, måtte det betragtes som en værdig opgave at lade skrifterne komme på tryk. Biskoppen henviser her til Saxo Grammaticus' beskrivelse af islændingene i Danmarkshistorien:

Heller ikke de flittige islændere skal her forbigås i tavshed. Disse folk har, fordi deres jord fra naturens hånd er så ufrugtbar, intet grundlag for pragt og luksus og fører konstant en tilværelse i nøjsomhed, hvor de ofte bruger hvert øjeblik af deres liv på at opdyrke kendskabet til andres bedrifter – og derved opvejer deres armod med ånd. For dem er det en stor fornøjelse at kende og viderebringe alle folkeslags historie, for i deres øjne er det lige så glørværdigt at beskrive andres dyder som at demonstrere sine egne. De skatte af historiske vidnesbyrd de har opbygget, har jeg med stor interesse gransket, og en ikke ubetydelig del af nærværende værk er udfærdiget på grundlag af deres beretninger. Jeg har absolut værdsat at kunne rådføre mig med folk som jeg vidste havde så indgående et kendskab til fortiden (Saxo Grammaticus 2000: 15).

Þórður Þorláksson nævner desuden i sin tekst, at en del af skrifterne blev sendt til kongens far Kong Frederik III og »udentvifl maa findes paa Eders Kongl. Mayst. Bibliothec«. At kongen selv har givet tilladelse til at udgive de gamle skrifter, kan vidne om hans interesser for litteratur af denne art:

Nu eftersom eders Kongl. Mayst. hafver Allernaadigst forunt mig at lade bruge it Trøckeri her paa Landet og jeg fornemmer at Eders

Kongl. Mayst. har lyst til gamle Antiquiteter, da har jeg nu ladet paa Prent udgaa en gammel Historie (Landnámabók 1688 uden side-tal, citeret efter Guðrún Ingólfssdóttir 1998: 169-170).

Indtil omkring midten af det attende århundrede blev der i øvrigt næsten udelukkende trykt religiøse tekster i Island. En undtagelse herfra var trykningen af robinsonaderne om Gustav Landkron og om Berthold, som blev oversat fra dansk og udgivet i 1756. Historien om Berthold udkom på dansk i 1740 og den om Gustav i 1743 (Matthías Viðar Sæmundsson 1996: 156-157). Desuden findes der adskillige håndskrifter fra den sidste del af 1700-tallet, som indeholder tekster oversat til islandsk. Eksempelvis kan nævnes to oversættelser af *Tusind og en nat*, som begge formodes oversat fra dansk samt én oversættelse af *Tusind og en dag* (Páll Eggert Ólason 1921: 99-100 og Valtýr Guðmundsson 1916: 50-52). M.J. Driscolls forskning i digteren Jón Oddson Hjaltalíns oversættelser viser, at forfatteren i flere tilfælde har taget udgangspunkt i danske oversættelser. Det gælder dels hans oversættelser af den tyske teolog C.C. Sturms salmer, dels oversættelser af forskellige udenlandske historier, herunder af den franske roman *Zadig ou la Destinée* af Voltaire (Driscoll 2006: viii-xiv).

Trykkeriet på Hrapsey og dets virke, som begyndte i 1773, blev epokegørende for produktionen af verdslige tekster. Dets succes må ses i lyset af oplysningstidens ånd og ideologi. Trykkeriets forstandere fik tilladelse fra de danske myndigheder til at udgive bøger om filosofi, historie, litteratur, jura og økonomi både på islandsk og andre sprog. Af stor vigtighed er præst Jón Þorlákssons virksomhed, som bl.a. omfattede oversættelser af digte af i alt 13 danske og norske samtidsforfattere, herunder Baggesen, Bornemann, Hertz, Høegh-Guldberg, Thaarup og Oehlenschläger (Heimir Pálsson 1976: 20-38).

Oplysningstidens ledende skikkelser lagde stor vægt på at indhente viden om islandske forhold. Således blev der i 1750 på initiativ af kongen og Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab igangsat en række ekskursioner, der skulle indhente viden om Islands natur og islandske forhold. De fandt sted syv somre i træk. For ekskursionerne stod to islandske studenter i København, Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson, som skrev en udførlig rapport om projektet på dansk. Rapporten, som blev udgivet i Sorø i 1772, tæller i alt 1042 sider og anses for at være en af de rigeste kilder om islandske forhold på den tid.⁹ En anden ekskursion blev foretaget i 1775-1777 af Ólafur Olavíus. Resultaterne af denne tur udkom i rapporten *Oeconomisk Reyse igiennem de nord-vestlige, nordlige, og nordøstlige*

Kanter af Island fra 1780 (Björn Þorsteinsson 1985: 188). På initiativ af sysselmand Magnús Ketilsson på Hrappsey blev det første islandske tidsskrift *Islandske Maanedstidender* udgivet i perioden 1773-1776. Magnús Ketilsson havde i 1771 oversat en pjece om bønderkirker til dansk og ladet den gå i trykken, og i 1786 udgav han et lille skrift under betegnelsen *Tanke om det Rappsøiske Bogtrykeri*. Af interesse er også trebindsværket *Kongelige Allernaadigste Forordninger og aabne Breve som til Island ere udgivne af De Höist-priselige Konger af den Oldenborgiske Stamme*. De to første bind blev trykt på Hrappsey i henholdsvis 1776 og 1778 og det sidste i København i 1787 (Þorsteinn Þorsteinsson 1935: 176-184 og 224).

Blandt de verdslige tekster, der blev udgivet i oplysningstiden, kan der nævnes oversættelser inden for vidensområder, der var fremme i tiden, fx tre tyske bøger om sundhed, psykologi og etik, som blev oversat til islandsk med danske mellemlid. Bogen om sundhed blev oversat efter den danske oversættelse af B.C. Fausts *Sundheds Catechismus* (Sveinn Pálsson 1803). Forfatteren til de to andre var tyskeren J.H. Campe, som blev anset for at være en af oplysningens vigtigste pædagoger. Den ene bog *Kort Sædelære for Skikkelige Folkes Børn* drejede sig om etik (Guðlaugur Sveinsson 1799) og den anden *Kort Sielelære for Børn* om psykologi (Bjarni Arngrímsson 1800).

I begyndelsen af det nittende århundrede fandtes der kun én skole i Island, nemlig den lærde skole på Bessastaðir i nærheden af Reykjavík, som var den fusionerede arvtager af landets to latinskolet. Til trods for at danske lærebøger så småt var ved at erstatte de latinske i de danske skoler, fandtes der endnu ikke lærebøger skrevet på islandsk. Dette bekymrede sprogforskeren Rasmus Rask, der også beklagede, at der kun i begrænset omfang fandtes verdslig litteratur på islandsk. I et af sine breve til vennen Grímur Jónsson fra 1810 udtrykker Rask sine bekymringer. Han påpeger, at der ikke findes bøger om verdenshistorien og ej heller fornuftige bøger om geografi og kun i begrænset omfang om lingvistik. Rask understreger, at det vil være til stor skade for det islandske sprog, hvis disciplene udelukkende læser danske lærebøger, eftersom de vænnes til at anvende dansk i alle fag og af den grund vil mangle islandske ord for begreber, som ikke forekommer i daglig tale. Han mener selv at have oplevet, at islændinge har problemer med at udtrykke sig på et korrekt islandsk og det endda i tilfælde, hvor de udtrykker sig om dagligdags emner. Desuden fremhæver han manglerne ved, at almuen er udelukket fra den viden, som de fleste nordiske nationer har adgang til. Rask argumenterer for, at hvis

der fandtes bøger på islandsk, skrevet i et klart og omhyggeligt sprog, ville bønderne også købe dem (Rask 1941: 35-36). Rask var en af initiativtagerne til oprettelsen af Hið islenzka Bókmenntafélag (Det islandske Litteraire Selskab), som i 1816 blev etableret til værn for det islandske sprog og kultur med to afdelinger i henholdsvis Reykjavík og København.

Det kan nævnes, at det først var i 1844, at H.A. Kofods historiebog *Historiens vigtigste Begivenheder (Ágrip af merkis atburdum Mannkyns Sögunnar)* blev oversat af Páll Melsteð og udgivet på islandsk sammen med oversætterens tilføjelser (Páll Melsteð 1913: 39). Det fremgår af Melsteðs brev til Jón Sigurðsson, at han også begyndte at oversætte Munthe og Velschows *Geographie for Ungdommen* (Páll Melsteð 1913: 56).

At der kun fandtes få bøger om verdslige emner på islandsk i modsætning til et stort udbud danske, motiverede mange læselystne islændinge til at lære dansk. Det gjaldt især læsning af romaner, både danske og udenlandske i dansk oversættelse. Desuden blev det i tidens løb ret almindeligt at læse forskellige oplysende værker og faglitteratur på dansk. Til at begynde med var det især de bedre stillede i samfundet, der kunne læse på dansk og som havde adgang til danske bøger. Således var medlemmerne af de lokale læseselskaber, der blev oprettet i 1780'erne, næsten udelukkende embedsmænd og præster, og de fleste af bøgerne var på dansk eller andre fremmedsprog (Helgi Magnússon 1990: 196). Et katalog fra året 1807 viser, at det ældste læseselskab i dette år var i besiddelse af 233 bøger, hvoraf kun én bog var på islandsk. I 1805 blev der oprettet et læseselskab i Skagafjörður, hvor man bl.a. købte danske aviser og blade såsom *Berlingske Aviser, Maanedsskriftet* og *Dagen* (Lúðvík Kristjánsson 1953: 143-145). Læseselskaberne fik efterhånden et bredere sigte og antallet af islandske bøger blev større. I 1858 ejede biblioteket på Flatey således 1102 titler, hvoraf 351 var på islandsk, 644 på dansk, 85 på tysk og 22 på latin. I kilderne problematiseres det, at almuen ikke var i stand til at læse bøger på dansk (Lúðvík Kristjánsson 1953: 143-157).

Af private breve og selvbiografier fra det nittende århundrede kan man konstatere en voksende tendens blandt islændingene til på egen hånd at lære at læse dansk. Kilderne omhandler især de bedre stillede bønder samt embedsmændene. Der findes dog også eksempler på, at de bedre stillede kvinder lærte sig at læse dansk. Det gjaldt fx Valgerður Árnadóttir, som blev født i 1779 og voksede op hos sysselmanden i Eyjafjörður:

Da Valgerður voksede op lærte hun sig selv at skrive og læse dansk, men det måtte hun sysle med i smug, for på den tid var det ikke

tilladt pigerne at lære sådan noget. Alligevel havde hun senere stor fornøjelse af at kunne læse udenlandske bøger (Aðalheiður B. Ormsdóttir 1993: 86; min oversættelse).

Af private breve fremgår det, at danske aviser og tidsskrifter var eftertragtede blandt mange islændinge. Ofte blev de islændinge, som opholdt sig i København, bedt om at købe bøger på dansk og sende dem til Island. Et brev fra Konráð Gíslason skrevet i København i 1832 vidner herom: »Digtekunsten fæes ikke i bogladerne, men jeg håber, at jeg med tiden måske kan fremskaffe den på auktion« (Konráð Gíslason 1984: 18). I 1848 skrev Páll Melsteð: »hvis jeg får Strandasýsla, skal du købe Bangs Proces i trykt form; jeg tror den er til at få for 14rd. eller deromkring. Danske Lov Chr. 5, Hansens Skiftevæsen den nyeste udgave« (Páll Melsteð: 1913: 82). I andre sammenhænge er det aviser og tidsskrifter, der nævnes. I Ingibjörg Jónsdóttirs brev til broderen Grímur Jónsson fra 1835 nævner hun en avispakke, som han har sendt til hende (Ingibjörg Jónsdóttir 1946: 157), Tómas Sæmundsson henviser i breve til Konráð Gíslason til *Dansk Ugeskrift*, *Altona-Mercur*, *Flensborg Avis* og *Statistisk Tabelværk* (Tómas Sæmundsson 1907: 231 og 279). Det er dog især *Berlingske Avis*, *Fædrelandet* og *Kjøbenhavnsposten*, man støder på i kilderne. Fx skriver Þorsteinn Pálsson på Fnjóská í nordlandet til Jón Sigurðsson i 1847, at han har læst om færingernes handelsfrihed i »Berlingablöðunum« (Þorsteinn Pálsson 1980: 133). Brynjólfur Pétursson skriver til sin bror i 1844, at han ikke ved, hvad han skal fortælle ham af nyt fra København, da han er bekendt med, at Jón Sigurðsson sender ham aviserne »Berlinginn og Föðurlandið« (Brynjólfur Pétursson 1964: 69).

Læselysten og den symbolfunktion, der var ved dansk som de »fines« sprog, stimulerede mange til at lære dansk på egen hånd. Den første lærebog i dansk blev udgivet i 1853 af Sveinbjörn Hallgrímsson, og den består af et kort afsnit med orientering om udtalen af de danske bogstaver, korte læsestykker, som opstilles parallelt på dansk og islandsk, og en dansk-islandsk ordliste. Forfatterens indledning vidner om den store motivation, der fandtes blandt islændingene på den tid til at lære dansk. Han skriver, at efter han var flyttet til Reykjavík, havde flere lægmænd – især lovende unge mænd fra landet – kontaktet ham og vist deres store interesse for at lære at forstå dansk. Det er Sveinbjörns håb, at lærebogen kan være lige så anvendelig som fx den danske katekismus, som mange har bedt ham om at fremskaffe (Sveinbjörn Hallgrímsson 1853: III-IV).

Andre kilder beretter om, hvordan man har båret sig ad med at lære dansk på egen hånd. Det gælder fx Kristín Dahlstedt, født i 1876, som i sine erindringer fortæller, hvordan hun og hendes bror under deres opvækst på Vestfjordene, lærte at læse og tale dansk:

Jeg læste mange bøger denne vinter og min bror Ingibjartur sørgede for, at jeg havde nok at læse. Han var en stor bogelsker og lånte bøger i Þingeyri. Han gjorde sig store anstrengelser for at lære dansk og det forårsagede, at jeg fulgte hans eksempel. Vi var begge to interesserede i at kunne tale så godt vi kunne med de danske, når de kom til Þingeyri næste sommer. Ingibjartur havde allerede fået noget træning i at tale norsk, da han havde været i Framnes, og nu havde han lyst til næste sommer at få plads ombord i en af de danske kuttere i Þingeyri. Selv havde jeg forsøgt at pludre dansk sommeren før. Det gik godt med at lære dansk for mig og Ingibjartur. Vi samarbejdede godt, læste sammen og forsøgte at snakke sammen på dansk, og det blev næsten som en leg for os, hvilket betød at det gik bedre end det ellers ville have gjort. Vi havde ingen lærebøger, og det var svært for os at finde ud af, hvad ordene betød. Vi læste især en roman, hvis titel jeg ikke længere kan huske, men den var af Victor Hugo. Vi nåede ikke at læse hele bogen, og vi syntes den meget svær ind i mellem, så meget kan jeg huske (Hafliði Jónsson 1961: 56; min oversættelse).

4. »Kaupmannahöfn«

Københavns Universitet var fra reformationen og indtil oprettelsen af Islands Universitet i 1911 islændingenes vigtigste kultur- og uddannelsesinstitution.¹⁰ Fra 1579 gjorde særlige privilegier til islandske studenter det muligt for flere at klare de store udgifter, der var forbundet med et studieophold i Danmark. Privilegierne bestod i modtagelse af kommunitet, som indebar gratis daglig bespising. Retten til kommunitet for islandske studenter skyldtes biskop Guðbrandur Þorláksson, for det lykkedes ham at gøre sine indflydelsesrige og tidligere læremestre opmærksomme på, at reformationen faktisk havde forringet uddannelsesmulighederne blandt de unge i Island. Guðbrandur henviste til, at tiendskatten af det islandske jordegods, som blev beslaglagt ved reformationen (ca. en femtedel af al islandsk jord), tidligere blev brugt til at betale de unges uddannelser ved

de nedlagte klosteskoler, men at disse midler nu gik direkte i kongens kasse. Navnlig biskop Poul Madsen tog sagen op med Kong Frederik II, og det førte til, at islandske studenter fik støtte til deres uddannelsesophold (Bjarni M. Gíslason 1961: 9-10). Efter færdiggørelsen af Regensen 1623-1628 og faktisk helt indtil 1918, da Island opnåede suveræniteten, nød islandske studenter særlige privilegier på kollegiet. Gennem tiden har Regensen eller »Garður«, som kollegiet oftest bliver kaldt i islandske sammenhænge, ligesom andre steder i det indre København, der knytter sig til studenterlivet, været en del af det islandske kulturbillede. Derfor var det også nærliggende, da de første kollegier blev bygget ved Islands Universitet, at de blev kaldt henholdsvis »Gamli Garður« og »Nýi Garður«. I København stiftede de studerende bekendtskab med tidens politiske og ideologiske strømninger, som herfra fandt vej til Island og dér fik en overordentlig stor betydning for både lærdom og kulturliv (se nærmere herom i Ingi Sigurðsson 2006). Gennem studieopholdet blev de islandske studerende bekendt med danske samfundsforhold, og de fik tæt kontakt til danske lærde. Således erhvervede de islandske og danske lærde sig en fælles referenceramme af viden og erfaringer, som kunne skabe grundlag for fremtidig kontakt. Her spillede danskernes interesse for de islandske håndskrifter en afgørende rolle. Dels var både islændinge og danskere interesseret i håndskrifterne, dels var danskerne nødt til at samarbejde med islændingene, da de var afhængige af deres sprogkundskaber og viden til tydning af teksterne. Mange stiftede bekendtskab med professorer og andre højtstående personer. Som eksempel kan nævnes Brynjólfur Sveinsson, der læste 5 år på Københavns Universitet og kom i kontakt med biskop Resen, hvad der førte til, at han blev udnævnt til konrektor ved Roskilde Domscole indtil han blev biskop på Skálholt i 1639 (Jón Helgason 1926: 19). Der findes også eksempler på personlig kontakt mellem tidligere embedsmænd i Island og islandske studenter. Det gælder bl.a. Hannes Finnsson, senere biskop, som under sit studieophold var stamgæst hos Sjællands biskop Ludvig Harboe og hans familie (Jón Helgason 1936: 22-23).

Tilknytningen til dansk ånds- og kulturliv var påfaldende og havde stor betydning i det nittende århundrede, ikke mindst i forbindelse med politiske, ideologiske og litterære strømninger, som direkte og indirekte bidrog til den voksende nationalbevidsthed blandt islændinge. Denne udvikling styrkede modersmålets stilling i forhold til dansk, en udvikling som på sin vis kan sidestilles med forholdet mellem tysk og dansk i Danmark.

Om denne udvikling vidner tidsskrifterne *Árman á Alþingi*, som udkom i København i årene 1829-1832 og *Fjölnir*, som udkom i perioden 1835-1847. I København stiftede islændingene bekendtskab med romantikken, som satte sine spor i litteraturen, som det fx ses i Bjarni Thorarensens og Jónas Hallgrímssons værker. Det fremgår endvidere af breve og erindringer, at danske samtidsdigtere var en del af mange islændinges åndelige univers også efter, at de var vendt tilbage fra København. Således takker Tómas Sæmundsson i et brev fra 1836 sin ven Jónas Hallgrímsson for forsendelsen af *Improvisatoren* af H.C. Andersen, og samtidig nævner han, at han allerede havde fået den tilsendt fra København af en anden (Tómas Sæmundsson 1907: 171-173). Af Benedikt Gröndals selvbiografi fremgår det, at han tidligt kom til at interessere sig for Oehlenschlägers digte og allerede som 12-årig (i 1838) gjorde forsøg på at oversætte ét af dem (Benedikt Gröndal 1923: 66). Et andet sted skriver han om Þorsteinn Jónsson, som solgte bøger af Oehlenschläger: Disse bøger »købte vi og slugte« (Benedikt Gröndal 1923: 58; min oversættelse). I den lærde skole på Bessastaðir (1842-1846) erfarede han, at en af skolekammeraternes interesse for Søren Kierkegaard blev vækket af digteren Grímur Thomsen (Benedikt Gröndal 1923: 109). Den sidstnævnte var litteraturforsker og en overgang embedsmand i Danmark, og han var den første til at skrive en positiv anmeldelse af H.C. Andersens samlede værker. Artiklen »H.C. Andersens Samlede Skrifter« blev publiceret i *Dansk Maanedsskrift* i 1855 (Grímur Thomsen 1855: 229-248, Kristján Jóhann Jónsson 2005). I sin biografi *Mit livs Eventyr*, udtrykker H.C. Andersen sin glæde over Grímur Thomsens positive anmeldelse, ikke mindst hans vurdering af eventyrene: »I Hr. Grimur Thomsens Anmeldelse er netop ved Eventyrene i faa Ord anslaaet den rette Stræng, der giver Klangen fra denne min Digtning Dybde« (Andersen 1951: 158-159).

Også efter romantikken fortsatte de litterære forbindelseslinjer mellem de to lande. Præsten Matthías Jochumsson, som i sin tid var en indflydelsesrig digter havde kontakt med Georg Brandes, og det samme gjaldt den første islandske minister, digteren Hannes Hafstein. Tidsskrifterne *Verðandi* (1882) og *Heimdallur* (1884) havde stor betydning i forbindelse med den litterære udvikling i Island. Det første udkom kun én gang, det sidste i 12 numre. Her blev naturalismen sat på dagsordenen. Begge disse tidsskrifter blev udgivet i København og kontakten til dansk litteratur var umiskendelig. Det er Holger Drachmann, der pryder forsiden på *Heimdallurs* første nummer og det indholder bl.a. en artikel om Drachmann samt oversættelser af en prosatekst og et par digte af ham (*Heimdallur* 1,1: 1-12).

I det tredje nummer er det Georg Brandes' tur. På forsiden er der et billede af Brandes og tidsskriftets indhold består bl.a. af en artikel om Georg Brandes af Hannes Hafstein samt hans oversættelse af en del af *Hovedstrømninger* (*Heimdallur* 1,3: 33-42), og i det ottende nummer af *Heimdallur* (1,8: 115-119) kan man læse novellen »Pesten i Bergamo« af J.P. Jacobsen i islandsk oversættelse. Alle numre indeholder oversættelser af litterære tekster samt forskellige artikler om udenlandske forfattere og fremtrædende personer herunder kendte videnskabsmænd. Således var de islandske studenter og de islandske lærde vigtige bindeled mellem Island og Danmark og derved også mellem Island og omverdenen i det hele taget.

København var således fremtrædende i det islandske kulturbillede, og i tidsskrifter blev der regelmæssigt informeret om, hvilke islændinge og danskere (oftest embedsmænd, købmænd og studenter), der enten var sejlet til København eller vendt tilbage derfra. København havde en central stilling i islændingenes bevidsthed, og de steder, hvor de islandske studenter færdedes, var alment kendte. Mange københavnske institutioner, gader og pladser har derfor fået islandske navne: *Austurbrú* (Østerbro), *Brimarhólmur* (Bremerholm), *Hafnarháskóli* (Københavns Universitet), *Hvítur* (Hvids Vinstue), *Kaupmangaragata* (Købmagergade), *Konungsins Nýja Torg* (Kongens Nytorv), *Kristjánsborgarhöll* (Christiansborg), *Ráðhústorgið* (Rådhuspladsen) og *Strikið* (Strøget). I de lokale tidsskrifter blev der regelmæssigt orienteret om nyheder fra Danmark, ikke mindst om den politiske udvikling og de forhold, der angik islandske interesser såsom priser på mel og korn og andre fornødenheder. Det, der foregik i København, var ofte i søgelyset i de islandske tidsskrifter, der blev udgivet både i København og Reykjavík. Her blev der berettet om emner, der angik danske lærde, kulturpersoner, politikere og embedsmænd, som islændingene havde kendskab til. Eksempelvis kan nævnes, at man i månedsskriftet *Heimdallur* 1884 (2:31) under overskriften »Útlendar fréttir« (udenlandske nyheder) kunne læse følgende:

Den 3. februar døde Hans Lassen Martensen 75½ år gammel. Martensen var en stor teolog og har skrevet mange dogmatiske skrifter, så som »Den christelige Dogmatik« og »Den christelige Ethik«. Da Sjællands biskop Mynster gik bort, fik Martensen dette embede og havde varetaget det i 30 år, da han døde. Biskopembedet bliver nu besat med Fog, som før var biskop i Århus. – For kort tid siden døde komponisten Gebauer og meterologen Hoffmeyer (min oversættelse).

5. Fra traditionel bondekultur til importeret bykultur

Der kan først konstateres en egentlig bydannelse i Island omkring 1800, dvs. efter at de 6 handelssteder havde fået købstadsrettigheder, og de danske købmænd kom til at bo fast i landet. Her dannedes der miljøer, hvor danskere og dansksindede islændinge var trendsættere mht. levemåde. Det gjaldt især Reykjavík, som hurtigt udviklede sig til landets førende by, hvor de vigtigste embeder og institutioner var samlet. I 1801 boede der i Reykjavík 307 af landets 47.170 indbyggere (*Hagskinna* 1997: 64-66). Byen kunne præstere to store forholdsvis nye bygninger, et tugthus fra 1771 og en domkirke, som blev færdigbygget i 1796. Alþingi flyttede til Reykjavík fra Þingvellir i 1798, og i 1801 blev Landsoverretten oprettet. Den var den øverste domstol i Island indtil Islands Højesteret blev etableret i 1919. I 1820'erne blev der bygget en embedsbolig for biskoppen, og omtrent på samme tid blev stiftamtmandsboligen flyttet til Reykjavík, hvorved det tidlige tugthus blev residens for landets øverste embedsmand.

Det blev skelsættende for byens udvikling, at den lærde skole i 1846 blev flyttet fra Bessastaðir til Reykjavík. En helt ny bygning i hjertet af hovedstaden kom til at huse skolen, og fra 1847 også det nyetablerede præsteseminarium. Byen voksede støt fra at tælle 639 indbyggere i 1835 til 1444 beboere i 1860 (Björn Þorsteinsson 1985: 218-219, *Hagskinna* 1997: 66). I Reykjavík var landets elite bestående af danske købmænd og danske og islandske embedsmænd samlet. Til mellemklassen hørte velstående håndværkere og lavere stillede embedsmænd samt islandske købmænd. Mange håndværkere var danske eller i visse tilfælde islændinge, som havde stået i lære hos danske håndværkere. Det betød meget for udviklingen af Reykjavík, at det undertiden var lettere at sejle til København end at færdes i resten af landet, der for store deles vedkommende var isolerede i månedsvis af ufarbare floder, kløfter og gletschere. Den danske elite satte sit præg på miljøet i Reykjavík, og dansk sprog var fremtrædende (se nærmere herom i Auður Hauksdóttir under udg.) I marts 1805 skrev byfoged Frydensberg til stiftsmyndighederne og gjorde opmærksom på, at der var et behov for at holde prædikener på dansk, så danskere i Reykjavík fik mulighed for at deltage i gudstjenester på deres modersmål. Med cancelliets brev af 5. juni samme år blev det tilladt at holde danske gudstjenester i domkirken, hver femte søndag (*Lovsamling for Island* 1860: 760). Herefter blev der regelmæssigt holdt gudstjenester på dansk i domkirken, indtil de blev afskaffet i 1894 (*Stjórnartíðindi fyrir*

Ísland árið 1894 B: 171). I de tæt bebyggede områder erstattede skoler så småt hjemmeundervisningen. På initiativ af danske købmænd og islandske embedsmænd blev der oprettet en privat børneskole i Reykjavík i årene 1830-1847. Meget tyder på, at undervisningen i høj grad foregik på dansk. De børneskoler, som senere blev oprettet, var selvfølgelig helt og holdent islandske (se nærmere herom i Auður Hauksdóttir 2001: 34-39 og 135-139).

5.1 Hus, hjem og have

Med bydannelsen ændredes folks levestandard, og der opstod efterhånden en kløft mellem bykulturen og den traditionelle bondekultur. Elitens traditioner og kulturelle forbilleder var typisk hentet fra udenlandsk byliv, som i høj grad adskilte sig fra de islandske forhold. Tætbebyggede områder skabte muligheder for alternative livsmønstre og en livsstil, som ikke havde meget til fælles med livet i de tyndtbeboede landbrugsområder. Danskerne byggede huse af tømmer, hvad der var helt anderledes end de traditionelle islandske huse, som var bygget af sten, tørv og træ, og hvor pladsen var yderst begrænset. De nye udenlandske huse havde fx flere værelser med forholdsvis højt til loftet, godt med vægplads og vinduer, og det kaldte på nye typer af inventar og skabte muligheder for alternative indendørsaktiviteter. Denne udvikling satte sine spor i kulturen og hermed også i sproget.

I sine erindringer skildrer Gytha Thorlacius sit ophold på Østfjordene i begyndelsen af det nittende århundrede.¹¹ Her kan man se, at hun i flere henseender stod fremmed over for landets natur og de livsvilkår, som herskede i Island. Danskerne holdt sammen som gruppe og deres sæder og skikke adskilte sig på mange måder fra de lokale indbyggeres. Ved ankomsten til Reyðarfjörður blev Gytha Thorlacius opmærksom på de islandske huse, som »overalt er belagte med Grønsvær, af hvilket Materiale – tildeels understøttet af Træværk – baade Vægge og Tag bestaae, og de ligne saaledes smaae grønne Høie, kun kjendelige ved deres skarpere og regelmæssigere Form« (Thorlacius 1930: 3). Den danske dame fandt forholdene elendige og satsede på at få en bolig af den type, som hun var vant til hjemmefra. Det blev realiseret, da hendes svigerfar i 1804 forærede familien et smukt norsk hus, som blev sendt til Island og kaldt *Gythaborg* (Thorlacius 1930: 26).

Gytha Thorlacius' nye hus var selvfølgelig forskelligt fra de traditionelle islandske gårde.¹² Disse bestod af en »badstue«, dvs. gårdens fælles

rum, der på en gang var familiens opholds- og arbejdsrum og det sted, hvor man sov, og under den fandtes en stald for kreaturerne (køer, får og heste). I staldloftet blev brædderne lagt med et vist mellemrum, så varmen fra dyrene kunne stige op i stuen. Brændemangel forårsagede, at Gytha Thorlacius' familie af og til var nødt til at flytte fra Gythaborg til en islandsk hytte for holde varmen under de svære klimatiske forhold (ibid. 46-47).

Amtmand Grímur Jónsson ankom med sin danske kone og døtre til Akureyri i 1824 efter en måneds sejlads fra København, og på det tidspunkt var Nordlandets hovedstad en flække med knap 20 tjærede tømmerhuse og 20-30 jord- eller tørvehytter. Der var ingen kirke, intet forsamlingshus, ingen skole, intet sygehus, og der var ingen embedsmand bosat på stedet (Kristmundur Bjarnason 2008: 119-120).

Ændrede byggeskikke krævede nye materialer og værktøj, og til »danske« huse hørte andre typer af møbler, inventar og brugsgenstande. I stedet for ét fælles rum, badstuen med sine ganske små vinduer, kom der flere værelser, som alle havde særlige funktioner og tilhørende møblement og tilbehør: spisebord, stole og skænk i spisestuen, opholdsstuen havde sofa, lænestol m.m., soveværelset seng og toiletmøbel. I køkkenet, som i det nittende århundrede var under stadig udvikling, opstod nye be-

Moderne bebyggelse og et fattigmandstørvehus i Reykjavík omkr. 1900.

hov for køkkengrej og husgeråd. Vinduer kaldte på gardiner, bordene på duge og løbere og sengene på madrasser, dyner samt individuelle senge- og dynebetræk. Duge blev broderet og betræk dekoreret med hækket mellemværk. Da romaner, tidsskrifter, damelitteratur og husholdnings- og håndarbejdsbøger som regel var danske, var det nærliggende at trække på danske gloser, når nye genstande eller forhold skulle omtales. Det gjaldt ikke mindst, hvis man oven i købet kunne skabe en vis respekt omkring sig selv ved at signalere sin tilknytning til den danske elite.

Dyrkning af grøntsager og plantning af træer er blandt de innovationer, som ofte bliver forbundet med dansk indflydelse i Island. Dette må dels ses i lyset af de danske myndigheders forsøg på at gennemføre en jordbrugsreform i Island, dels med de herboende danskeres bestræbelser på at skabe et miljø med traditioner, som havde været en del af deres tilværelse i hjemlandet. Til de danske huse hørte typisk haver, bl.a. en køkkenhave. Indtil midten af 1700-tallet var dyrkning af grøntsager et ukendt fænomen i Island. De første kartofler blev dyrket på Bessastaðir i 1758 af en dansker, og i den efterfølgende tid blev det mere almindeligt at dyrke kartofler og grøntsager. Således dyrkede landfoged Skúli Magnússon bl.a. kål, roer, spinat, salat, selleri, persille, spinat og løg i årene 1766-1780. Tugthuspedel H. Scheels blev i 1790 tildelt pris for at dyrke kål, blomkål, ærter, radiser, kørvel, løg og forskellige typer af roer, samt adskillige slags haveblomster fx violer og nelliker (Lýður Björnsson 2006: 153-154). Gytha Thorlacius savnede grøntsagerne hjemmefra og tog initiativ til at dyrke forskellige jordfrugter: »Havevæsenet var den Gang endnu kun saa lidet drevet i Iisland, 'at hvide Roer næsten vare den eneste Jordfrugt, man kjendte' og de Fordringer, man gjorde til en Have vare tilfredsstillende, naar den aarlig afgav Grønt til 5 à 6 Retter Mad«. Efter det første år kunne fru Thorlacius opvise kålarter, forskellige slags roer, chalotter, kørvel, spinat m.m. (Thorlacius 1930: 4-5). Gytha Thorlacius skriver også, at rodfrugterne både i kvalitet og kvantitet står højt over de danske, idet en roe eller kålrabi kan veje op til 4-5 pund. Kålrabi brugte hun bl.a. til brødbagning (ibid. 28-29). Det noteres i bogen, at enkelte steder i landet var have dyrkning tidligere forsøgt med held, men næsten overalt opgivet igen. Senere blev Gytha Thorlacius tildelt både sølv- og guldmedalje af Landhusholdningsselskabet for sin indsats (ibid. 19 og 69). Da amtmand Grímur Jónsson og hans familie ankom til Island i 1824, blev han positivt overrasket over de mange haver, køkkenhaver, træer og marker med gulerødder og kartofler, der fandtes i Akureyri (Kristmundur Bjarnason 2008: 120).

Foruden grøntsagerne nævner Gytha Thorlacius visse spisevaner samt forskellige typer af mad, som islændingene typisk opfattede som danske. Det gælder fx den tradition at spise bestemte slags bagværk til jul, fx pebernødder, klejner, sneboller og julekage (Thorlacius 1930: 32), og i andre sammenhænge nævnes bl.a. chokoladekager (ibid. 116). Kontakten med danskerne skabte interesse blandt islændingene for danskernes skik og brug. I et brev Torfi Eggerz sendte til sin mor i 1835 omtaler han, at han efter morens ønske sender hende en kaffekværn (*kaffikvörn*) og kaffekande (*kaffikanna*), og han forklarer, hvordan det er gået med at skaffe den karaffel, borddug og de ølglas, hun ønskede. Det ender med, at han sender to karaffer og forklarer: »det er skik her at lade den ene karaffel stå på bordet med vand i og den anden med brændevin« (Torfi Eggerz 1963: 85; min oversættelse). At spise kager og drikke kaffe var ifølge Benedikt Gröndal nogle af de vaner, som de islandske studerende tilegnede sig i København og det endda på cafeer, hvor man også læste aviser og fordrev tiden (Benedikt Gröndal 1923: 146).

Man må ikke undervurdere, hvordan læsning af danske dameblade, tidsskrifter og kogebøger bidrog til ændringer i daglige vaner. Eftersom der fandtes meget få faglige tidsskrifter på islandsk, var det ret almindeligt i forholdsvis vide kredse at læse danske tekster om emner, der angik husholdning, fx om madlavning og håndarbejde. I et brev fra 1848 skriver Páll Melsteð til sin ven Jón Sigurðsson og beder ham om at købe og sende to eksemplarer af kogebogen: *Husmoderen eller Anvisning for unge Fruentimmer: forfattet efter egen Erfaring* (Páll Melsteð 1913: 89). Dansk mad og madvaner vandt efterhånden indpas vidt omkring i landet. I sin selvbiografi fortæller Theódór Friðriksson (1977: 142) om biskoppens visitation til det nordligt liggende område Fjörður i begyndelsen af 1890'erne. Da høvdingerne satte sig til bords for at spise, blev der båret retter frem, som han aldrig før havde set eller smagt. Især kunne han huske »noget højrodt gelé, som blev kaldt rødgrød«. Mange kulinariske oversættelselån og importord fra dansk findes stadigvæk i islandsk nutidssprog, fx *rauðgrautur*, *rabbabragautur*, *sulta/sulturtau*, *marmelaði*, se nærmere herom i afsnit 6.

5.2 Klæder skaber folk

Christina Folke Ax (2002b: 6) argumenterer for, at eliten i Island har markeret sig over for de ringere stillede samfundsgrupper ved at anvende dansk sprog, bohave og klædedragt, og hendes undersøgelse af dødsbo på

Seltjarnarnes (i nærheden af Reykjavík) i årene 1770-1836 viser, at der var forskel på folks ejendele, afhængigt af hvilken socialgruppe de tilhørte. Således var der flere embedsmænd, købmænd og håndværkere af udenlandsk oprindelse end bønder og almuefolk, der ejede fx kjoler (til mænd), veste og hatte. Den samme fordeling gælder lommeure, seler og sokker, samt indbo som borde og stole, skilderier, stueure, gardiner og duge (Ax 2002a: 84-85).

Der er ingen tvivl om, at eliten var trendsættende mht. tøj og mode. Det fremgår også af Gytha Thorlacius' erindringer, at hun skar kjoler og hatte efter de nyeste snitmønstre til præsternes og købmændenes koner og døtre. Mønstrene havde hun skaffet sig i Danmark og Skotland. Endvidere lærte hun islændingene patentstriking og andre strikkearter, til gengæld lærte islændingene hende at farve med plantefarver, som de »tarvelige« oboere på en sindrig måde kunne udnytte (Thorlacius 1930: 95-96).

I sine erindringer skriver Benedikt Gröndal, at under hans opvækst i første halvdel af det nittende århundrede gik de bedre stillede mænd i trøjer; men i øvrigt var frakker almindelige. Ved festlige lejligheder havde mænd blå og brune kjoler på med forgyldte knapper; de bedre stillede kvinder havde udenlandsk kvindedragt på. Ifølge Benedikt Gröndal blev alt, hvad der var udenlandsk, kaldt »dansk«. Kilderne viser dog, at billedet mht. sæd og skik var mere kompliceret end som så. Ved sin ankomst til Reykjavík i 1813 skrev Rask, at han blev modtaget af mange både mænd og kvinder, som alle var iført danske klæder og at de allerførste fiskere, som de så ved Reykjanes, alle var klædt som jyske bønder. Det første hus, han kom ind i, var biskoppens, og der så Rask en meget flot og velklædt kvinde, som han antog for at være biskoppens frue, og en anden klædt på som en jysk bondepige. Det viste sig, at det var denne, der var biskoppens frue. Ved nærmere bekendtskab viste hun sig at være god, fornuftig og vidende, men Rask mente dog, at hun havde ti gange mere til fælles med en fynsk eller jysk bondekvinde end med en frue i København. Han understreger, at fruene viste ham stor velvilje og godhed, og at han kom til at holde meget af hende for, som han så overbærende skriver: »sæder skyldes landet og omstændighederne og er ikke menneskets skyld« (Rask 1941: 168-169). Ifølge Rask var den mest »polerede« mand, som han mødte i Island amtmanden i nord- og østamtet, Stefán Thorarensen på Möðruvellir. Han var den eneste, som kunne anses for »at ligne en Herre blandt andre dannede Folkefærd« (Rask 1941: 175).

Islændingenes interesse for dansk tøj kommer tydeligt til udtryk i flere sammenhænge. Således fremgår det af flere personlige breve, at islæn-

dinge beder studenter og andre islændinge bosatte i København om at købe dansk tøj. Det gælder fx Ingibjörg Jónsdóttir, søster til amtmand Grímur Jónsson, som i et brev til broren fra 1810 beder ham om at købe en hat og frakke til hende (Ingibjörg Jónsdóttir 1946: 13). I et andet brev fra 1812 skriver hun, at hun er blevet bedt om at købe en smuk damehat af filt (ibid. 32), og i et brev fra 1813 nævner hun køb af et par sko, eftersom der ikke findes en skomager i Island (ibid. 39). Kilderne viser, at noget af det første, som de islandske studenter foretog sig efter ankomsten til København, var at købe frakke, sko og andre klæder. Det gjaldt fx Grímur Jónsson, som tog direkte hen til skrædder John Christian Fesch i Store Kongensgade og bestilte tøj, da han kom til byen i 1805 (Kristmundur Bjarnason 2008: 45).

Det er forståeligt, at de islændinge, som havde opholdt sig i Danmark, havde et andet syn på tøj og mode end de, som aldrig havde været uden for landets grænser og ikke kendte til andet tøj end det hjemlige islandske og det, som købmændene stillede op med. Her må man være opmærksom på, at de som rejste udenlands var de bedre stillede islændinge, og at almuen var ludfattig. Kilderne viser mange eksempler på, at netop de islændinge, som havde læst i København, ønskede at holde trit med mode og livsstil ikke mindst mht. køb af klæder og møbler, efter at de var vendt tilbage til Island. I et brev til Jón Sigurðsson fra 1849 beder Páll Melsteð sin ven om at sørge for, at en vedlagt dug, der skal pynte et lille bord i Páll Melsteðs hjem, kan blive farvet, ligesom noget hvidt vadmel, der skal bruges til kjoler til hans døtre (Páll Melsteð 1913: 95).

I Island havde det været almindeligt, at kvinder gik i traditionelle islandske dragter, men i løbet af det nittende århundrede blev det efterhånden mere almindeligt, især i Reykjavík, at kvinder begyndte at klæde sig på den »danske« måde. I sommeren 1867 rejste forfatterinden Benedikte Arnesen-Kall¹³ til Island, og i sine rejsebeskrivelser fortæller hun om sit ophold i Reykjavík og Akureyri og om sin tur på hesteryg fra Syd- til Nordlandet. Et af de emner, som hun kommer ind på i sine rejsekildringer, er kvindernes brug af nationaldragten, se fx hendes omtale af gadebilledet i Reykjavík en søndag i 1867:

Efter Kirken gjøre vi Visiter, der naturligviis begynde med Bispe-residensen, hvis elskværdige Beboere alt have viist os saa megen Forekommenhed, og fra hvis Vinduer jeg iagttager Folk paa Gaden i deres Søndagspuds, mens jeg inderligt glæder mig over, at de kjøbenhavnske Moder dog ikke ganske have fortrængt den smukke og hensigtsmæssige Nationaldragt (Arnesen-Kall 1869: 76).

På sin rejse til nordlandet mødte Arnesen-Kall almuefolk på landet, og hun overværede et bryllup hos en velstillet bondefamilie. På bryllupsdagen var brudgommen iført en højtidsdragt af sort klæde syet af en skrædder i Akureyri, som aldrig havde lært at tage mål, men desuagtet levede af sit talent. Arnesen-Kall troede først, at tøjet var indforskrevet direkte fra København. Bruden var til gengæld iført en islandsk dragt. Selv havde hun en blå damask kjole på pyntet med perler og kaméer (Arnesen-Kall 1869: 185-186). Efter bryllupsfesten viste husmoderen hende sin højtidsdragt med tilhørende sølvfiligran, og hun viste gæsten den ære at tilbyde hende at prøve dragten. Eftersom Arnesen-Kall er halvt islænding, burde hun selv eje en sådan dragt. Arnesen-Kalls reaktion afspejler på en gang kulturkløften og rollefordelingen mellem den under- og overordnede:

Jeg tør ikke svare, at denne, den smukkeste af alle de mange Nationaldragter, jeg har seet, i Danmark kun vilde kunne bruges paa en Maskerade, og at det altsaa vilde være lidt vel flot at anvende 2 á 300 Rd. paa dens Anskaffelse (Arnesen-Kall 1869: 204).

Dansk mode og islandsk tradition. Foto fra omkring 1920.

Nationaldragten blev af mange opfattet som tegn på national identitet, jf. Sigurður Guðmundssons artikel i *Ný Félagsrit* fra 1857, og de traditionelle islandske klæder blev brugt længe endnu, ikke mindst på landet.¹⁴ I sin selvbiografi fortæller Theódór Friðriksson om sin morbrors kæreste, en halvdansk kvinde fra Ísafjörður, som kom på besøg i hans barndomshjem i slutningen af 1880'erne på øen Flatey i Nordlandet. Hans beskrivelse af kvindens tøj viser forskellen på elitens og almuens måde at klæde sig på: »hun havde sjal, var iklædt mørk nederdel af klæde og havde smukke udenlandske sko på, godt børstede, med blomstret forklæde, som klædte hende godt«. Ifølge hans fortælling var den halvdanske kvinde forskellig fra alle de kvinder, der fandtes på Flatey, både hvad angik måden at klæde sig på og udseendet i det hele taget (Theódór Friðriksson 1977: 93-95; min oversættelse).

Jo længere tid der gik, jo mere fremtrædende blev det nye importerede tøj, mens brugen af den traditionelle klædedragt var på retur, hovedsagelig i byerne. I artiklen »Kvennabúningurinn« (kvindedragten) i *Kvenna-bláðið* fra 1896 fortælles der om den voksende brug af udenlandske kjoler eller »kjortler«, og det diskuteres, om de islandske kvindedragter er i fare for at skulle vige for den nye mode. Her har det sikkert haft sin betydning, at konkurrencen mellem købmændene i slutningen af det nittende århundrede voksede, og de derfor lagde større vægt på salg af deres varer. Her benyttede de sig også af indflydelsesrige nye medier til reklame.

5.3 Byliv og sociale aktiviteter

Bymiljøet skabte muligheder for nye typer af sociale aktiviteter med deltagelse af mange personer fx teater, klubvirksomhed og dans. Det antages at have været amtmand Vibe, som stod for den første Holberg-forestilling på Bessastaðir omkring århundredeskiftet 1800 (Sveinn Einarsson 1991: 230). Af ikke mindre interesse er, at Rasmus Rask under sit ophold i Island bidrog til kulturlivet i den spirende hovedstad ved at stå for opførelse af »Jacob von Tyboe« ved juletid i 1813. Ifølge kilderne optrådte Rask selv i rollen som magister Stygotius og lånte kostumet af fhv. sysselmand Sigurður Pjetursson. Sommeren 1815 optrådte Rask igen, nu i rollen som elskereren i Sigurður Pjeturssons eget skuespil »Hrólfur«. Forestillingen blev vist til ære for sysselmandsparret Þórður Skúli Thorlacius og den førnævnte Gytha Thorlacius. I hendes erindringer står der, at hun og hendes mand:

bleve modtagne med overordentlig Forekommenhed, og de henværende Familier opbøde Alt, hvad den lille Stad kunne præstere, for

at more dem med Selskaber, Baller, ja endog Comedie, ved hvilken Leilighed den berømte Sprogforsker, afdøde Professor Rask, der den Gang opholdt sig i Reikiaviik, havde paataget sig en Elskerrolle (Thorlacius 1930: 127).

Fra omkring midten af det nittende århundrede blev der af og til vist teaterforestillinger på dansk. Det gjaldt i første omgang Reykjavík og senere også bl.a. Akureyri. Eksempelvis kan nævnes, at i 1860 blev »Intrigerne« af Hostrup opført i Akureyri (Sveinn Einarsson 1991: 232 og 324-327), og samme år blev et skuespil af Molière og Hostrups »Eventyr paa Fodreisen« opført i Reykjavík (Klemens Jónsson 1929: 79-81). I slutningen af århundredet – i årene 1892-1895 – kom der hvert år en gruppe danske skuespillere til Reykjavík under ledelse af Edward Jensen, som yderligere forøgede interessen for teatret (Guðjón Friðriksson 1991: 170).

Af andre forlystelser kan nævnes bal og dans. I 1881 blev Reykjavíkklubben etableret af embedsmænd i byen, og i dens regi blev der holdt fine baller og arrangementer, hvor der bl.a. blev spillet kort (Guðjón Friðriksson 1991: 189). At danskerne bidrog til dansekunsten fremgår af følgende annoncer fra nyhedsbladet *Ísafold* fra en dansk dansemester, der agtede at komme til Reykjavík for at lære de indfødte dansekunst. Det bemærkes, at annoncerne er på dansk, selv om der er tale om et islandsk blad (*Ísafold* 1884, 37: 148):

Dansecurus for Voxne.

Saafernt fornöden Tilslutning findes, agter Undertegnede i kommende Vinter at give Undervisning i Selskabsdans. Foruden Rund-danse öves fölgende Tourdanse:

Française
Lanciers
Le prince imperial
Fandango
Russisk Cavalleri

om önskes: Menuet m. fl.

Honorar for 1 Herre med Dame er 20 Kroner, der betales med Halvdelen strax, Resten efter 1 Maanedes Forløb.

Undervisning: 2 Gange om Ugen 2 Timer ad Gangen i 2½ à 3 Maaneder.

Chr. E. Didrichsen
Gymnastik- og Danselærer.

Danseundervisning for Börn

Saafernt fornöden Tilslutning finder Sted, agter Undertegnede i kommende Vinter at give Undervisning i Selskabsdans, Anstands-övelse, Gang og Holdning. Undervisningen varer cirka 2½ à 3 Maaneder, 3 Gange ugentlig 1½ à 2 Timer ad Gangen.

Honorar for hver Elev 12 Kr., for flere Sökende 10 Kr. for hver. Det halve Honorar erlægges strax, Resten efter 6 Ugers Forløb. Alle brugelige Tourdanse indöves.

Chr. E. Didrichsen
Gymnastik- og Danselærer

En anden type sociale aktiviteter, som primært nævnes i forbindelse med danske miljøer, er gilder, middage og soirér. I tre artikler under overskriften »Miödagsgildi« i *Kvennablaðið* fra år 1900 orienteres der om middagsgilder (6. årgang nr. 7: 55-56, 8: 58-60 og 9: 69-71). I den første artikel står der, at det er almindeligt nu om stunder, at mellem 12 og 24 personer samles til middag. Hvis værterne er lidt oppe i årene sidder man typisk sammen til kl. 10-11 om aftenen, men lidt længere hvis det drejer sig om yngre værter. Denne skik breder sig nu fra landenes hovedstæder ud på landet, og er i mange lande ved at udrydde den gamle aftensmad. I de tre artikler gøres der rede for de normer, der gælder for middagsgilder mht. egnede duge, servietter, lysestager, bestik, glas, dekorationer og bordplan. I artikel nummer to fremhæves porcelænets vigtige funktion ved dækning af et festbord, og det konstateres, at netop dansk porcelæn er det mest elegante der findes for tiden. Det smukkeste og dyreste, står der, er Flora Danica-porcelæn, hvis urstel findes på Rosenborg Slot. Det mest almindelige er musselmalet porcelæn, som anses for at være smagfuldt, men også for dyrt for de fleste.

En anden byaktivitet, som opstår, når man har fritid til fælles med andre, er at spadserere for fornøjelsens og helbredets skyld og for *að sýna sig og sjá aðra* (at se og blive set). I flere sammenhænge fremgår det direkte og indirekte, at danskerne havde en tradition for at promenerere. Det fremgår bl.a. af Gytha Thorlacius erindringer og Arnesen-Kalls rejseskildringer:

Eftermiddagen bringer mig en smuk Spadseretur ud til Villausminni. Islænderne kjende i Regelen ikke meget til den hos

os gængse og fortræffelige Skik, at spadserere for sin Sundheds og sin Fornøielses Skyld. Al Rekreation, al Adspredelse nydes af dem på Hesteryg, og Ridetourene yde dem fuld Erstatning for Mangelen af Tivoli, Alhambra, Theater, o.s.v.

Imidlertid have dog Reykjavíkerne, der i det, som i Andet, ere fremmelige Folk og Hovedstads-Beboere, en yndet Promenade. Den gaar forbi Byens Kirkegaard og Liigkapel tilhøire, langs den smukke lille Indsø »Tjørnen« (Arnesen-Kall 1869: 78-79).

Til sidst skal nævnes de epokegørende kulturaktiviteter, der er forbundet med filmen, og som kom til at spille en helt afgørende rolle for kulturforbrug og tidsfordriv i det tyvende århundrede. Også her blev erfaringerne hentet fra Danmark, da en dansk grosserer i 1906 åbnede den første biograf i Reykjavík. Den blev kaldt Reykjavíkur Biografteather, som hurtigt forkortedes til *bió*, der stadig bruges om dette fænomen. Også dette medium fik en stor betydning for dansk sprog og kultur i Island.

5.4 Ambivalente holdninger til Reykjavík

Et aspekt af kulturkløften var opfattelsen af Reykjavík og det danske islet som det sted, »hvor alle former for fordærv herskede: drukkenskab, ulydighed, umoral, pyntesyge« (Ax 2008: 88). I forbindelse med Reykjavík, hvor man både kunne købe brændevin og tobak og gå til bal, nævnes ofte det danske importør *sollur* (sold). Der var altså udbredte forestillinger om, at Reykjavík var et sted, hvor man skejede ud eller levede et lystigt liv. Tobak og brændevin stod højt på ønskelisten hos mange bønder, når de kom til Reykjavík (og andre købstæder) for at handle. Det eksempel, der anføres i forbindelse med *sollur* i Sigfús Blöndals islandsk-danske ordbog (1920-1924: 774), vidner herom: »Ég hef heyrt svo margt af solli-num í Reykjavík« (Jeg har hørt så meget om solden i Reykjavík). I flere sammenhænge kan man se, at man havde et yderst ambivalent forhold til hovedstaden. Dette fremgår fx af Arnesen-Kalls gengivelse af de holdninger, som folk havde til Reykjavík:

Ja, Reykjavík er Islands Hovedstad. Det Punkt maa man endelig ikke overse, thi det udgjør dens væsenlige Karakteristik. Med sine 15-1600 Indbyggere haandhæver den sin Post som saadan med

en vis Værdighed og Myndighed, der vækker en formelig Jalousi i de af den, som Provindsbyer, betragtede Smaastæder og Handelspladse omkring i Landet.

Men Reykjavik har jo ogsaa endeel at være stolt af. Den samler Landets bedste Kræfter; den er Regeringens Sæde, baade den verdsliges og den geistliges; den har sin lærde Skole, sit Pastoral-Seminarium, sit Bibliothek, sin Station for franske Orlogsskibe, der (som det hedder, for at kontrollere de franske Fiskere under Kysten) ligge her endeel af Aaret, og hvis Officerer, ved deres Høflighed og deres livlige Væsen, indbringe et ret behageligt Element i Selskabslivet, og den har – hvad der maaskee virker mest oplivende af Alt paa dens Physionomi – sin regelmæssige Dampskibsforbindelse med Kjøbenhavn og Skotland, et Gode, hvorefter Nordlandet endnu sukker.

Men just paa Grund af disse Fortrin kan Reykjavik ikke betragtes om nogen rigtig islandsk By, og den, der vil gjøre et Studium af islandske Sæder og Forhold, bør ikke vælge den til sin faste Station, da selv et længere Ophold i den neppe formaar at give noget rigtigt Begreb om disse.

Paa Nordlandet siger man om Reykjavik, at den er halv fransk og halv dansk, og at der ikke er noget rigtigt islandsk Hjertelag i den.

Uden paa nogen Maade at ville underskrive denne Dom, tror jeg at komme Sandheden temmelig nær, naar jeg kalder Reykjavik en i Forhold til dens Størrelse, meget eiendommelig By, i hvilken det islandske, danske og franske Element, paa en særegen Maade ere sammensmeltede til en Heelhed, der for den Fremmede har noget ret Pikant. – Trods alle de store Uligheder i Udstrækning, Klima og Kolorit, bringer den mig uvilkaarligt til at tænke paa den kuriøse Sammenblanding af Fransk, Græsk og Tyrkisk, som man finder i Smyrna og som har bragt de ægte Islamiter til at kalde Orientens Perle l'infidèle. Gud veed, om mangen hæderlig Islænder, der holder rigtig fast ved sine, fra Fædrene nedarvede primitive Skikke, ikke betegner Reykjavik med et lignende Tilnavn? (Arnesen-Kall 1869: 66-68; en note udeladt).

Der er ingen tvivl om, at livet og kulturen i Reykjavik hurtigt blev anset for både at være attråværdigt og truende, jf. Arnesen-Kalls beskrivelse:

Men desuagtet længes man overalt i Landet efter sin Hovedstad. »Han kommer lige fra Reykjavik«, det Ord vækker altid en vis Respekt. »De have holdt Pigebørnene et Aar i Reykjavik«, det forudsætter altid, at disse have faaet en vis Extra-Dannelse, der berettiger dem til første Plads blandt deres Jevnaldrende, og hvorledes man end vender og stiller det, hvormeget der end oppe i Landet skumles over »Reykjavikerne«, saa er og bliver den dog det Centrum, i hvilket de islandske Interesser koncentrerer, og om hvilke Alt dreier sig (ibid. 68).

6. Mødet mellem dansk og islandsk

Ovenfor er mødet mellem dansk og islandsk kultur blevet skildret. Det er indlysende, at de mange kontaktflader havde betydning for islændingenes interesse for at lære dansk og deres kundskaber i sproget. De første børneskoler blev oprettet i købstæderne, og på mange af skolerne var dansk blandt undervisningsfagene. Det samme var tilfældet på ungdomsskolerne, realskolerne, på den lærde skole og inden for de erhvervsrettede uddannelser (se nærmere herom i Auður Hauksdóttir 2001: 34-40). Også uden for skolen blev mange motiveret til at lære dansk af den direkte kontakt med danskere. I sin erindringsbog fortæller forfatteren Kristmann Guðmundsson (f. 1901) om sit første møde med dansk, da danske landmålere opholdt sig en sommer i nærheden af gården. Ifølge hans beskrivelse gik det forbavsende godt med at forstå danskerne, og det lykkedes ham at sige nogle ord på dansk. En dag forærede de ham en stak bøger og blade, og blandt dem fandtes omfattende varelistere på engelsk og dansk med tekst og billeder, som gav ham vigtige kundskaber i de to sprog. Her fandtes også *Børnene i Nyskoven*, som var den første bog, han læste på dansk. Senere modtog Kristmann af og til postkort fra en af danskerne, men desværre var han ikke i stand til at svare (Kristmann Guðmundsson 1959: 89-90). Det lader til at mange andre børn har stiftet det første bekendtskab med dansk ved at snuse til varelistere fra danske magasiner. Kristmann Guðmundssons møde med de danske landmålere svarer til andre kilders oplysninger om kontakt mellem lokalbefolkningen og udsendte danskere som fx Daniel Bruun¹⁵ og hans medarbejdere, jf. følgende citat fra Martin A. Hansens bog om hans rejse i Island:

Og nu sagde Ljosavatnbonden noget mærkeligt om Tomten vi stod ved, medens Hjejlen ikke blev træt af at skrigge imod os, endskønt dens Skrig lige fra Begyndelsen havde lydt ynkeligt udmattede. Bonden var en ældre Mand, han talte flydende Dansk, han vidste meget. Han havde fortalt, hvordan han som Dreng overværede, at »Kaptajnen« gravede Tomten ud. Det var Daniel Bruun. Og det var i 1896 (Hansen 1954: 105).

Direkte kontakt med danskere i Island og den kendsgerning, at mange rejste til Danmark enten i uddannelsesøjemed eller for at dygtiggøre sig på andre måder, betød, at der var stor motivation for at lære dansk blandt islændingene.

De mange kontaktflader med dansk kultur og sprog betød, at dansk en overgang fik en stor indflydelse på det islandske sprog – i særdeleshed på ordforrådet. Kulturmødet og erhvervsmæssige og demografiske ændringer, nye vidensområder og ny livsstil skabte behov for nye ord på islandsk. Læsning på dansk betød, at mange lærte om bykulturen gennem danske tekster. Disse forhold fremmede import af danske ord. I tidsskrifter og private breve skrevet af de bedre stillede islændinge i det nittende århundrede vrimler det med danismer og danske låneord, vedrørende dels nye vidensområder, dels forhold i dagligdagen. Med forøget bevidsthed om modersmålets rolle som national identitetsbærer vandt puristiske holdninger efterhånden indpas, og sprogrensning kom på dagsordenen. I takt hermed erstattede nye islandske gloser de danske låneord (jf. Kjartan G. Ottósson 1990, Auður Hauksdóttir under udg.). Andre importerede ord blev mere levedygtige og integreredes efterhånden i ordforrådet. Tabellen nedenfor indeholder en oversigt over nogle importord fordelt på forskellige områder. Der er tale om ord, som ifølge Ásgeir Blöndal Magnússons etymologiske ordbog (1989) med stor sandsynlighed er kommet ind i islandsk via dansk i det århundrede, der er anført i parentes.

Hus og hjem

Dúskur (18. årh.)

Altan (19. årh.)

Bislag (19. årh.)

Gardína (19. årh.)

Lene(a/i)stóll (19. årh.)

Mubla (19. årh.)

Servietta (19. årh.)

Mad

Kartafla (18. årh.)

Búðingur (19. årh.)

Desert (19. årh.)

Karamella (19. årh.)

Margarín(i) (19. årh.)

Sósa (19. årh.)

Tartaletta (19. årh.)

Tøj og Håndarbejde

Kjöll (17. årh.)

Blússa (19. årh.)

Sjal (19. årh.)

Slífsi (19. årh.)

Slör (19. årh.)

Bródera (19. årh.)

Hekla (19. årh.)

Dagligdagen

Blýantur (19. árh.)
Dúkka (19. árh.)
Faktor (19. árh.)
Faktúra (19. árh.)
Gróss(j)eri (19. árh.)
Kúttar (19. árh.)
Pólítí (19. árh.)

Forlystelser

Konsert (18. árh.)
T(h)eater (18. árh.)
Ball (19. árh.)
Basar (19. árh.)
Klúbbur (19. árh.)
Ópera (19. árh.)
Tombóla (19. árh.)

Litteratur

Lýrikk (19. árh.)
Póesía (19. árh.)
Prósa(i) (19. árh.)
Púristi (19. árh.)
Realismi (19. árh.)
Róman (19. árh.)
Rómantík (19. árh.)

Politik og ideologi

Pólítík (18. árh.)
Kommúnismi (19. árh.)
Kýniskur (19. árh.)
Liberalismi (19. árh.)
Marxismi (19. árh.)
Sósíalismi (19. árh.)
Spíritismi (19. árh.)

Teknik og viden

Maskína (18. árh.)
Baktería (19. árh.)
Klór (19. árh.)
Mólekúl (19. árh.)
Mótor (19. árh.)
Pendúll (19. árh.)
Spinnill (19. árh.)

6.1 Øget selvstændighed – ændrede holdninger til dansk

Islændingene fik den første forfatning i 1874, og i 1904 fik landet hjemmestyre. En markant selvstændighed blev opnået i 1918, da Island blev erklæret en suveræn stat i personalunion med Danmark. I 1911 blev Háskóli Íslands (Islands Universitet) oprettet. Selv om mange studenter fortsat rejste til Danmark for at erhverve sig akademiske uddannelser, overtog Islands Universitet efterhånden Københavns Universitets rolle som islændingenes højeste lærdomscenter. Fra oprettelsen af Islands Universitet og helt op til vore dage har mange islændinge suppleret deres uddannelser med et studium på danske universiteter, og den dag i dag er Danmark det land uden for Island, hvor de fleste islændinge ønsker at studere.

Under selvstændighedskampen omkring 1900 kan der konstateres holdningsmæssige ændringer over for dansk på samfundsplan. De nationale bølger gik højt, og befolkningen delte sig i politiske fløje afhængig af, hvilken holdning man havde til dansk sprogs status og funktion i Island og islændingenes tilknytning til Danmark. De skærpede politiske modsætninger viste sig bl.a. i kritik af det, der kunne fortolkes som underdanighed over for danskerne. Ofte rettede kritikken sig imod islændingenes brug af talt dansk og om danismer i islandsk, se fx det følgende

eksempel fra nyhedsbladet *Þjóðólfur* fra 1910, der kritisk behandler islændingenes blandingsprog af dansk og islandsk:

Þar kaupa menn »billetti« á »komeðiur« og »conserta«, fara á »aktioner« og eru »arresteraðir«. Kaupmenn »konkurerar« hvorir við aðra, halda »beholdningu«, gefa »rabat« og »þéna marga peninga«. Prestar »sakramentara« og »konfirmera«. Lögfræðingar »inkasera« og »prokurera«. Myndir eru »innrammaðar«, »möblur« smíðaðar og hús »betrekt«. Menn fá »resept« og eru »ópereraðir«. Verkamenn »taka upp á akkorð« og »lossa skip«. Ungfrúr »spassera« og skemmta sér á »böllum«. Saumakonur sauma »líf« og »skjört« og »punta hatta«. Húsfreyjur »laga mat« og »gera visit«, og vinnukonur »vaska upp í kokkhúsinu« og »spiskamersinu« og »stufa af anretningsborðinu« (»Daður« i *Þjóðólfur* 1910, 62. árg., 15: 59).¹⁶

Sprogsituationen blev anset for at være værst i købstæderne, og man frygtede, at de uheldige sprogvaner også ville nå ud på landet, hvor islandsk stadigvæk var rent. Danske romaner, sagde man, blev læst mere end sagaerne. For at råde bod på den alvorlige situation blev børneskolerne opfordret til at holde op med at undervise i dansk. Til gengæld burde der fortsat undervises i dansk på ungdomsskolerne. Den mest fremtrædende i kritikken af danskundervisningen og af danskpræget sprog og kultur var Jónas Jónsson fra gården Hrifla i det nordlige Island. Han blev senere en indflydelsesrig person og undervisningsminister (se nærmere herom i Auður Hauksdóttir 2001: 127-139). Det var dog ikke kun islændinge, der var talsmænd for forøget selvstændighed. Allerede i 1915 tiltrådte den første udsendte danske lektor på Islands Universitet, Holger Wiehe. Han opholdt sig i Island i 1915-1919 og varetog den første formelle undervisning i dansk på universitetsniveau. Wiehe involverede sig i islandsk kulturliv og deltog aktivt i den aktuelle politiske debat. Af den grund nød han stor respekt blandt islændingene. I sine artikler i aviserne argumenterede han for, at et islandsk flag skulle erstatte det danske, og at islændingene selv skulle tage sig af udenrigssager. Han talte flydende islandsk og viste sproget en stor interesse. Wiehe var en af hovedmedarbejderne og en vigtig bidragsyder til den hidtil mest omfattende islandsk-danske ordbog redigeret af Sigfús Blöndal (1920-1924) (Valgerður Einarsdóttir 2006: 28-47).¹⁷

Med øget selvstændighed blev danskere i Island efterhånden færre, og behovet for at bruge dansk i direkte kontakt med danskere blev mindre.

Da Reykjavík voksede støt udgjorde danskerne også en stadig mindre del af befolkningen, og deres rolle blev mindre fremtrædende. I en artikel i *Gads Danske Magazin* fra 1916 (s. 41) skriver Holger Wiehe:

I gamle Dage var Reykjavík berygtet for sit daarlige danskblandede Sprog, men dette Forhold er nu ændret, selvom der nok endnu er Steder inde i Landet, der har et mere klassisk og kærnefuldt Islandsk. Imidlertid er der mange her, som baade forstaar og udtrykker sig rigtig godt paa Dansk, selv saadanne som aldrig har været udenfor Island. Dansk er ogsaa for Islænderne samtidig Nøglen baade til Norsk og Svensk, saa en dannet Islænder behersker alle de nordiske Sprog nogenlunde; i al Fald vil han kunne læse dem uden Besvær (...) Meget synes her en Dansk ganske hjemligt, og det kommer vel af, at Byens Udvikling længe gik i dansk Retning. Dengang Byen var en lille By på en 4-5000 Indbyggere, dominerede de danske Købmænd her og satte deres Præg på den. Nu er dette ved at ændres, og skønt der endnu er en Del Danske – ikke faa fremtrædende Islændere er desuden gifte med danske Damer –, drukner de nu mere i Mængden. Byen er i Øjeblikket i en Overgangstilstand.

Ét år senere skrev Åge Meyer Benedictsén (1917: 73) følgende om de ændrede forhold i Reykjavík og de andre købstæder:

Medens Byerne Forhen, ikke mindst de største som Akureyri og Reykjavík, helt overvældedes af Livet udefra, fordanskedes saa stærkt, at islandske Huse, af dem der var betydende, ofte brugte dansk Hjemmesprog, at danske, der blev paa Island, i Aarrækker kunde leve uden at kende synderligt til islandsk Sprog, saa er nu en By som Reykjavík blevet en Hovedkilde for islandsk Liv og Tanke. Jon Sigurdsson, Islands politiske Genoprejser fik Ret, da han i 1843 mod den romantiske Folkestemning, der vilde have det nye Althing ved Thingvallasøen, hvor Oldtidens havde været, satte igennem, at det blev samlet i Reykjavík.

Gør Byen islandsk! Sagde han til sine Modstandere. Det er den bleven!

Der er ingen tvivl om, at der omkring 1900 indtrådte radikale politiske ændringer, som havde enorm betydning for islændingenes holdninger til

dansk sprog og kultur. Det islandske sprog blev styrket markant inden for skolesystemet, og sprogrensning og puristiske sprogholdninger vandt indpas. Ikke desto mindre var dansk kultur længe endnu fremtrædende i det islandske samfund og kontakten med Danmark mangesidig og omfattende. Traditionen for at læse dansk levede videre i bedste velgående, og islandske unge blev ved med at rejse til Danmark efter uddannelse eller arbejde.

Litteratur

Efter islandsk praksis er islandske forfattere opført under fornavn.

- Aðalheiður B. Ormsdóttir. 1993. »Að hafa gát á efnahag sínum«. I: Gísli Magnússon et al. (red.). *Skagfirðingabók. Ársrit Sögufélags Skagfirðinga*. 22 árg.: 84-135.
- Andersen, H.C. 1951. *Mit livs Eventyr*. Anden del. Udg. af H. Topsøe Jensen. København: Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag.
- Arnesen-Kall, Benedicte. 1869. *Smaaskizzer fra en Islandsreise i Sommeren 1867*. København: Høst.
- Auður Hauksdóttir. 2001. *Lærereens strategier – elevernes dansk: Dansk som fremmedsprog i Island*. København: Nordisk Ministerråd.
- Auður Hauksdóttir. under udg. »Dansk i Island«. Et bidrag til den danske sprog-historie.
- Ax, Christina Folke. 2002a. »Menningarmunur á Íslandi í lok 18. aldar«. *Saga. Tímarit sögufélagsins* XL: 1: 63-90.
- Ax, Christina Folke. 2002b. »At gøre en forskel. Opfattelser og anvendelse af danske og islandske genstande og sprog i Reykjavik i sidste halvdel af 1700-tallet«. *Tidsskrift for historie*. 3. årg., 4: 3-13.
- Ax, Christina Folke. 2008. »Islændingene og de danske købmænd i Reykjavik 1770-1850«. I: Søren Mentz (red.). *Rejse gennem Islands historie – den danske forbindelse*: 75-107. København: Gad.
- Ásgeir Blöndal Magnússon. 1989. *Íslensk orðsifjabók*. Reykjavík: Orðabók Háskólans.
- Benedictsen, Áge Meyer. 1917. »Islandske livsforhold«. I: *Island, Strejftys over Land og Folk*: 21-73. København: Høst og Søn.
- Benedikt Gröndal. 1923. *Dægradvöl*. Reykjavík: Bókaverzlun Ársæls Árnasonar.
- Benjamín Kristjánsson. 1947. *Íslenzkir guðfræðingar 1847-1947: minningarrit á 100 ára afmæli Prestaskólans* I. Reykjavík: Leiftur.
- Bjarni Arngrímsson. 1800. *Sálar-Fræði, ætluð námífusum Unglingum; einkum Kénnslu Børnum*. Oversat efter den danske oversættelse af J.H. Campes *Kort Sielelære for Børn*. Leirárgørdum vid Leirá.
- Bjarni M. Gíslason. 1961. *Danmark-Island Historisk mellemværende og håndskriftsagen*. Kolding.
- Bjarni Jónsson. 1949. *Íslenzkir Hafnarstúdentar*. Akureyri: Bókaútgáfan BS.

- Björn Þorsteinsson (Under medvirken af Bergsteinn Jónsson og Helgi Skúli Kjartansson). 1985. *Island*. København: Politikens Forlag.
- Brynjólfur Pétursson. Bréf.* (Aðalgeir Kristjánsson (red.). 1964. København: Hið íslenska fræðafélag.
- Böðvar Guðmundsson. 1993. »Nýir siðir og nýir lærdómar – bókmenntir 1550-1750«. I: Vésteinn Ólason (red.) *Íslensk bókmenntasaga* II: 379-519. Reykjavík: Mál og menning.
- »Daður«. I: *Þjóðólfur* 1910; 62. árg., 15: 58-59.
- »Dansecursus for Børn« og »Dansecursus for Voxne«. I: *Isafold* 1884; 11. árg., 37: 148.
- Driscoll, M. J. 2006. »Inngangur«. I: *Fjórar sögur frá hendi Jóns Oddssonar Hjaltalín*: vii-lxi. Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi.
- Eggert Ólafsson og Bjarni Pálsson. 1772. *Vice-Lavmand Eggert Olafsens og Land-Physici Biarne Povelsens Reise igiennem Island, foranstaltet af Videnskabernes Sælskab i Kiøbenhavn*. Sorø.
- Einar Hreinsson. 2003. *Nätverk och Nepotism: Den regionale förvaltningen på Island 1770-1870*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Einar Sigurbjörnsson. 2000. »Inngangur«. I: *Helgakver. Helgi Hálfðánarson*: 9-63. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Finnur Jónsson. 1917. »Íslands ándelige forbindelser med udlandet«. I: *Island. Strejflys over Land og Folk*: 161-190. København: Høst & Søn.
- Grímur Thomsen. 1855. »H.C. Andersen's samlede Skrifter«. I: *Dansk Maanedsskrift* 2. árg., første bind: 229-248.
- Guðjón Friðriksson. 1991. *Saga Reykjavíkur. Bærinn vaknar. 1870-1940*. Første del. Reykjavík: Íðunn.
- Guðlaugur Sveinsson. 1799. *Stuttur Sida-Lærdómur fyrir góðra Manna Børn*. Oversat efter den danske oversættelse af J.H. Campes *Kort Sædelære for Skikkelige Folkes Børn*. Leirárgørdum vid Leirá.
- Guðrún Ingólfsdóttir. 1998. »'En að sá helgi stíll saurgist af sögum' Útgáfustarf Þórðar biskups Þorlákssonar«. I: Jón Pálsson (red.) *Frumkvöðull vísinda og mennta. Þórður Þorláksson biskup í Skálholti*: 161-177. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Gunnar Karlsson. 2008. Fyrstu spor á lýðræðisbraut. I: Sigurður Línal og Pétur Hrafn Árnason (red.). *Saga Íslands* IX: 317-365. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag.
- Hafliði Jónsson. 1961. *Kristín Dahlstedt veitingakona. Endurminningar*. Reykjavík: Muninn.
- Hagskinna. Sögulegar hagtölur um Ísland*. 1997. Guðmundur Jónsson og Magnús S. Magnússon (red.). Reykjavík: Hagstofa Íslands.
- Hansen, Martin A. 1954. *Rejse paa Island*. Carit Andersens Forlag.
- Heimdallur*. 1. árg. 1884.
- Heimir Pálsson. 1976. »Inngangur«. I: Jón Þorláksson: *Kvæði, frumort og þýdd, úrval*: 7-61. Reykjavík: Rannsóknastofnun í bókmenntafræði og Menningarsjóður.
- Helgi Magnússon. 1990. »Fræðafélög og bókaútgáfa«. I: Ingi Sigurðsson (red.) *Upplýsingin á Íslandi. Tíu ritgerðir*: 183-215. Reykjavík: Hið íslenska bókaútgáfa.

- Helgi Þorláksson. 2003. »Frá kirkjuvaldi til ríkisvalds«. I: Sigurður Líndal (red.) *Saga Íslands* VI: 1-458. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag.
- Hjalti Hugason. 1990. »Guðfræði og trúarlíf«. I: Ingi Sigurðsson (red.) *Upplýsingin á Íslandi: Tíu ritgerðir*: 119-148. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Hörður Ágústsson. 1998. *Íslensk byggingararfleið I. Ágrip af húsagerðarsögu 1750-1940*. Reykjavík: Húsfriðunarnefnd ríkisins.
- Ingi Sigurðsson. 2006. *Erlendir straumar og íslensk viðhorf: áhrif fjölpjóðlegrar hugmyndastefnu á Íslendinga 1830-1918*. Reykjavík: Háskólaútgáfan.
- Ingibjörg Jónsdóttir. 1946. *Húsfreyjan á Bessastöðum. Bréf Ingibjargar Jónsdóttur til bróður síns, Gríms amtmanns*. Udg. af Finnur Sigmundsson. Reykjavík: Hlaðbúð.
- Jakob Benediktsson. 1964. »Þættir úr sögu íslensks orðaforða«. I: Halldór Halldórsson (red.) *Þættir um íslenskt mál*: 88-109. Reykjavík: Almenna bókafélagið.
- Jakob Benediktsson. 1987. »Hafnarháskóli og íslensk menning«. *Lærdómslistir*: 206-219. Reykjavík: Mál og menning og Stofnun Árna Magnússonar.
- Jón Helgason. 1926. *Hvad Københavns Universitet har betydet for Island* (Dansk-Íslandsk Samfunds Smaaskrifter 15-16). København: Dansk-Íslandsk Samfund.
- Jón Helgason. 1931. *Íslendingar í Danmörku fyr og síðar: með 148 mannamyndum*. Reykjavík: Íslandsdeild Dansk-íslenska félagsins.
- Jón Helgason. 1936. *Hannes Finnsson biskup í Skálholti*. Reykjavík: Ísafold.
- Jón Þorkelsson. 1910. *Ævisaga Jóns Þorkelssonar skólameistara í Skálholti II*. Reykjavík: Thorkillissjóður.
- Kjartan G. Ottósson. 1990. *Íslensk málhreinsun: sögulegt yfirlit* (Rit Íslenskrar málnefndar 6). Reykjavík: Íslensk málnefnd.
- Klemens Jónsson. 1929. *Saga Reykjavíkur II*. Reykjavík: Steindór Gunnarsson.
- Klemens Jónsson. 1930. *Fjögur hundruð ára saga Prentlistarinnar á Íslandi*. Reykjavík: Félagsprentsmiðjan.
- Konráð Gíslason. 1984: *Bréf Konráðs Gíslasonar*. Udg. af Aðalgeir Kristjánsson (Rit Stofnunar Árna Magnússonar á Íslandi 27). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar.
- Kristján Jóhann Jónsson. 2005. »Med en død krage, pludder og en umage træsko«. I: *Et digterisk Barnesind. H.C. Andersen og Grímur Thomsen*: 13-41. Reykjavík: Mál og menning.
- Kristmann Guðmundsson. 1959. *Ísold hin svartá. Saga skálds*. Reykjavík: Bók-fellsútgáfan.
- Kristmundur Bjarnason. 2008. *Amtmaðurinn á einbúasetrinu. Ævisaga Gríms Jónssonar*. Reykjavík: Iðunn.
- »Kvennabúningurinn« I: *Kvennablaðið*. 1896. 2. árg., 5: 38-40.
- Landsyfjirjettardómar og Hæstarjettardómar í íslenskum málum 1802-1873. I. 1802-1814*. Reykjavík: Sögufélag.
- Lovsamling for Island VI*. 1856. København: Høst.

- Lovsamling for Island IX*. 1860. København: Høst.
- Lúðvík Kristjánsson. 1953. *Vestlendingar I*. Reykjavík: Heimskringla.
- Lýður Björnsson. 1987. »Eyfirskur iðnnemi í Danmörku á 18. öld«. I: Þuríður J. Kristjánsdóttir (red.). *Gefið og þegið: Afmælisrit til heiðurs Brodda Jóhannessyni sjötugum*: 290-297. Reykjavík: Iðunn.
- Lýður Björnsson. 1990. »Atvinnumál«. I: Ingi Sigurðsson (red.). *Upplýsingin á Íslandi: Tíu ritgerðir*: 92-118. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Lýður Björnsson. 2006. »18. öldin«. I: Sigurður Línal (red.). *Saga Íslands VIII*: 1-289. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag.
- Matthías Viðar Sæmundsson. 1996. »Upplýsingaröld 1750-1840«. I: Halldór Guðmundsson (red.). *Íslensk bókmenntasaga III*: 21-217.
- »Miðdagsgildi« I-III. I: *Kvennablaðið* 1900; 6. árg. 7: 55-56, 8: 58-60, 9: 69-71.
- Møller, Arne. 1923. *Islands Lovsang gennem Tusind Aar*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Óskar Halldórsson. 2004. »Bókmenntir á lærdómsöld 1550-1770«. I: Sigurður Línal (red.). *Saga Íslands VII*: 213-316. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag og Sögufélag.
- Páll Melsteð. 1913. *Brjef frá Páli Melsteð til Jóns Sigurðssonar*. København: Hið íslenska fræðafélag.
- Páll Eggert Ólason. 1921. »Þúsund og ein nótt«. I: *Eimreiðin 27*: 99-100.
- Páll Eggert Ólason. 1924. *Upptök sálma og sálmalaga í lútherskum sið á Íslandi*. Reykjavík: Háskóli Íslands.
- Páll Skúlason (red.) 2006. *Danmark deiligst vang og vænge*. Reykjavík: Sleipnir.
- Páll Valsson. 1999. *Jónas Hallgrímsson: ævisaga*. Reykjavík: Mál og menning.
- P(étur) Pétursson og S(igurður) Melsteð. 1850. »Sakramentin«. I: *Árrit prestaskólans (Fyrsta ár)*: 81-122. Reykjavík: Prentsmiðja landsins.
- Rask, Rasmus. 1941. *Breve fra og til Rasmus Rask*. Udg. af Louis Hjelmslev. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Ejnar Munksgaards Forlag.
- Saxo Grammaticus. 2000. *Saxo Danmarks Historie 1*. Oversat af Peter Zeeberg. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab & Gads Forlag.
- Sálmabók íslensku kirkjunnar*. 2001. Reykjavík: Skálholtsútgáfan.
- Seelow, Hubert. 1989. *Die Isländischen übersetzungen der deutschen Volksbücher: Handschriftenstudien zur Rezeption und überlieferung ausländischer unterhaltender Literatur in Island in der Zeit zwischen Reformation und Aufklärung* (Rit Stofnunar Árna Magnússonar á Íslandi 35). Reykjavík: Stofnun Árna Magnússonar.
- Sígfús Haukur Andrésson. 1988. *Verslunarsaga Íslands 1774-1807. Upphaf frihöndlunar og almenna bænaskráin I*. Reykjavík: Verslunarráð Íslands og Fjölsýn Forlag.
- Sígfús Blöndal. 1920-1924. *Íslensk-Dönsk Orðabók*. Reykjavík: Prentsmiðjan Gutenberg.

- Sigurbjörn Einarsson. 2008. Interviewet af Auður Hauksdóttir.
- Sigurður Guðmundsson. 1857. »Um Kvennbúninga á Íslandi að fornu og nýju«. I: *Ný Félagsrit* 17. árg.: 1-53.
- Sigurður Lindal. 1993. »Nokkrar stofnanir og embætti sem nefnd eru í æviskrám«. I: Gunnlaugur Haraldsson (red.) *Lögfræðingatal 1736-1992*: 72-77. Reykjavík: Iðunn.
- Steindór Steindórsson. 1981. »Formáli«. I: *Ferðabók Eggerts Ólafssonar og Bjarna Pálssonar um ferðir þeirra á Íslandi árin 1752-1757* I: XIII-XXXII. Reykjavík: Bókaútgáfan Örn og Örlygur hf.
- Stjórnartíðindi fyrir Island árið 1894*. B. Reykjavík: Ísafold.
- Sveinbjörn Hallgrímsson. 1853. *Dálítill dönsk lestrarbók með íslenzkri þýðingu og orða skýringum, ætluð þeim, sem tilsagnarlaust byrja að læra dönsku*. Reykjavík: Einar Þórðarson.
- Sveinn Einarsson. 1991. *Íslensk leiklist I*. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs.
- Sveinn Einarsson. 1996. *Íslensk leiklist II*. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag.
- Sveinn Pálsson. 1803. *Spurningaquer heilbrygdinnar*. Oversat efter B.C. Fausts danske oversættelse *Forsøg til en Sundheds Catechismus*. København.
- Theódór Friðriksson. 1977. *Í verum. Saga Theódórs Friðrikssonar I*. Reykjavík: Helgafell.
- Thorlacius, Gytha. 1930. *Fru Gytha Thorlacius' Erindringer fra Island i årene 1801-1815*. København: Levin & Munksgaards Forlag.
- Tómas Sæmundsson. 1907. *Bréf Tómasar Sæmundssonar. Gefin út á hundrað ára afmæli hans 7. júní 1907*. Udg. af Jón Helgason. Reykjavík: Gutenberg.
- Torfi Eggerz. 1963. »Torfi Eggerz til móður sinnar«. I: *Hafnarstúdentar skrifa heim. Sendibréf 1825-1836 og 1878-1891*: 83-85. Udg. af Finnur Sigmundsson. Reykjavík: Bókfellsútgáfan.
- Valgerður Einarsdóttir. 2006. *Danskfaget ved Háskóli Íslands 1915-1980*. Et upubliceret MA-speciale ved Islands Universitet. Reykjavík.
- Valtýr Guðmundsson. 1916. »Viðbætur um 1001 nótt«. I: *Eimreiðin* 22: 50-52. *Verðandi*. 1. árg. 1882.
- Wiehe, Holger. 1916. »Reykjavík«. I: *Gads Danske Magazin*. 11. árg.: 34-41.
- Þorkell Jóhannesson. 1962. »Magnús Stephensen«. I: *Ferðarolla Magnúsar Stephensen*: 5-37. Reykjavík: Bókfellsútgáfan.
- Þorsteinn Pálsson. 1980. »Bréf Þorsteins Pálssonar«. I: Bjarni Vilhjálmsson et al. (red.). *Bréf til Jóns Sigurðssonar* I: 126-153. Reykjavík: Bókaútgáfa Menningarsjóðs og Þjóðvinafélagsins.
- Þorsteinn Þorsteinsson. 1935. *Magnús Ketilsson sýslumaður*. Reykjavík: Fjelaugsprentsmiðjan.
- Æsa Sigurjónsdóttir. 2008. *Til gagns og fegurðar. Sjálfsmyndir í ljósmyndum og klæðnaði á Íslandi 1860-1960*. Reykjavík: Þjóðminjasafn Íslands.

Noter

1. Se nærmere om sammensætningen af de øverste embedsmænd i Einar Hreinsson 2003: 110 og 113.
2. Sysselmand Sigurður Pjetursson (1759-1827) bliver anset for at være den første, der skrev tekster på islandsk for teateret. Han fik sin uddannelse i København, hvor han lod sig inspirere af bl.a. Holberg og Wessel (Sveinn Einarsson 1996: 7). Ligesom Holberg kritiserede han udenlandsk indflydelse på modersmålet. I Sigurður Pjeturssons tekster rettede kritikken sig dog mod dansk og ikke fransk.
3. Digteren Jónas Hallgrímsson var født i 1807 på gården Hraun i Öxnadalur. Han blev student 1829 og immatrikuleret på Københavns Universitet i efteråret 1832, hvor han studerede jura og naturvidenskab. Ved siden af sin digtning ydede han en stor indsats som naturforsker i Island og i forbindelse med udgivelsen af tidsskriftet *Fjölminir*.
4. Se også antologien *Danmark dejligst vang og vænge* 2006. (red. Páll Skúlason). Reykjavík: Sleipnir. Bogen indeholder islandsk digtning på dansk.
5. Ifølge kilderne bidrog Christian Bastholm også til lærebogen.
6. Oversættelsen blev foretaget af præst Guðmundur Jónsson og bogens titel på islandsk er *Kristilegra Trúarbragda Höfund-Lærdómar, til almennilegrar uppbyggingar*.
7. Oversætterne af *Hugleiðingar um höfundatríði kristinnar trúar* er tre af udgiverne af tidsskriftet *Fjölminir*, nemlig digteren Jónas Hallgrímsson, forskeren Konráð Gíslason og juristen Brynjólfur Pétursson og desuden præsten Þorgeir Guðmundsson.
8. Der findes desuden adskillige eksempler på, at islandske bøger blev trykt i København.
9. Dens titel er: *Vice-Lavmand Eggert Olafsens og Land-Physici Bjarne Povel-sens Reise igiennem Island, foranstaltet af Videnskabernes Sælskab i Kiöbenhavn, og beskreven af forbemeldte Eggert Olafsen, med dertil hørende 51 Kobberstøkker og et nyt forfærdiget Kart over Island* (Steindór Steindórs-son 1981: XVI-XXIV).
10. Se også Jón Helgason 1926 og Jakob Benediktsson 1987.
11. Gytha Thorlacius var gift med Theodorus Thorlacius (1774-1850), hvis far var islandsk og bosat i Danmark. Thorlacius blev udnævnt til sysselmand i Suður-Múlasýsla på østfjordene i 1801 og i Árnassýsla i sydlandet i 1813. I årene 1801-1815 opholdt Gytha Thorlacius sig i Island. Hun skrev sine erindringer fra Islandsopholdet, og i 1845 udgav svigersønnen, Victor Bloch, hendes manuskript i omskrevet form. Thorlacius' erindringer er en vigtig kilde til viden om mødet mellem dansk og islandsk hverdagskultur på denne tid – set fra en dansk synsvinkel.
12. Se nærmere om islandske tørvegårde og byggeskik i Hörður Ágústsson. 1998.
13. Benedicte Arnesen-Kalls biologiske far, rektor og ordbogsforfatter Páll Árnason, var islandsk og hendes mor var norsk. Hun var professor Abraham Kalls stedatter. Hun skrev bogen *Smaaskizzer fra en Islandsreise i som-*

- meren 1867*. I Island besøgte hun bl.a. sin biologiske fars slægt. Den vidtberejste forfatterinde oversatte bl.a. alle Molières skuespil til dansk (Jón Helgason 1931: 87-88).
14. Se nærmere om islandske folkedragter og dansk tøj i Æsa Sigurjónsdóttir 2008: 9-95.
 15. Daniel Bruuns undersøgelser fandt sted i årene 1897 til 1923 og i den periode opholdt han sig i 14 somre i Island, jf. hans bog *Fortidsminder og Nutidshjem paa Island*, som blev udgivet i København i 1928.
 16. I oversættelse: »Dér køber man billetter til komedier og koncerter, går til aktioner (sic) og bliver arresteret. Købmænd konkurrerer med hinanden, holder beholdninger, giver rabat og tjener mange penge. Præster meddeler sakramente og konfirmerer. Jurister indkasserer og giver prokura. Billeder indrammes, møbler bliver snedkereret og husene tapetseret. Man får recept og bliver opereret. Arbejdere tager arbejde i akkord og lossere skibe. Frøkener spadserer og morer sig til dansebal. Syerskerne syr underkjoler og skørter og pynter hatte. Husmødrene laver mad og går på visit, og tjenestepigerne vasker op i køkkenet og i spisekammeret og støver anretterbordet af«.
 17. Valgerður Einarsdóttirs MA-speciale handler om danskfagets historie på Islands Universitet.

Den Grædende Dina over Den Skam-skaaren Sichem

En københavnsk selvkastrat anno 1719

Af Christina Holst Færch

In 1719, a melancholic man castrated himself in Copenhagen. This gave occasion to several anonymous mock-heroic poems about the castration. One of these was »The Crying Dina over the Disfigured Sichem« which was attributed to the notorious libeler Hans Nordrup (1681–1750). The essay accounts for the reception of the poem and also aims to show how the poem parodies the panegyric genre. By installing a low subject in a high style the poem violates *decorum*. The poem thus refuses to accept the rhetorical demand to *docere, delectare et movere*: The allegory is here not used for any didactic purposes. Instead, the poem insists on being read for aesthetic and erotic reasons.

Den 31. januar 1719 blev der til Københavns politimester – Johan Bartram Ernst – indberettet en sag om en 45-årig ugift mand, der »med en Ragekniv selv [havde] afskaaret sig Mandelemmet med Tilbehør« i lysesløber Ole Brochs hus. Indberetningen forklarer selvkastrationen med, at manden var blevet melankolsk, fordi han havde lidt tab på søhandlen. Rapporten fortæller videre, at han »med en Pennekniv [havde] stukket sig i det venstre Bryst under Vorten«, og at sengen var forfærdelig blodig. Manden lå derfor i den største livsfare.¹ Et håndskrift beretter, at

denne Castrator blev imod alles forhaabning [dvs. forventning] Cureret [syet sammen] af den berømmelig og brave Chirurgus Monsieur Hendrich Schalck, og Personen kom siden i Helsingørs Hospital hvor hand effter nogle Aars forløb døde.²

At man har betragtet den københavnske selvkastrat som mentalt ustabil antydes i politirapporten, hvor det anføres, at manden inden afskærelsen »til Sindets Rolighed [havde] kommunikeret [gået til alters] ved Dr. Dürkop«. ³ Episoden lå ud over det sædvanlige og kom til at inspirere nogle af tidens digtere, der skrev anonyme, håndskriftcirkulerede spottedigte om manden.

Overraskende nok var en af disse digtere den højlærde Frederik Rostgaard (1671-1745), som var geheimarkivar, højesteretsjustitarius og senere førstesekretær i Danske Kancelli. Rostgaard var i 1719 tidens hon-

nête homme par excellence og et smagsmæssigt forbillede. Rostgaard skrev normalt panegyriske digte.⁴ Digtet om selvkastraten er det eneste satirisk-erotiske digt i Rostgaards litterære produktion, og det skaber en kontrast til billedet af Rostgaard som en af tidens mest distingverede og dannede mænd.⁵

Digtet om selvkastraten er skrevet på latin og cirkulerede anonymt i håndskrift under titlen »Castrator« (Kastranten).⁶ Trods digtets anonymitet blev det hurtigt kendt, at Rostgaard stod bag. Cirkulationen af digtet synes at indikere, at under anonymitetens slør kunne en lærd person af høj rang hengive sig til en satirisk og erotisk spøg.⁷

Det var dog ikke kun Rostgaards digt, der cirkulerede. Under den samme titel »Castrator. Elegia« (Kastranten. En elegi) findes bl.a. i Rostgaards egen samling et andet, anonymt latinsk digt om selvkastraten. Digtet er på 42 linjer og dermed kortere end Rostgaards digt på 76 linjer plus efterfølgende gravskrift. Dette anonyme latinske digt er interessant, fordi selvkastrationen her bl.a. forklares med misogyni, manglende mandhaftighed og misforstået kyskhed. Digterjeget håner kastraten og konkluderer, at »Hvis det [kastration] er hvad det koster at blive kysk, så velbekomme! Jeg skal ikke være kysk!«.⁸ Denne kyniske latterliggørelse af kastraten er karakteristisk for alle digtene.

I Thott 1525, 4° findes desuden efter Rostgaards »Castrator« det anonyme digt »Gildingens Dom / For utidig Kierligheds, eller falsk Helligheds / Indbildning / Anklages og dømmes den mod Qvinde-Kiønnet / Umilde, blant Mand-Folkene U-gilde [æreløse; uduelige], og for / Sig selv vansnilde [ukløgtige] Gilding«. Digtet er komponeret som en poetisk rettergang, hvor Venus anklager selvkastraten for mord på »Hendes lille gode Ven« (»Gildingens Dom«, 27). Her dømmes kastraten til at få lemmet syet på igen og – hvis det mislykkes – til at blive kastet i tugthuset som en hore. Hans ejendomme tilfalder de grimme gammeljomfruer som erstatning for, at de ikke kan blive gift. Digtet er altså en lystig satire, der igen er karakteriseret ved sit totale fravær af medfølelse.

Også Ludvig Holberg følte behov for at forevige kastratens lidelser, hvilket han gjorde i et latinsk epigram trykt første gang i 1737. Overskriften lyder: »Om XX som for nogle år siden kastrerede sig selv i København«, og teksten anfører, at manden var »den første i Norden / der med en skarpsleben kniv afskar sig selv fra sin fryd«.⁹ Historien om den selvkastrerende mand blev således spredt vidt og bredt i lærde cirkler i kongeriget. Holberg var den eneste, der officielt vedkendte sig at have skrevet om kastraten, men han undskyldte sig samtidig i forordet til førsteudga-

ven med, at han blot havde »ladet Pennen løbe for at dræbe Tiden«, og at epigrammerne var udgivet på opfordring af andre (Holberg 1893: ix).

Den Grædende Dina – tilskrivninger og overleverings-spørgsmål

Det længste og samtidig mest interessante digt om københavner-kastraten er »Den Grædende Dina Over den Skam-skaaren Sichem« (herefter »Dina«) – sandsynligvis skrevet af én af tidens mest berygtede paskvil-lanter Hans Nordrup (1681-1750). Mens Nordrup studerede teologi på universitetet i København havde han gentagne gange lagt sig ud med professorerne, med Sjællands biskop og med byens politimester (den verdensberømte astronom Ole Rømer), som han portrætterede som korrupte og liderlige i en mængde grove smædevers. Selvom Nordrup til tider også skrev panegyrik, var hans største produktion anonyme håndskriftcirkule-rede satiriske skrifter.¹⁰

At »Dina« ikke med sikkerhed kan tilskrives Nordrup skyldes, at digtet er grundigt anonymiseret. Det er skrevet på dansk og fundet overleveret i fem håndskrifter.¹¹ Kun et enkelt – Add. 147, 2° – angiver Nordrup som forfatteren, men håndskriftet var oprindeligt påført et nu ulæseligt navn, der er blevet streget over og tilføjet: »*Hans Nortrup*«. Håndskriftet, der er en samling af separate håndskrifter, har tilhørt udgiveren og adelsman-den Hans de Hofman (1713-1793) og er forsynet med et titelblad, hvorpå der står: »*Hans Nortrups / Sognepræst i Sædland / Danske Vers. / og / Eet Register efter Alphabetet / efter / Aarstal*«. I 1740 har Hofman også forsynet sin samling af Nordrup-håndskrifter med et register og ladet den indbinde.¹² Hofman har altså været interesseret i forfatterskabet som sådan, men nævner trods indlemmelsen af Dina-digtet i samlingen ikke digtet i registret. Tilskrivningen kan være sket som en efterrationalisering og synes usikker.¹³

»Dina« findes heller ikke i hverken NKS 2736, 4°, Kall 394, I, 4°, Statsbiblioteket nr. 327, Add. 247a, 4° eller Thott 1528c, 4°, hvoraf de tre først-nævnte er rene Nordrup-håndskrifter, og de sidste to er betydelige sam-linger af hans digte. Bortset fra Add. 147, 2° medtager ingen af de vigtige håndskrifter, der gør et samlet eller tilnærmet forsøg på at samle forfat-terskabet, altså digtet. Niels Simonsen optrykker i antologien *Verdslig barok. En antologi 1667-1756* fra 1982 et fragment af digtet. Her tillægger han Nordrup digtet, men hans transskription stammer fra Collin 538, II,

4°, som *ikke* anfører Nordrup som ophavsmand til digtet. Her står digtet opført i håndskriftets register under anonyme digte. Simonsen nævner ikke andre mulige kilder til digtet, og det er derfor svært at vide, hvilke håndskrifter Simonsen baserer sin tilskrivning på. Imidlertid har han brugt Add. 147, 2° som grundlag for andre transskriberinger i antologien, og det er derfor ikke usandsynligt, at Simonsen har skævet til dette håndskrifts tilskrivning.

Når man trods usikkerheden er tilbøjelig til at følge Simonsens tilskrivning, er det altså i høj grad på grund af Add. 147, 2°. Desuden står digtet i Add. 247c, 4° mellem andre Nordrup-digte, hvilket antyder, at afskrivningen har henregnet digtet til Nordrups forfatterskab. At der tematisk og genremæssigt også er grund til at hælde til Simonsens tilskrivning hænger sammen med Nordrups øvrige forfatterskab, der er karakteriseret ved sin eksplicite, satiriske og genreoverskridende karakter. I det øvrige forfatterskab bliver barokkens genrer – ligesom i Dina-digtet – ofte parodieret og udfordret. Her overskrides retorikkens krav om, at formen skal passe til indholdet, idet en lærd retorik sammenføjes med folkelige og platte emner; her bruges de højeste genrer til at italesætte de laveste emner – her blandes hyldesten med dadel, panegyrikken med satire, det alvorlige med det latterlige.¹⁴

Simonsens optryk af Dina-digtet har betydet, at digtet i receptionen er accepteret uproblematisk som et Nordrup-digt. Per Stounbjerg skrev i 1990 en mindre artikel i *Passage* om digtet, ligesom Eira Storstein og Peer E. Sørensen omtaler det i *Den barokke tekst*.¹⁵ For nemheds skyld benævnes digtet derfor også her som et Nordrup-digt. Nordrup – som for første gang i næsten 200 år blev medtaget i litteraturhistorien i Gyldendals *Dansk litteraturhistorie* (Hougaard m.fl. 1984) – er dog røget ud af den nyeste danske litteraturhistorie, der kun medtager Jacob Worm som repræsentant for den radikale satiriske håndskriftdigtning og ikke problematiserer forholdet mellem den trykte og utrykte litteratur (Pedersen m.fl. 2007). Nordrup er imidlertid interessant, fordi hans forfatterskab er et af de mest afskrevne og radikale håndskriftcirkulerede forfatterskaber i starten af 1700-tallet.

Dina og Castrator – ligheder og forskelle

Nordrups digt adskiller sig fra Rostgaards ved sin langt mere direkte og detaljerede sammenkobling af erotik og kropslig forgængelighed,

men ikke desto mindre har Nordrups og Rostgaards digte en del til fælles.¹⁶

Rostgaards digt er dateret til 31. januar 1719 – den samme dato, som politimesteren indberettede selvkastraten, mens Nordrups digt er skrevet til fastelavnsmandag, som faldt den 20. februar i 1719 (Bauer 1868).¹⁷ Det var dog ikke unormalt, at et digt blev dateret til den anledning, det var skrevet til. »Gildingens Dom« er angiveligt skrevet til tamperdagen den 1. marts 1719 – altså den dag ægteskabssager dømtes – hvilket ligesom fastelavnsmandag har symbolsk karakter.

Hvor det drømmende digterjeg i »Gildingens Dom« befinder sig i et serail i Konstantinopel, foregår »Castrator« og »Dina« i anderledes jordnære omgivelser. Selvom Dina-digtet begynder som en samtale mellem digterjeget og muserne, koncentrerer hovedparten af både Rostgaards og Nordrups digte sig om fundet af den skamskârne i sengen. Doktoren hentes i begge digte af en pige, der hos Nordrup vægrer sig ved at fortælle ham om kastraten – hos Rostgaard bliver hun direkte vred. Kastratens logi er i begge digte beboet af såvel piger som en værtinde, og derudover samler der sig en hoben folk, som hos Nordrup benævnes som gæster. Det antydes, at der kunne være tale om en slags beværtning eller bordeldrift i huset, hvilket stemmer overens med kastratens hidtil liderlige levned. I begge digte (og hos Holberg) beklager pigerne sig over tabet af mandslemmet – og dermed måske også over tab af indtægt. Hos Rostgaard hedder det: »Det ude er med jer i Enker og i Piger, / Om det saa spildes, der tilkommer Eders Slegt. / Det ude er med os« (»Castrator«, 67-69), hvilket hos Nordrup parafraseres til: »Ak! sagde hun, hvad er, vi u-lyksalig skatted, / Om hver en Unger Svend sig saa Kapune vil, / Det ude er med os, hvad duer de da til« (»Dina«, 98-100).¹⁸

Ydermere eksisterer et metaforisk og emnemæssigt genbrug mellem de to digte: Rostgaards og Nordrups tekster kredser begge om sømænd, buksbom, det blodbesudlede lem, den blege dødsangst osv. Ligheden i beskrivelsen af sygelejet gør det nemt at forestille sig, at digtene enten står i et inspirationsforhold til hinanden eller, at de evt. har haft en skillingsvise som forlæg. Den sidste mulighed er det dog ikke lykkedes at finde belæg for.¹⁹

Rostgaards digt adskiller sig dog fra Nordrups ved at være mindre eksplicit. Hvor det afskârne lem hos Nordrup benævnes med slang-agtige ord eller opfindsomme metaforer som »dankert«,²⁰ »Kiødpølssen«, »Laar-Laqvei« (lårlakaj) eller »Buxe-Giøg« (buksegøg),²¹ så bliver det hos Rostgaard til hans »Skam« eller »det urene Lem«. Mens afskærelsen får en meget nærgående beskrivelse hos Nordrup (23 linjer), så fylder selve

handlingen kun en enkelt linje hos Rostgaard. Rostgaard sammenligner i stedet kastratens sønderlemmede krop med genstande, der mangler deres primære (og falliske) kvaliteter:

Som Haand vandheldis [vansires], er Kun Tommel fingren borte
Som ansigt ilde er foruden Næsen skabt.
Som Skibet er et Skrog, naar Roret monne skorte,
Soel skiven nytter ey, naar Visseren er tabt.
Som Vognen uden Stang er ikke vel regieret:
Compasset uden Naal har ingen Nytte af (»Castrator«, 37-42).

Formålet med at sammenligne digtene er at vise, hvordan den satiriske håndskriftdigtning – ligesom den trykte digtning – ofte blev til som en gendigtning af allerede eksisterende tekster.²² Digtene og sladderer cirkuleredes i et lærd forum, hvor læserne også potentielt var digtere, der kunne videreføre og perfektionere hinandens udspil. Nordrup er selv opmærksom på, at hans digt i denne proces kan overgås af andre og mere veltalende digtere: »Hvad her i [digtet] fattis [mangler], det en Anden giøre maa, / Der som en fød *Poët* mig langt Kand overgaa« (»Dina«, 395-396). Digtet opfordrer dermed andre til at tage tråden op. Således kan digtningen ses som en slags veltalenhedens kampplads, hvor vid og digterisk slagkraft kunne markere en forskudt magtbalance i forhold til det sociale og embedsmæssige ranghierarki. Denne form for digteriske dueller er imidlertid ikke mediebestemt og findes ikke kun i håndskrifterne, men også i den trykte digtning.²³ Den håndskriftcirkulerede digtning var dog ikke underlagt en nær så langsommelig proces som det trykte medie, og »kampen« kunne således udspille sig omkring helt aktuelle og nyhedsprægede emner – fx en selvkastretet melankoliker i København.

»Den Grædende Dina« cirkulerede anonymt uden om censuren i lærde kredse i løbet af 1700-tallet. Selvom ikke alle håndskrifterne bærer ejerens signatur, ved vi, at lærde mænd som Hans de Hofman (1713-1793) og B.W. Luxdorph (1716-1788) har ejet afskrifter af digtet, mens flere af de øvrige håndskrifter er smukt afskrevne og prestigøse.²⁴ Der er således ikke tvivl om, at digtet ikke var almindelig læsning for almuen, men derimod læsning for den lærde mand, som forstod at værdsætte digte med et indhold af tvivlsom og erotisk karakter. Dina-digtet følger en retorisk tradition, der intenderer en mandlig læser, men som på grund af det satiriske tilsnit ikke blot stiller spørgsmålstegn ved kroppens, men også ved retoriikkens og veltalenhedens potens.

Barokkens selvmodsigende oscillation

I »Dina« iscenesættes gennem 400 aleksandrinere på en gang historien om selvkastraten i højstemt stil og samtidig med forstillet patos og distanceret humor. Digtet handler om mandlig kvindagtighed – eller mere præcist om afmaskuliniserede mænd i et kønsligt vakuum. Karakteristisk for digtet er, at det konstant oscillerer mellem det højstemte og det lavkomiske, mellem det mandlige og det kvindagtige. Digtet leger med en autoritativ fortællerstemme og en decentral udsigelse, og det placerer sig konstant mellem en bundethed og nedbrydning af genrekonventioner, mellem afhængigheden og afvisningen af præteksten samt mellem opbygningen og afvisningen af allegoriens betydningspotentiale. Denne konstante dobbeltbevægelse benytter barokkens kontrastfyldte retorik og installerer modsætningen som en parodisk modus. I det følgende vil denne modsætningsfuldhed blive undersøgt for at vise, hvordan digtet på en gang nærer sig af barokkens dekorum og samtidig nedbryder denne. Digtets radikalitet ligger i den konstante afvisning af at indlejre en betydning i det allegoriske potentiale: Digtet nægter at tilskrive det afskårne lem en *sensus spiritualis*, og det gør så at sige nar ad læserens fortolkningsmæssige opdragelse.

Digtets narrativ og barokkens dekorum

Digterjeget påberåber sig i starten af digtet – som det er typisk for barokdigtningen – musernes hjælp og kører hele barokkens dekorum i stilling til besyngelsen af sit emne. Men efter at have rettet blikket opad mod muserne på »Parnassi sæde« (»Dina«, 41-49), fæstnes blikket nu på gadeplanet – nærmere bestemt Per Madsens Gang – for derefter at ende ved lemnet, som ironisk genopstår i »Nørre Paradis«, som var et værtshus og bordel i samtidens København (Nielsen 1884: 224). Peder Madsens Gang var en gyde, der var kendt som tilholdssted for prostituerede og andre småkriminelle, og fortællingen bliver dermed indlejret i en suspekt topografi. Musernes bliver således garanter for en fortælling, der næppe kan leve op til den højtidelige iscenesættelse.

I Peder Madsens Gang løber da også de tvivlsomme rygter. To søstre står for enden af gaden og fortæller den nyeste sladder om en mand, der »har sin Pode-Qvist, jeg meen hans Lønlig Ting / I ubesindighed afskaaret runt omkring« (»Dina«, 67-68). Sladder er ifølge Melinda

Rabb en ikke-hierarkisk diskurs, som udfordrer etablerede hierarkier og har en potentielt destabiliserende effekt (Rabb 2007: 52ff.). Undergravningen af en autoritativ diskurs – eller digterjegets privilegerede position – sker i Dina-digtet netop i kraft af sladderens. Digterjeget står bag et hjørne og lurer på de sladdrende søstre: »Jeg nermet mig dertil og stod bag Hiørnet stille, / Og lydte nøye paa hvad Hun fortelle ville« (»Dina«, 61-64). Søstre indlejrer endnu en sladderhistorie om en mand, der »Fordj der vrimlet i hans Huus en Børne-Flok / At hand ved øxe-bid vil hugge af sin Kok« (»Dina«, 81-84). Hans kone kommer løbende til og råber: »Ak Hierte Mand holt stil! [...] / See hvor dend Stakkell nu mig gir et afskeeds nik / For hand saa tit med mig har leeget Aftens Pik« (»Dina«, 89-92). Konen vil ikke undvære sin mands vitale kropsdel, og han lader sig snart tale fra projektet: »Den Mand ved slige Ord lod sig strax *Persvadere* [overtale], / For din Skyld sagde Hand, vil jeg ham *Pardonere* [benåde]« (»Dina«, 93-94). Dermed fortaber digtet sig altså i andre og mindre relevante diskurser, samtidig med at udsigelsen sløres. Digtet glider uden markering af, hvem der taler, over i fortællingen om den selvkastrede mand. Det lader udsigelsen udspringe fra forskellige kilder, hvilket i første omgang underminerer digterjegets autoritative position, fordi han videregiver sladder og således indskriver sig selv i en feminin diskurs. Alligevel giver digterjeget ikke afkald på sin alvidende position i digtet, og udsigelsen glider umarkeret tilbage til ham. Beskrivelsen af kastraten bærer nemlig stadig det mandlige digterjegs synsvinkel, selvom udsigelsespositionen er sløret. Digterjeget skjuler sig på den måde på den ene side bag sladderens, men orkestrerer på den anden side skånselsløst fortællingen om kastrationen. Denne dobbelttydighed af autoritet og fraskrivelse af samme er typisk for digtets subversive strategi. Digtet rummer et frygtsomt og dog skrydende digterjeg, der ved, at han nok burde tie stille:

Men her er andet Nyt, tys jeg tør neppe Knyste
Men Pulssen heftig slaar, og Buxerne de ryste,
At jeg for Jomfru flok skal sige det jeg hør
Og hvad *Adviser* mand i voris Stad omfør.
Dog jeg faer ey med Tant, det Mood i Brysted setter
Og *animerer* at jeg Ærendet forretter
Een Anden Gang jeg ey jer Gunst misbruge vil
Til Gieke Skiempt, men Kun til dette Gieke Spil (»Dina«, 25-32).

Digterjegets tøven er dog rent koketteri, og han drives af en blanding af begejstring for det sensationelle og frygt for pigernes dom til at sladre om det sære tilfælde. Sladderer og erotikken kombineres således med lærd dekorum. Digtet er én stor spøg, der gør grin med den højtidelighed og alvor, som præger barokkens panegyriske poesi.

Prætekstens mislyd og den tømte allegori

Gérard Genette bestemmer i *Palimpsests* parodien som en genre, der bruger en høj stil til at behandle et vulgært eller antitetisk emne. Parodien omdanner med andre ord emnet uden at ændre stilen (Genette 1997: 12, 22). På den måde bygger parodien altid ovenpå og er afhængig af en anden, allerede eksisterende tekst. Dina-digtets bevægelse mellem den højstemte stil og det lavkomiske indhold parodierer ikke blot hyldestgenren, men også forholdet til præteksten og allegorien som betydningsskabende figur er parodisk.

Digtet drejer sig fra vers 109 om den melankolske stymper, der mistolker Biblens ord om at skille sig fra sit syndige kød og afskærer sin manddom. Der står: »Da som et Orme-Nag Samvittigheden pirret, / At hand udj sit Sind her over blev forvirret, / Fordj hand Gods og Kraft paa Tøsser hafde vent [brugt] / Og i sin geile Brynst saa mangan Pige skient [skændet]« (»Dina«, 117-120). Melankoli og dårlig samvittighed over en utugtig livsførelse fører til, at manden genlæser Matthæusevangeliet 19,12. Verset er i Biblen en del af en samtale, hvor Jesus belærer disciplene om ægteskabets bånd, og om at skilsmisse kun kan tillades, hvis der er tale om utroskab. Disciplene siger da: »Staar Mandens sag saa med Hustruen da er det icke got ad gifte sig«. ²⁵ Men Jesus svarer enigmatisk, at:

Dette ord fatte icke alle men de som det er gifvet. Thi der ere Gildinge som ere saa fødte af Moders lif: Oc der ere Gildinge som ere gildede af Menniskene: Oc der ere Gildinge som hafve gildet sig self for Himmerigis Rige. Hvo det kand begribe hand begribe det (Matt.19,11-12).

Passagen er her citeret fra den Resen-Svaningske bibel fra 1647, som blev brugt på Nordrups tid. I Bibelselskabets oversættelse fra 1992 er gildingerne – altså kastraterne – blevet omformuleret til dem, som er »uegnede« til ægteskab – måske fordi passagen kan læses som en opfordring til selvmutilering.

Ordlyden i den Resen-Svaningske bibel parafraseres meget elegant og præcist hos Nordrup: »Der er først Gildinger saa af sin Moder baaren / Det andet slags jo er, af Mennisker omskaaren, / Den tredie Sort sig selv til Gildinger har gjort / At de ey udelugt skal staa for Himlens Port.« (»Dina«, 249-252). At tekststedet tidligere har ført til en selvkastration er Nordrup muligvis godt klar over, når han henviser til netop Matthæus 19,12. Eusebios beretter nemlig i sin kirkehistorie, at den kristne teolog Origines (ca. 185-254) læste passagen bogstaveligt, da han kastrerede sig selv som bevis for sin tro. Biskoppen Demetrius hyldede sågar Origines for hans dristighed.²⁶

Problemet i digtet er derfor på et eksegetisk niveau: hvordan skal man læse Biblen? Læser man den bogstaveligt, indeholder den særdeles radikale opfordringer til selvtugtelse, og digtets påpegning heraf gør Nordrup til en ironisk og kritisk bibellæser. I vers 261-264 omtales »Morlands Dronnings Gilding [...], [d]er læste *Biblen* vel, men var i dend Indbilding / At hver en Bogstav just som den og lydte Gialt«. Versene er en henvisning til Apostlenes Gerninger 8,27-33, hvor en kammersvend hos den etiopiske dronning Kandake (»Dronning i Morland«) læser profeten Esajas. Apostlen Filip spørger nu kammersvenden, om han forstår, hvad han læser, men denne svarer: »Hvorledis skulde jeg kunde, uden nogen underviser mig?«. Bibeloversættelsen fra 1647 bruger ordet kammersvend, mens det græske forlæg har ordet *eunouchos*, som iflg. *Blue Letter*-bibelleksikonet betyder en kastreret embedsmand.²⁷ Tekststedet belærer os altså om, at Biblen kræver udlægning af en person, der har lært at læse teksten rigtigt. Digtet bruger dermed præteksten til at pointere, at selvkastraten ikke har øjne for Biblens allegoriske betydning. Den religiøse erkendelse er slået fejl i digtet: Det, der i Biblen skal læses i overført betydning, får i digtet en helt konkret betydning. Transcendensen forbliver tom for den kastrerede, og han opnår ikke indsigt og salig frelse gennem tekstlæsningen, men derimod en ødelagt krop.

Når allegorien negeres som en betydningsskabende figur, så undergraves samtidig barokdigtningens og -kunstens didaktiske berettigelse. Allegorien er gennem *sensus spiritualis* den figur, der installerer en guddommelig mening i tegnene, og som skal bibringe læseren indsigt i verdens kaotiske fremtoning. Men digtet problematiserer allegorien som bærer af betydning, når lemmets og Biblens karakter af løsrevne tegn, der ikke lader sig afkode, afviser allegorien som en selvfortolkende figur, hvor alle tegn lader sig afkode direkte. Nordrups digt viser, hvad der sker, når en person, der ikke er vant til at tolke teksten, vil afkode Guds tegn. Teksten er uforståelig for den uindviede, og præsten udbryder: »O! blinde *Bibel*

Tolk [...] / Skal mand de dybe Sprog saa Kiødelig forvende [fordreje; give en anden betydning], / Det Anden Meening har, og Aandeligen skal / Forstaaes, af slige Sprog vi har i Tussind Tal« (Dina, 53-56). I digtet er allegorien dermed en enigmatisk og flertydig figur, der rejser en fortolkningsproblematik, frem for en didaktisk figur, der giver indsigt i Guds skaberværk.

Litteraturen mister samtidig sin moralske berettigelse, når digtet afviser denne opbyggelige side. I stedet insisterer digtet på litteraturen som ren ornatus og lysthengivelse, idet det italesætter fejltolkningen gennem 400 aleksandrinere. Da digtet benytter barokkens potente retorik til at iscenesætte lemmets afskærelse, leger det med parodiens omvendning som vilkår. Under titlen markeres det, at digtet er »Ud Copierit / Fastelavns Mandag«, hvilket antyder tekstens subversive forhold til sin prætekst. Biblen bruges som reference, men det Gamle Testaments historie om Dina bliver allerede i titlen forvansket. Den bibelske historie om Dina fortæller nemlig, at Sichem voldtog Dina, og at hendes brødre som hævn herfor med list overtalte alle mændene i Sichems by til at lade sig omskære. Da mændene lå svage af sårfeber, overfaldt Dinas brødre byen og dræbte alle mændene (1.Mos.34). Hævnen fra det Gamle Testamente afløses i digtet derimod af selvpåført lidelse. Hos Nordrup afskæres lemmet på grund af melankoli og syndsbevidsthed, og således bliver »Det gamle Testamentis hellige omskiærelse« i digtet omvekslet til »Det Nye Testaments Smertelige [og profane] afskiærelse«. Titlen henviser til den gammeltestamentlige tradition omkring omskærelse, som Jesus i det Nye Testamente fritager retroende kristne fra. Paulus siger i Galaterbrevet til sin menighed, at »dersom I lade eder omskiære, da bliver Christus eder intet nyttelig« og for dem, der forsøger at forlede menigheden fra Kristus, ønsker Paulus, at de måtte skære det hele af: »Gud gifve, ad de oc motte afskiæris, som giøre eder ustadige igien«. ²⁸ Heri ligger således en paradoksal radikalitet i det Nye Testamente i forhold til det Gamle, som Nordrup aktualiserer i forbindelse med den københavnske selvkastrat.

Titlen på Nordrups digt rejser samtidig spørgsmålet: Hvorfor græder Dina? I den bibelske fortælling græder Dina over skammen og måske volden, men hos Nordrup græder Dina ikke på grund af overgrebet mod hende. Dina græder, fordi Sichem har skilt sig ved sin »Yngle-Green«, sin »Pode-Qvist«, sin »Lønlige Ting« og »Hand der nu nylig var som Kokken Kiek og Moodig, / Hand som Kapunen er nu Smertefuld og Blodig / Og duer aldrig meer i Brudeseng at gaa / For hand sit beste Lem har vildet miste saa« (»Dina«, 69-72). Perspektivet drejes hele tiden fra det religiøse til det profane. Hver gang digtet installerer en ophøjet gestus, kan læseren

være sikker på, at den straks peger mod kønslivet. På den måde domineres digtet af en seksualiseret galgenhumoristisk tone.

Forestillingen om den gode død

Døden er for barokdigterne ofte en kærkommen udfrielse fra det jordiske liv og ventes som sådan med længsel.²⁹ Men i Dina-digtet giver døden eller snarere dødsnærheden ikke selvkastraten adgang til himmerige, men derimod til smerte og lidelse. Handlingen centrerer sig efter afskæringen om den skamskårnes seng, der beskrives som et dødsleje:

Det blodig Aare-spring hans Leje rødt mon' male,
At hand afmægtig Laa i en beengsted Qvale
Dog i dend Hierte-Qvalm hand gav et veldig Raab,
Thi om sit Liv hand nu ey hafde meere haab (»Dina«, 149-152).

I Rostgaards »Castrator« bliver lemmets afskæring i overensstemmelse med den virkelige selvkastrat fulgt op af knivstik i brystet, der skal gøre en ende på livet: »Ja, for at døe, hand sig en Kniv i Brystet rente [...] / Dog Døden raabtes an; som ej indstilte sig« (»Castrator« 9, 12). Både Nordrups og Rostgaards digte antager en slags rapporterende karakter i lighed med samtidens populære ligprædikener, som ifølge Elisabet Holst næsten kan betragtes som datidens »Se og hør-stof« – altså som en form for sladdermedie, hvor der i detaljer berettes om fx hvilke berømte gæster, der valfartede til dødslejet (Holst 1999: 315). I Dina-digtet iscenesættes den kastrerede mands kvaler på dramatisk vis:

Da Verten dend Tumult om Natte tide hørte,
Hand sprang af Sengen og sin Sloprok sig iførte
Og udj fuld Galop til Døren sprang saa fast,
At den paa viden veg fløi op i Hui og hast [...]
Den Vert hand raabte flux Ak u-lyksalig Fange
Hvad i mig denne Nat har giort bestyrt og bange
Jeg tenkte her var jld i Eders Kammer tendt
Og at i nesten var af lue blus forbrendt (»Dina«, 153-156, 165-168).

Værten ser straks muligheden for at skabe lidt moro og lader det kasserede lem genopstå som skueret på et fad med buksbom og laurbær, hvor det med

værtens formulering netop skal »skues ret« (dvs. opret) af gæsterne, der kommer strømmende til. Pigen løber derpå »hierte-pikket« – hjertebankende – af sted til bartskæreren. Og hun skriger: »Kom, Kom *allo* vær svint [hurtig] det gielder paa hans Liv, / Da ieg løb hiemme fra, laa hand halv død og stiv« (»Dina«, 187-188). Digtets ordspil på lemmet er talrige og markerer samtidig plathedsniveaueet i digtet. Lægen kan imidlertid ikke gøre andet end at forbinde den stakkels stympet, og dødens sved pibler nu ud af ham.

Iagttaget man forestillinger om den »gode død« omkring år 1700 står det klart, at kastraten ikke får nogen god »død«. Normalt er døden ritualiseret, hvilket indebærer, at præsten skal tilkaldes først, for at den døende kan gøre sit regnskab op med Gud, og herefter kan lægen tilkaldes for at tilse de jordiske »rester«. Rækkefølgen er vigtig, fordi »Mand i sin Siugdum skal først bede oc tacke Gud oc giøre Penitentz oc lade aff at Synde oc siden lade lægen komme til sig. Thi naar man [...] søger ikke Herren i sin Sygdom, men Læger, da vil der gerne følge Døden og Guds evige Vrede derhos«. ³⁰ I digtet er det lægen, der kommer først, hvorefter præsten tilkaldes til sidst.

Ved siden af dette ritual fordrer den gode død, at der er folk til at våge over den døende. Men i Dina-digtet bliver det respektfulde sidste farvel afløst af skæmtelystne og nysgerrige gæster, der i stedet for at give den døende trøst og husværelse udnytter situationen til morskab og fornøjelse. Efter præstens og lægens tilsyn kan der blive plads til at give udtryk for sorg. Imidlertid kan sorgen kamme over og blive upassende voldsom. Dog kommer sorgen eller beklagelsen i Dina-digtet ikke fra pårørende, men fra den døende selv: »Hand som en Trane peeb, og gav et ynksom Skraal / Maaskee hand tenkte før at dend var giort af Staal [...] Hand sukket, Raabte, Bad om Helbred og Lifs frist / Med løfter at hand sig bekiære [omvende] vilde vist« (Dina, 139-140, 279-280). Afvisningen af den uomgængelige død er imidlertid upassende, fordi den døende skal vende sig fra verden og hengive sig til det hinsides (Ariès 1986: 20-21; Holst 1999: 317ff.).

Alligevel ender digtet ikke i graven. Kastraten rejser sig i slutningen af digtet fra sit sygeleje, men bliver nu jaget fra dør til dør og lukkes ude af pigerne og forbliver en hjemløs skabning. Kastraten og hans gerning udstilles dermed som helt igennem mislykket.

Den genopståede og seksualiserede krop

Som vi har set, levner digtet altså intet håb om frelse; derimod er den dennessidige forgængelighed allerede nådesløst til stede i kropsmetaforerne: »Kiød-

pølssen blodig var, og toe Russiner hengte / Ved Enden da hand dend paa Gulvet fra sig slengte« og »Det varme Lem endnu laa Sprellet som en Fisk / Det hand bortsmitted som en Karklud og en Visk« (»Dina«, 141-142; 159-160). Døden bliver komisk, idet værten triumferende genopliver det menneskelige *disjectum membrum* ved at placere det på et fad med laurbær og buksbom. Som en konfekt anbringer værten lemmet i raritetskabinettet mellem andre delikate retter og belærer så læseren om, at her må det observeres ret.

Gæsterne, der ankommer for at se underet, udviser ingen medfølelse med kastraten, men raillerer på hans bekostning. Her står kastratens ensomme smerte i skarp modsætning til gæsternes rå latter. Ifølge Bakhtin »repræsenterer dette latterens drama på en gang den gamle verdens undergang og den nye verdens fødsel«. ³¹ På den måde udvikler latteren og hånen sig til en konkurrence i erotisk kreativitet, hvor lemmets anvendelighed som seksuelt objekt er i fokus. Én mener, at pigerne skal bære lemmet mellem brysterne som en »rar *bouqvette*«; en anden, at det skal bruges som krydderi i øltønden, en tredje, at det skal bruges som reklameskilt for et horehus osv. ³² Barokkens hang til systematik og sans for detaljer fornægter sig ikke, og læseren må pinedød igennem ti forskellige forslag. Fantasien får frit spil, og gæsterne forestiller sig, at lemmet også kan bruges til en erotisk juleleg: »dend bedre Kunde nyttis / Naar som i Juule-Leeg at Ringen dend udbyttis / Om mand saa uformerkt [ubemærket] dend fik i Pigens Skiød / Forbausset blev hun, naar hun merkte den var blød« (»Dina«, 305-308). Det anbefales videre at hænge lemmet på rokken »naar Pigerne de spunde [spinder] / Da deris Fingre vel blev hurtig ved den Rok / Naar den var prydet med en dygtig [stor] Karle-Kok« (»Dina«, 322-324). Gæsterne objektificerer med deres skæmtsomme ordleg den døende krop og lemmet, som gennemgår en erotisering under deres begærlige blikke. Digtet spiller på en gang på det afskårne lems falliske og komiske dimension og indskriver sig i et felt mellem satire og erotik.

Selvom digtet her omtales som erotisk, er det dog ikke særligt pirrende i en nutidslæzers øjne. Det erotiske element hos Nordrup består snarere i den direkte benævnelse af kønsdele og seksuelle handlinger, men uden fx John Wilmot, jarlen af Rochesters raffinement og realistiske beskrivelser. ³³ Nordrup holder sig til en voyeuristisk erotik, der gennem installationen af lemmet i prekære litterære stillebener blotlægger det, der skulle have været skjult. Samtidens bryllupsdigtning viser, at erotik blev accepteret i visse sammenhænge, men her er det seksuelle taget ud af bryllupsdigtets konventioner og installeret i en sammenhæng, der bringer lemmet entydigt i fokus. ³⁴ Hvor bryllupsdigtet som genre havde til formål at indvi

brudeparret i bryllupsnattens og ægteskabets mysterier og forpligtelser, så er det seksuelle her til stede uden andet formål end at pirre, hvilket gør digtet uhøvisk i samtidens forståelse.

Holberg anfører, at »en ligefrem Nævnelser af naturlige Ting [er] ikke uhøvisk. Uhøvisk er hvad der støder an mod gode Sæder og ophidser til Løstgængelighed og andre Laster« (Holberg 1893: xi). Citatet viser, at grænsen mellem høvisk og uhøvisk er et spørgsmål om intention: Hvis benævnelsen har et beskrivende (og didaktisk) formål, kan det anses for moralsk forsvarligt, men hvis intentionen derimod er at ægge sanserne, er det utugtigt. Det er således ikke nødvendigvis objektet i sig selv, der er uhøvisk, men dets indplacering i en kontekst. Jean-Marie Goulemot skriver, at erotiske tekster før 1700 blev behandlet som andre tekster. Men klassicismens smagsmæssige ophøjelse af kunsten og litteraturen betød, at erotisk litteratur blev afvist, og at denne marginalisering medførte, at pornografi opstod som en særskilt genre.³⁵ Dina-digtets entydige fokus på det afskårne lem rejser spørgsmålet om, hvorvidt digtet skal forstås som en art pornografi, men svaret er ikke entydigt.

Lynn Hunt hævder, at erotik og pornografi mellem 1500-1800 ofte er tæt forbundet med en politisk eller religiøs kritik og stort set aldrig har et udelukkende erotisk pirrende formål.³⁶ Men i Dina-digtet findes en sådan politisk overbygning ikke: Erotikken er ikke medium for nogen samfundskritisk agenda. Digtet insisterer derimod på at blive læst for dets æstetiske, erotiske eller kuriøse værdi og insisterer således på det uhøviske i Holbergs forstand.³⁷

Digtets tidsmæssige placering i 1719 betyder, at det ligger mellem barok og klassicisme, men retorisk er det forankret i barokdigtningen. Hvis Goulemots analyse af klassicismens smagsændring omkring erotiske værker kan siges at gælde for danske forhold, så har digtet formodentlig i modsætning til Rostgaards digt været at betragte som dårlig smag pga. den direkte og detaljerede benævnelse af lemmet. Rostgaards digt behandler emnet på en langt mindre eksplicit måde, og dets popularitet antyder måske et skift i smagen fra Nordrups farverige barok til Rostgaards mere afdæmpede klassicisme.

Det liderlige sprog og mandlig kvindagtighed

I »Dina« leges med køn, identitet, seksualitet og moral, og det sætter spor i retorikken, der synes at udfordre barokkens potente retorik. Hos Nor-

drup bruges aleksandrineren ikke til at hylde en stor mands store gerninger, men derimod til bespottelsen af den kvindagtige selvkastrat. Nordrup behersker barokkens retoriske virkemidler, men digtet fremstår ikke desto mindre som en tom skal af sproglig ornatus. Digtet indledes med en bøn til muserne: »Ak! Musæ jeg vel her om Eders Gunst vil beyle / Om ellers Forslag mit hos Eder ey skal feyle / At I vil staa mig bie i dette Skialdre digt / Som jeg befatte vil udj et Simpel Skrift« (»Dina«, 1-4). Digterjeget er her klar over sit eget suspekterede forehavende og ved, at digtet vil møde kritik:

Om jeg en *Purpur* Helt i fuld *Mondour* [mundering] afmalet,
Der udj Feide flink mod Fienden hafde pralet
 Sit Naale-Spitze Spyd at Farve udj Blod,
Og hafde holt sig Kiek med et *Heroisk* Mood
[...] tvil [tvivlede] jeg paa
At min Idrætter [bedrifter] da de skulle modstand faa (»Dina«,
9-12; 23-24).

Digtets moralske overskridelse er altså formuleret helt eksplicit. Mats Malm teoretiserer i sin bog *Det liderlige sproget* fra 2004 over barokkens frygt for sprogets truende *effeminatus* og *lascivitas* – dvs. kvindagtighed og moralske fordærvethed.³⁸ Malm viser, hvordan det ornamenterede og sanselige sprog til trods for barokdigternes hengivelse hertil blev opfattet som truende for samfundets generelle moral. Ifølge Malm udvikles i 1700-tallet en mistænksomhed mod kunsten som kilde til velbehag. Særligt kunsten blev suspekt, fordi æstetikken kunne forblinde mennesket og vende det fra Gud. Helt konkret opfattes det truende ifølge Malm som det kvindagtige, det følelsesladede, det sanselige og det sirlige.

Malm viser, hvordan *ornatus* – dvs. den sproglige udsmykning – hos den antikke retoriker Quintillian blev opfattet som en trussel for digteren, som stedet hvor sprogets og individets dyd eller lastfuldhed smelter sammen. Det betyder i praksis ikke, at digtningen eller talen ikke må bruge billeder og metaforer; *eloquentia* – veltalenheden – er en dyd. Men den må tjene et højere formål for at forblive mandig og dydig. Således er den største fare kontrasten imellem det som fremstilles, og hvordan det fremstilles. Hvis *eloquentia* bliver tom og ren overflade, bliver den umoralsk og dermed en trussel mod den potente taler (Malm 2004a: 33-34, 89). Nordrups digtning er således kvindagtig, fordi *ornatus* ikke fremmer et didaktisk formål. Digterjeget er selv bevidst om digtets status, når han

siger: »Een Anden Gang jeg ey jer Gunst misbruge vil / Til Gieke Skiempt [narrestreger], men Kun til dette Gieke Spil [narreværk]« (»Dina«, 31-32).

Frygten for umådeholden *ornatus* synes imidlertid ikke at være problematisk for de tidlige danske barokdigtere. Fx lader Peder Syv (1631-1702) ikke til at have moralske kvaler ved sproglig overdådighed: »Lignelser ere tidt mere angenemme end tingesterne selve; dog at de ikke ere aldt for gemeene, tvungne eller bruges for tidt; at de komme overeens med Personer, steder og anden omstændighed« (DaGramm I, 1979: 199). I poesien er metaforen at foretrække frem for almindeligt sprog. Alligevel understreger Syv, at digteren ikke må bruge alt for plumpe metaforer, at der er rimelighed i sammenligningen, og at han undgår floskler. Det sammenlignende led må »komme overens« med det, der skal beskrives. Med Thøger Reenberg (1656-1742) og hans »Forsamling paa Parnasso« (o. 1696) og »Ars Poetica« (o. 1701) indvarsles klassicismen og en mere ligefrem stil for 1700-tallet:

Vor Stiil maa være jævn og slet,
 Og stedse bør at blive
 Sig liig; men rettet efter det,
 Hvorom vi Verset skrive.
 En ziirlig Skik, med Fynd og Klem,
 Hvor alle Parter falde
 Udi sin Orden angenem,
 Proportion vi kalde (Reenberg 1972: 33-40).

Smagen i starten af 1700-tallet fordrer altså et mådehold, der skal holde »begge ben på jorden« og den forcerede stil i ave.

Selvom Dina-digtet lægger sig i barokdigtningens tradition, er spørgsmålet, hvor »potent« eller kvindagtigt »Den Grædende Dina« var i begyndelsen af 1700-tallet. Digtet er skrevet på formfuldendte aleksandriner, og det er ved første øjekast et imponerende digt. Påberåbelsen af muserne og den apostrofiske højstemthed i digtets indledende strofer betyder, at barokkens dekorum udfoldes eksemplarisk. Men samtidig vendes denne dekorum gennem parodien på hovedet, idet emnet, der besynges, er det laveste af det lave, og det allegoriske betydningspotentiale realiseres aldrig. Der opstår dermed et misforhold mellem form og indhold. Den ekstremt detaljerede beskrivelse af det afskårne lem uden andet formål end morskab og sammenbruddet af en allegorisk overbygning betyder, at digtets *eloquentia* kan siges at slå om i en umoralsk *elocutio* – dvs. en pyntet, sanselig og indholdsløs sproglig fremstilling.

Kvindagtigheden findes imidlertid ikke kun i den sproglige overdådighed, men på flere niveauer som et modspil til den potente form. Emnet for digtet – den kvindagtige kastrat – har så at sige inficeret retorikken, men ikke blot retorikken – også digterjeget besmittes af kvindagtigheden. Satiren betragtes traditionelt som en maskulin genre, men satiren og dermed mandigheden undergraves, idet digterjeget løber med sladder, som traditionelt er en feminin modus (Rabb, 2007, 54): »Vel an! paa slig *permiss* mit Blod og Mood tildriver / At jeg det *Spargement* [sladder] som hørís her beskriver« (»Dina«, 45-46). Sladdereren har digterjeget tilmed fra to kvinder.

I antikken ansås retorikken og talen for at være mændenes kampplads, hvor den aggressive maskulinitet var afgørende for dyden. Satiren er som genre netop forbundet med den potente tale, hvor satirikerens aggression mod modstanderen skal såre og overvinde denne. I Dina-digtet er den ophøjede satire dog afløst af lavkomisk sladder. Det umoralske eller upassende er et helt bevidst valg fra Nordrups side. Han bekender sig til det kvindagtige, og Dina-digtet veksler mellem den mandhaftige form og det kvindagtige udtryk. Her accepteres menneskekroppen som grundlæggende syndig, men også morsom. Nordrups digt er både retorisk og tematisk en hengivelse til et sanseligt og dennesidigt register.

Etkønsmodellen og forskellen mellem mænd og kvinder

Beskrivelsen af den kvindagtige kastrat er central i digtet, og det er derfor interessant at se nærmere på digtets konstruktion af køn. Thomas Laqueur har i *Making Sex* fra 1990 skrevet om den før-moderne kønsopfattelse. Han viser, hvordan etkønsmodellen dominerede europæisk kultur langt op i 1700-tallet, og denne model synes at kunne forklare selvkastratens glidning fra potent mand til kvindagtigt »monstrum« i Dina-digtet.³⁹ Etkønsmodellen antager, at kvindekønnet er en inverteret og dermed fejlagtig udgave af manden, og gennemfører en analogitænkning, hvor kvindens kønsorganer menes at svare direkte til mandens: mandens penis svarer til skeden, forhuden til kvindens skamlæber, pungen til livmoderen, testiklerne (som man forestiller sig er taget ud af pungen) til æggelederne, osv. (Laqueur 1990: 25). Det er mandens køn, der er udgangspunktet, eftersom manden anses for at være mere perfekt end kvinden: »Ligesom mennesket er mere perfekt end alle dyr, så er manden inden for den menneskelige art mere perfekt end kvinden, og grunden til hans per-

fektion er hans overskud af varme, for varme er Naturens primære instrument«. ⁴⁰

Dina-digtet bygger tilsyneladende på etkønsmodellen, når menneskets anatomi berøres. Fx opregnes ni huller for både kvinder og mænd:

Et Menniske det jo Ni nyttig Huller haver
 Som alle tellis blant Naturens Ædle Gaver
 I Øyne, Ørne og i Næsen toe gjør Sex
 Jeg Kand nep sige meer, saa er jeg nu *perplex*.
 Det Syvend i hans Mund det Ottend i hans Rumpe,
 Hvor af der vries ud saa mangan Kringlet Stumpe
 Det Niende hvor af udspringer Saft og Vand
 Med disse prydet er hver Qvinde og hver Mand (»Dina«, 73-79).

Hos Nordrup har kvinder altså ikke et ekstra hul, hvilket udviser forskellen mellem kønnene. Ved afskærelsen mister kastraten derfor det ultimativt definerende tegn på sin maskulinitet: »Hand reedte sig saa til, at mand snart Kunde sige, / Hand var ey liig een Karl, men ligere en Pige; / Thi *Kun dend eene plet Naturen skioldner paa* / En Mand fra Qvinder, som i lange Buxer gaa« (»Dina«, 133-136; min fremhævning). Digtet understreger her, at kønsforskellen netop ligger i at have eller ikke at have et lem.

Etkønsmodellen medfører den tanke, at køn er et kontinuum, hvor mænd kan glide og blive kvindeagtige, hvis ikke de opretholder deres mandhaftighed. Laqueur siger: »Piger kunne blive til drenge, og mænd der mindede for meget om kvinder, kunne miste hårdheden og kendetegnet ved deres mere perfekte kroppe og falde tilbage til kvindagtighed« (Laqueur 1990: 7). Peter Brown supplerer: »Ingen normal mand blev faktisk til en kvinde; men enhver skælvede altid på kanten af at blive 'kvindagtig'. Hans flakkende varme var en usikker kraft [...] Det var aldrig nok at være mandig: en mand måtte stræbe efter at forblive 'viril'«. ⁴¹ I Dina-digtet mister den kastrerede krop netop sin maskuline position og går fra at være den aktivt begærende og penetrerende krop til at blive den passivt begærede krop:

hand var forsøgt udj forlibte Skoler
 Hvor hver *Galante* [elsker; tilbeder] med sin smuke *Dame* Boler
 Ja som en Rytter flink udstaaet mangt et rit,
 Om skjønt hand stundum vel i Græsset hafde bit [...]
 Hand tenkte saa ved sig, nu er det Tid at hvile

Fra *Amors* Slaveri, der med de skarpe Pile
Har skut mig Hierte Saar og har *Bleseret* [såret] tit
Nu fra hans Skiempte-Leeg jeg mig vil holde qvit (»Dina«, 113-
116, 121-124).

Kastraten bliver på den måde både objekt for digtet, men også objekt for værtens, gæsternes og læsernes morskab og opmærksomhed.

Interessen for transformeringen af kønnet kan ikke blot lokaliseres hos Nordrup, men også hos andre poeter i perioden. Thomas Kingo skrev i 1665 »Sæbye-gaards Koeklage« om en stor tyr, der forsagede det materielle liv og mistede sit lem. I Kingos digt kommer tabet af lemmet til også at indebære et tab af position på gården. Hvor tyren før havde nydt stor respekt for sin virilitet og reproduktive evner, bliver den efter tabet af lemmet hånet og mobbet. Gårdens hierarki følger den verdslige rangorden, så da tyrens staldjunker nægter at løbe dens ærinde med et bønskrift til kongen om fritagelse for at blive sendt til København som stud, er patriarkens fallit uomgængeligt. Tyren vil ikke hånes »Naar de ham ville føre, / Paa alle gader op og ned, / Med maled horn og kløve«, og den ender derfor med at drukne sig i gårdens karpedam.⁴²

Kaj Bom viser i artiklen »Den smykkede Okse hos Th. Kingo og H.C. Andersen«, hvordan Kingos digt henviser til en gammel skik, hvor en tyr pyntet med blomsterkranse og bånd før slagtning fastelavnsmandag blev ført igennem byen til hån og morskab.⁴³ Hvor Nordrups digt eksplicit henviser til fastelavnsmandag, bærer Kingos digt kun reminiscensen af en gammel tradition.⁴⁴ Imidlertid er der et tematisk slægtskab mellem digtene, der begge lader hovedfigurens krop udsætte for offentlig forhånelse og feminisering.

Kroppen er i Dina-digtet kvindagtig i såvel form som udsigelse. Kastraten hyler som en pige og græder upassende i sorg og smerte: »Hand som en Trane peeb, og gav et ynksom Skraal« og »Hand sukket, Raabte, Bad om Helbred og Lifs frist« (»Dina«, 139, 279). I Nordrups digt betyder tabet af lem et tab af identitet, og her er barokpoeterne ubarmhertige, idet der ingen ny indsigt fødes ud af den eksistentielle krise. Uden lemmet har kastraterne som mænd ikke længere nogen værdi for samfundet. Sympati og medfølelse er ikke til stede i Nordrups digt. Digterjegets og gæsternes spøgefuldhed på bekostning af kastraten bliver i stedet en måde at manifestere deres egen virilitet. Det latterlige er her ikke det kvindelige, men det kvindagtige. Det er manglen på en klar kønslig definition, der sætter kastraten uden for ethvert hierarki og kønslig orden.

Maskulinitet, latter og undergrundssatire

Nordrups digt tilhørte en gruppe af digte, der ikke blev trykt og heller ikke var tiltænkt den trykte offentlighed. Digtet var en del af en litterær parallelkultur, der cirkulerede som eksklusiv satirisk erotik. Man kan hævde, at undergrundssatire har et behov for at etablere en følelse af hemmeligt fællesskab gennem latter, der definerer folk i og uden for fællesskabet på baggrund af, hvem der griner, og hvem der ikke gør. Inden for digtets univers er dem, der ikke griner, også dem uden et lem. På den måde bliver latter i digtet en måde at definere maskulinitet. Uden for digtet skaber latteren ligeledes et fællesskab, hvor de smagsmæssige og moralske krav til litteraturen midlertidigt suspenderes. Digtet er skrevet til en mandlig læserkreds, der dyrker forhånelsen af den afmaskuliniserede kastrat. I slutningen af digtet søges kastratens maskulinitet ironisk genetableret med en sølvpipe som protese, så han i det mindste kan lade vandet med værdighed. Men denne manøvre øger blot kastratens monstrøse fremtoning: Kvinderne lukker ham ude, og han afvises i enhver social sammenhæng. Derfor er der intet håb om at reetablere en ny form for normalitet, køn eller orden i digtet.

Den rå latter er også en måde at manifestere digterens egen potens på bekostning af kastraten. Digterjeget udstiller gennem digtets opfindsomhed kastratens kvindagtighed og markerer på den måde inden for læserkredsens rammer sin egen virilitet. I antikken var retorik en del af de unge mænds uddannelse, og særligt blev satiren anset for at være en kampplads eller arena, hvor man således kunne manifestere sin egen maskulinitet og dannelse (Malm 2004a: 31ff.). Omvendt er dette billede af den potente digter på samme tid undergravet af det faktum, at satiren oprinder i kvinders sladder fra gaden, hvilket dårligt kan siges at give digtet autoritet. Ifølge Melinda Rabb har både satire og sladder en potentiel aflivende effekt på deres subjekt eller emne, som kan destabilisere autoriteter. Men hvor satiren har høj status, har sladdereren lav status (Rabb 2007: 48). Nordrups digt synes at trække på begge strategier. Derfor rejser samtidig det spørgsmål, hvorfor det på en gang opbygger og underminerer sin egen autoritet?

Pointen er, at Nordrup ligger ud over enhver konformitet. Han bryder reglerne, og han gør det intentionelt. Hans digte er helt igennem afhængige af enevældens dekorum, men genrekonventionerne overtrædes gennem parodien. Hvis barokdigtning og -kunst har været karakteriseret som »for meget«, så bevæger Nordrup sig ud over det. Hans digte nedbryder og

destabiliserer barokkens dekorum gennem en subversiv strategi, der nægter at knytte nogen betydning til formen. Det allegoriske potentiale i historien om lemmet afvises. Der er ingen transcendens i *sensus spiritualis* – ingen anden morale end ikke at lade sig skille fra sin verdslige krop, hvor syndig den end er. Retorikkens formål at *docere, delectare et movere* er fraværende i digtet, og det er uhørt i starten af 1700-tallet. I overensstemmelse med Holbergs bestemmelse af det uhøviske som det, der opfordrer til løsgæthed og støder mod gode sæder, må Nordrups digt anses for usædeligt pga. dets indirekte hyldest af den løsslupne seksualitet. Digtet er på en gang enormt potent, fordi det viser digterens formfuldendte beherskelse af dekorum, men samtidig er digtets emne og kvindagtige allusioner helt igennem upassende.

Eunukken og den lemlæstede krop findes også som tema i Montesquieus *Lettres Persanes* fra 1721. Her er kroppene blevet tolket som en metafor for absolutismens fallit som styreform. Men hos Nordrup bliver den lemlæstede krop netop *ikke* en allegori over det enevældige samfunds korrumpning.⁴⁵ Nordrups digt er derimod en total og lystfuld overgivelse til den tømte allegori. Selvom Nordrup i sit øvrige forfatterskab ikke holder sig tilbage for kritik af embedsmandsstandens korrumpion og gejstlighedens umoral, så formulerer »Den Grædende Dina« ikke nogen samfundsmæssig eller social kritik. Det er imidlertid heri, digtets provokation ligger: den fuldstændige afvisning af enhver betydningsdannelse og dermed en afvisning af litteraturens berettigelse som opbyggelig.

Den eneste form for (ironiske) opbyggelighed, der kan være tale om, er digtets afsluttende råd til alle mænd:

Til Afskeed huusk Kun det, du som vil Gunsten nyde
Hos Piger, at du ey afskiær det dig skal pryde,
Men bliv som du est skabt i Art og i Natur,
Og aldrig dig betien af saadan Selsom *Cur.* (»Dina«, 397-400).

Litteratur

Utrykt

Det Kongelige Bibliotek

Add. 147, 2°

Add. 167, 2°

Add. 247 c, 4°

GKS 2407, 4°

NKS 821, 4°
NKS 3226, 4°
Rostgaard 133, 2°
Collin 538, II, 4°
Thott 1525, 4°

Roskilde

Karen Brahes Samling, E II, 6

Århus, Statsbiblioteket

Håndskrift nr. 327

Helsingør

Kirkebøger for Sct. Mariæ Kirke, Helsingør Domprovsti, Helsingør stift 1719-1724

Trykt

Ariès, Philippe: *Dødens historie i Vesten. Fra middelalderen til nutiden*, (opr. 1975) Viborg 1986.

Bakhtin, M.: *Rabelais and his World*, Indiana University Press 1984.

Bauer, R.W.: *Calender for Aarene 601 til 2200 efter Christi Fødsel*, København 1868.

Bertelsen, Henrik (udg.): *Danske Grammatikere fra Midten af syttende til Midten af det attende Aarhundrede*, bd. 1, København 1979.

Bom, Kaj: »Den smykkede Okse hos Th. Kingo og H.C. Andersen«, i *Danske Studier* 1956.

Brown, Peter: *The Body and Society. Men, Women and sexual renunciation in early Christianity*, New York 1988.

Bruun, Chr: *Frederik Rostgaard og hans Samtid*, København 1870.

Cook, Elizabeth Henckendorn: *Epistolary Bodies. Gender and Genre in the Eighteenth Century Republic of Letters*, Stanford University Press 1996.

Dal, Erik: *Danske viser*, København 1962.

Elling, Christian: »Et aktuelt Epigram af Holberg«, i *Holberg Blandinger*, bd. 2, København 1941.

Ephemerides Academiae Naturae Curiosum, cent. IX et X. Augsburg 1722.

Færch, Christina Holst: »Bisp Deichman og den sorte Pest«, i *Lychnos* 2010.

Genette, Gérard: *Palimpsests. Literature in the second degree*, (opr. Seuil 1982) oversat af Channa Newman og Claude Doubinsky, University of Nebraska 1997.

Goulemot, Jean-Marie: *Forbidden texts: erotic literature and its readers in Eighteenth Century France*, oversat af James Simpson, Philadelphia 1994.

Grundtvig, Sven m.fl.: *Danmarks gamle Folkeviser*, I-XII, København 1966-76.

Grüner-Nielsen, Hakon: *Danske Skæmteviser (Folkeviser og litterær Efterklang) efter Visehaandskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade*, København 1927-28.

Historiske Meddelelser om København, 7, København 1919-20.

- Holberg, L.: *Epigrammer: oversatte fra den latinske Text* af Just Justesen, Trondheim 1893.
- Holst, Elisabet: »Kvindedyd og kvindedød i danske ligprædikener 1570-1700«, i *Svøbt i mår*, bd. 1, C.A. Reitzel 1999.
- Hougaard, Jens, m.fl.: *Dansk litteraturhistorie*, bd. 3, Gyldendal 1984.
- Hunt, Lynn (red.): *The Invention of Pornography*, New York 1993.
- Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog*, bd. 1-4, København 1881-1907.
- Laqueur, Thomas: *Making Sex. – Body and gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press 1990.
- Lembek, Kim: *Den danske litterære verssatire 1652-1742: og dens europæiske baggrund*, Museum Tusulanum 1999.
- Malm, Mats: *Det liderlige språket. Poetisk ambivalens i svensk »barock«*, Symposium 2004(a).
- Malm, Mats: »Känsla och sinnlighet skilda från sinnena: om den estetiska intresseløshetens grunder«, i *Sjuttonhundratals* 2004(b).
- Meijer, L.: *Woordenschat, Verdeelt in 1. Bastaardt-Woorden. 2. Konst-Woorden. 3. Verouderde Woorden*, Amsterdam 1720.
- Nielsen, Oluf: *Kjøbenhavn paa Holbergs Tid*, København 1884.
- Park, Katharine: »The Rediscovery of the Clitoris«, i *The Body in Parts. Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe*, David Hillman and Carla Mazzio (eds.), Routledge 1997.
- Paulli, R.: *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, bd. 1, Gyldendal 1929.
- Pedersen, Vibeke A. m.fl.: *Dansk litteraturs historie 1100-1800*, bd. 1, Gyldendal 2007.
- Piø, Iørn: *Skillingsviser*, Gyldendal 1974.
- Rabb, Melinda Alliker: *Satire and Secrecy in English Literature from 1650 to 1750*, Palgrave Macmillan 2007.
- Rahbek, Knud Lyhne og Nyerup, Rasmus: *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie, uddragne af Forelæsninger holdne over dette Æmne i Vintrene 1798-1800*, Anden Del, København 1808.
- Reenberg, Thøger: *Ars Poetica: digte mellem to tider*, Per Stig Møller (udg.), Munksgaard 1972.
- Simonsen, Niels (udg.): *Verdslig barok. En antologi 1667-1756*, Borgen 1982.
- Stounbjerg, Per: »Afskærelse. – Om Hans Nordrup: 'Den Grædende Dina Over Den Skamskaaren Sichem'«, i *Passage* nr. 8, 1990.
- Storstein, Eira og Sørensen, Peer E.: *Den barokke tekst*, Dansk lærerforening 1999.
- Sønderholm, Erik: *Dansk barokdigtning 1600-1750*, bd. 1, København 1969.
- Tronier, Henrik: »Den historisk-kritiske eksegesi som allegorisk bibelfortolkning«, i *Historie og konstruktion: Festskrift til Niels Peter Lemche*, Museum Tusulanum 2005.
- Wad, G.L.: »de Hofman, Hans«, i *Dansk biografisk Lexikon*, bd. VII, København 1893.
- Werlauff, E.C.: *Holbergiana*, København 1855.
- Wielandt, J.: *Smukke og udvalde Danske Vers og Miscellanea*, bind III, København 1725.

Noter

Artiklen er en omarbejdelse af et foredrag holdt til ISECS' konference »Joy and Laughter in the Eighteenth Century«, august 2010.

1. *Historiske Meddelelser Om København*, Københavns Stadsarkiv 1919-20, 7: 367. Det er Niels Simonsen, der i *Verdslig barok. En antologi 1667-1756*, Borgen 1982: 234 henviser til politirapporten i forbindelse med Nordrups digt.
2. Karen Brahes Samling, E II, 6. Det er ikke muligt gennem kirkebøgerne fra 1719-24 for Sct. Mariæ kirke, hvis kirkegård lå ved siden af Karmeliterhuset (hospitalet og fattiggården i Helsingør), at afgøre den kastrerede mands identitet. Det er ikke usandsynligt, at han i stedet er blevet begravet i sit fødesogn, som det dog ikke er lykkedes at finde frem til.
3. *Historiske Meddelelser Om København*, 7: 367. Heinrich Dürkop var præst ved Skt. Petri kirke i København.
4. Rostgaards produktion rummer talrige panegyriske digte som fx »Allerunderdanigste Lykønskning til Kong Friderich dend Fierde, da hand dend 15 og 16 May 1704 i Kiærelund ved Ringsted mynstrede en anseelig Deel af sin vel indrettede Land-Militz«, Chr. Bruun, *Frederik Rostgaard og Hans Samtid*, Kbh., 1870: 545-546. Bogen anfører en ukomplet liste over Rostgaards værker.
5. Rostgaard har formentlig skrevet et enkelt satirisk digt mere med førstelinjen: »En Bonde *Adam* var og maatte Plougen Kiøre«, som handler om gammeladelens misundelse af nyadelen. Rostgaard skriver i digtet, at det ikke er historie eller herkomst, der skaber en adelsmand, men derimod dyd. Digtet findes bl.a. i Det Kongelige Bibliotek i København (herefter KB), NKS 3226, 4° og GKS 2407, 4°.
6. Titlen varierer: Thott 1525, 4° og Odense Katedralskole 34, 4° har *Castrator* (altså ikke den kastrerede, men den der kastrerer), mens Karen Brahes samling E II, 6 har den gådefulde overskrift *Castrator Eligie* (den der kastrerer elegien). Jeg takker Karen Hagedorn, Henrik Jørgensen og Peter Zeeberg for latinsk bistand. De danske oversættelser gengiver titlen: *Om Gilderen* (Collin 538, II, 4°), *Gilderen* (Add. 247c, 4°) eller *Klage-Skrift. Een i Live død over Gildere og Gilding* (Thott 1525, 4°). Digtet findes oversat og cirkuleret i mindst tre danske versioner (herunder én af satirikeren Frederik Horn), ligesom det blev oversat til tysk af Johan Vincelli og dertil udgivet i Tyskland i et latinsk tidsskrift, *Ephemerides Academiae Naturæ Curiosum*, cent. IX et X. Augsburg 1722.
7. Episoden om selvkastraten har vakt voldsom opsigt i København, og historien nåede sågar Paris i et brev til senere landsdommer Jacob Bircherod (1693-1737). Billeskov Jansen har undersøgt den danske presse i tidsrummet 1720-37 for omtale af episoden, men uden held (Christian Elling: »Et aktuelt Epigram af Holberg«, i *Holberg Blandinger*, 2, Kbh. 1941: 69).

8. Rostgaard 133, in folio.
9. Det er Peter Zeeberg, der har gjort mig opmærksom på epigrammet, og jeg takker ham for at lade mig benytte hans foreløbige oversættelse heraf (epigrammet er nr. 18 i første bog), samt for at oversætte det anonyme latinske digt til dansk.
10. Se fx Simonsens biografiske afsnit i *Verdslig barok*, s. 209ff eller Christina Holst Færch: »Bisp *Deichman* og den sorte Pest«, i *Lychnos* 2010.
11. Digtet er fundet i følgende håndskrifter i KB: Collin 538, II, 4°, Add. 247 c, 4°, NKS 821, 4°, Add. 167, 2° og Add. 147, 2°.
12. Hans de Hofman var af adelig herkomst og havde i 1740 embede i kommercekollegiet og som assessor i borgretten. Han interesserede sig for litteratur og udgav efter svogeren Erik Pontoppidans død 4.-6. bind af det *Danske Atlas* (1768-74), ligesom han i 1732 udgav Vilhelm Helts digte (Wad 1893: 498-500).
13. Titelbladets angivelse af Nordrup som sognepræst på Sjælland antyder, at håndskriftet skal dateres mellem 1725 og 1748, hvor Nordrup var præst i Nordrup-Farringløse på Sjælland. Men da håndskrifterne ikke nødvendigvis er skrevet i samme periode som titelbladet, er dette en usikker datering.
14. Et eksempel kunne være supplikken til gehejmeråd Ditlev Vibe om Helsingø kald i 1715, hvor de første fire verslinjer lyder: »Gid Djævlen flaae Patroner! / De hjelpe allerbest / Paa Deres Hofcarogner [yndligsludere], / Dem smør De paa en Præst« (citeret fra Rahbek & Nyerup 1808: 336). Her slutter supplikken med en bøn om at give Nordrup et sognekald, hvilket synes absurd, idet Nordrup lige har svinet patronatinstitutionen til. På den måde rummer digtet både et panegyrisk og et dadlende eller anti-panegyrisk aspekt.
15. Per Stounbjerg: »Afskærelse. – Om Hans Nordrup: 'Den Grædende Dina Over Den Skamskaaren Sichem'«, i *Passage* nr. 8, 1990: 45-48 og Eira Storstein & Peer E. Sørensen 1999: 179.
16. Denne sammenkobling af død og erotik er ikke enestående for Nordrup, men findes ifølge Philippe Ariès som en understrøm i europæisk litteratur og kunst i det 16.-18. århundrede (Ariès 1986 (opr. 1975): 43).
17. Rostgaards digt er dateret i Karen Brahes samling E II, 6: *Samling af digte af Frederik Rostgaard*. Det fremgår dog ikke, hvorvidt digtene er skrevet af Rostgaard selv eller blot er en samling afskrifter af hans digte. Nordrups digt er dateret i Collin 538, II, 4°: 823.
18. *Castrator* og *Dina* citeres fra hhv. Collin 538, II, 4°: 836-838 og 823-836.
19. Hakon Grüner-Nielsen: *Danske Skæmteviser (Folkeviser og litterær Efterklang) efter Visehaandskrifter fra 16.-18. Aarh. og Flyveblade*, Kbh. 1927-28, Iørn Piø: *Skillingviser*, Gyldendal 1974, Sven Grundtvig m.fl.: *Danmarks gamle Folkeviser*, I-XII, Kbh. 1966-76 og Erik Dal: *Danske viser*, Kbh. 1962.
20. Simonsen anfører i sin ordliste (p. 231), at ordet »dankert« betyder 'pik', men hverken ODS, Kalkars ordbog, Gammeldansk Ordbogs seddelsamling eller Meijers *Woordenschat* kan bekræfte dette.

21. Ordet »gøg« kan iflg. ODS betyde 'grønskolling', men kan også henvise til de kvindelige kønsdele, hvilket således giver metaforen et kvindagtigt twist.
22. Hele smædeversgenren (paskvillerne) er bygget på skematiske tematikker og stereotype personkarakterer, og ofte genbruger man decideret formuleringer eller passager. Det er imidlertid ikke kun de satiriske genrer, der genbruger. I starten af 1700-tallet findes fx en hel sværm af digte, der parafraserer Kingos »Far, Verden, far vel«.
23. Fx når Jørgen Sorterup i *Ret Tak, rar Skæmt og ram Alvor eller Cacoëthes carminificum* (eller *Versemager-epidemien*) fra 1701 udstillede sine samtidige digtere som uduelige, hvilket bl.a. fik Frants Kyhn til at replicere. Bogen affødte en fejde og udformede sig som en langvarig strid (Se herom Kim Lembek, 1999: 95f. og R. Paulli, 1929: 998).
24. Add. 147, 2° har (som omtalt) tilhørt Hans de Hofman, og NKS 821, 4° har tilhørt B.W. Luxdorph. Add. 167, 2° er læderindbundet og med metalbeslag. Collin 538, II, 4° er afskrevet af en særdeles smuk hånd, mens Add. 247c, 4° er et mere beskedent, men ligeledes indbundet håndskrift.
25. Den Resen-Svaningske Bibel, 1647, Matthæus 19,10.
26. Origines blev senere kendt for sin bibeleksegese. Den allegoriske læsning af Biblen blev udbredt i senantikken, hvor bibel-allegoresen opstod ud af homer-eksegesen. Se fx Henrik Tronier: »Den historisk-kritiske eksegese som allegorisk bibelfortolkning?«, i *Historie og konstruktion: Festskrift til Nils Peter Lemche*, Museum Tusulanum 2005: 396ff.
27. <http://www.blueletterbible.org/lang/lexicon/lexicon.cfm?Strong=G2135&t=KJV>.
28. Citeret fra Den Resen-Svaningske Bibel, 1647, Galaterbrevet 5,2 og 5,12.
29. Et ofte citeret eksempel er Kingos »Far Verden, far vel«.
30. Citeret efter Holst 1999: 317; Ariès 1986.
31. Min oversættelse af Bakhtin 1984 (1965): 149: »[this] drama of laughter [is] at the same time the death of the old and the birth of the new world«.
32. At lemnet skal bruges som krydderi i øltønden henviser til gammel overtro, hvor man lagde en død tyvs finger i øltønden, fordi det skulle give en ekstra god smag til øllet.
33. Se fx »The imperfect Enjoyment« eller »A Ramble in Saint James's Parke«.
34. Se fx Mikkel Jernskægs bryllupsdigt til Henning Actonius og Inger Mergretha Numsen i 1705: *Et Par Linier Om De Tvende Tall 1 og 0* (Sønderholm 1969: 450f).
35. Jean-Marie Goulemot: *Forbidden Texts: erotic literature and its readers in Eighteenth Century France* oversat af James Simpson, Philadelphia 1994.
36. Lynn Hunt: *The invention of Pornography*, New York 1993: 9-11.
37. Ordet »kuriøs« bruges ofte om de håndskriftcirkulerede vers i 1700-tallet. Ordet betyder her det 'som afviger fra det almindelige i form af det sjældne eller interessante' – se ODS.
38. Se Mats Malm: *Det liderliga språket*, Symposium 2004a og samme: »Känsla och sinnlighet skilda från sinnena: om den estetiska intresseløshetens grunder«, i *Sjuttonhundratalet* 2004b: 95-112.

39. At etkønsmodellen entydigt har domineret europæisk kultur indtil 1700-tallet er blevet betvivlet af flere. Bl.a. har Katharine Park i »The Rediscovery of the Clitoris« (i *The Body in Parts. Fantasies of Corporeality in Early Modern Europe*, David Hillman and Carla Mazzio (eds.), Routledge 1997: 171-195) argumenteret for, at Laqueurs tese er en forsimpning. Men Laqueurs udlægning af etkønsmodellen anskueliggør, at måden at betragte kvindens køn og seksualitet før oplysningen adskiller sig væsentlig fra en moderne betragtningsmåde. Etkønsmodellens tanker om køn som et kontinuum er særlig frugtbar i forhold til Nordrups digt, hvor det manglende mandlige lem pludselig sår tvivl om kastratens kønsidentitet. Om etkønsmodellen se også Peter Brown: *The Body and Society. Men, women and sexual renunciation in early Christianity*, New York 1988: 10f.
40. Citeret og oversat fra Laqueur 1990: 28.
41. Min oversættelse af Peter Brown: *The Body and Society. Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, New York 1988: 11.
42. *Sæbye-Gaards Koe-Klage*, vers 620-622 (citeret efter Sønderholm 1969: 267).
43. Kaj Bom: »Den smykkede Okse hos Th. Kingo og H.C. Andersen«, i *Danske Studier* 1956: 11-13.
44. Kingo gentager temaet i »Om 2 Kaponer, skikkede til en barsel-kvinde«.
45. Se Elizabeth Henckendorn Cook: *Epistolary Bodies. Gender and Genre in the Eighteenth Century Republic of Letters*, Stanford University Press 1996: 34ff.

Eventyret som lignelse

Om H.C. Andersens »De Vises Steen«

Af Klaus P. Mortensen

The question of the immortality of the human soul was essential to the thinkers and poets of the golden age, including Andersen whose doubts increased with age and with the growing materialistic tendencies in theology and philosophy. He strongly rejected materialism, especially in his novel *To be or not to be* (1857) but also in the fairy tale »The Stone of the Wise Men« (1858). In *The Story of my Life* (1855) A. had claimed that the fairy tale just like the stories in the Holy Bible are not to be taken literally but as parables with a hidden meaning: an invisible thread or truth based on the unity of the beautiful, the true, and the good. The precondition for this parabolic opening of our eyes is the close cooperation of natural science (as conceived by H.C. Ørsted) and poetry. The fairy tale is thus composed as a gradual process of recognition in which the fictive persons display aspects of the futile striving for the stone of the wise men, that is: the answer to the question of immortality. But while the wisest of men and his four sons fail, his blind daughter succeeds in her unselfish efforts to save her mislead brothers because she 'sees' with the eyes of her soul. And in that endeavour the stone of the wise men reveals itself as being the word faith. To A. with his Lutheran orientation faith is not the result of human effort but of the grace of God. In this lies the decisive difference between the siblings. While the brothers are self centered their sister is unselfish. To A., who from personal experience knew that the fear of death is closely connected with being self centered, immortality is the suspension of the individualistic focus on the ego. It is open to discussion whether the »happy end« of the fairy tale is just wishful thinking. But in that context one should consider the fact that the story teller is not part of the fictive universe but positioned outside it. Because from such an angle it is possible to consider the tale as A.s attempt to do away with his own constant and intense occupation with his self by in creating a counter image to the very source of his fear of death and oblivion.

I

I det dybt personlige digt »En Stemning« (1864?) satte den aldrende H.C. Andersen ord på sit livs mest brændende spørgsmål. Besværgende lyder det:

Udødelighed! Du har i din Haand
Retfærdighedens Vægtskaal; Du maa være!
I Dig jeg siger, under Smertens Baand:
»Det Bedste skeer! Gud Herren Priis og Ære!«¹

Tanker som disse var H.C. Andersen bestemt ikke alene om. Forestillingen om sjælens udødelighed var et grundtema i guldalderen og debattere-

des heftigt af tidens teologer, tænkere og digtere: Kierkegaard, Ingemann, Heiberg, Martensen, Poul Martin Møller og mange andre.² Og enhver, der har læst blot udvalgte dele af H.C. Andersens forfatterskab, vil vide, at udødelighedsspørgsmålet gang på gang trængte sig på i den evigt usikre digters sind. Han svingede konstant mellem tilkæmpet overbevisning og nagende tvivl. I »Oldingen« (1874) hedder det fortrøstningsfuldt:

– Den Sjæl, Gud i sit Billede har skabt,
Er uforkrænkelig, kan ei gaae tabt;
Vort Jordliv her er Evighedens Frø,
Vort Legem' døer, men Sjælen kan ei døe!³

I dagbogen for den 5. marts 1872 kommer tvivlen derimod direkte og ubesmykket til udtryk ved nyheden om digteren Carsten Hauchs død:

Er han nu Støv og Aske, død, slukt brændt ud som Lyset, der ikke mere er til! Herre min Gud kan Du lade os heelt forsvinde! der er en Angst derfor og jeg er blevet for klog – og ulykkelig.⁴

Da han var ung og grænseafprøvende, kunne H.C. Andersen, som her i *Skygebilleder af en Reise til Harzen, det sachsiske Schweiz etc. etc., i Sommeren 1831* (1831), godt finde på at skrive:

hver Aften jeg lægger mig til Hvile, higer jeg efter den næste Dag, ønsker at den var, og naar den kommer, er det dog en Fremtid længer borte, der beskjæftiger mig. Døden selv har mig noget Interessant, noget Herligt, fordi en nye Verden da aabnes for mig. Hvad mon det egentligt er, mit urolige Jeg iler efter?⁵

Denne stadige horisontforskydning kunne den unge poet frejdigt forlænge hinsides døden. Men med erfaringen af fantasiens begrænsninger og besindelsen på dødens absolutte grænse for jegets udfoldelser indså H.C. Andersen, som han blev ældre, hvor tæt hans rastløst søgende gemyt var forbundet med angsten for livsophøret. Denne angst lod sig i længden ikke omgå, hverken ved digterisk udfoldelse eller rejsens oplevelsesfylde, men brød frem i sindet som nagende tvivl på troens sandheder, når han i nedtrykte stunder kredsedde om den altomfattende forgængelighed. Tvivlen slår da om i fortvivlelse som i den nådesløse nedtælling til intetheden i »Vinden fortæller om *Valdemar Daae* og hans Døttre« (1859) eller som

her i digtet »'Kommer aldrig igjen'« (1868), hvor den slidende vind har samme status som forgængelighedssymbol:

Alt farer hen som Vinden,
Her er ej blivende Sted.
Snart svinder Rosen på Kinden,
Smilet og – Taarerne med!

Hvorfor være bedrøvet?
Hen farer Sorg og Fortræd;
Alt farer hen som Løvet,
Tiden og Mennesket med!

Alt er Forsvinden – Forsvinden,
Ungdom, dit Haab og din Ven.
Alt farer hen som Vinden
Og kommer aldrig igjen!⁶

Det er fra sådanne svimlende fald ned i meningsløsheden, at udødelighedshåbet svinger sig op.

II

Et af de mest omfattende udtryk for H.C. Andersens angstfremkaldte kredsen om udødelighedsspørgsmålet er romanen »*At være eller ikke være*« (1857), hvor han imødegik tidens materialistiske trussel mod troen på en udødelig sjæl. I et brev fra den 27. december 1855 til Henriette Wulff udmaler han følgerne af den materialistiske reduktion af mennesket til en sjælløs maskine: »Mennesket bliver saaledes kun et Led i en heel Skabnings-Art; Udødelighed – Gud selv forsvinder – det er grueligt! Det kan ikke være saa«.⁷ Romanens hovedperson, Niels Bryde, ser ligesom den trolddomsramte Kay i »*Sneedronningen*« (1844) verden »gjennem Forstandens Glar«, men opgiver til sidst sit forstandshovmod og erkender, at han ikke kan »løfte sig over sig selv, holde sig oppe uden *Udødeligheds*-Haabet«.⁸ Og det er fristende at se »*De Viser Steen*«, der blev skrevet i efteråret 1858, som en videreførelse af den diskussion, H.C. Andersen førte med sin samtid – og ikke mindst sig selv i disse år.

»De Vises Steen« rummer ligheder med det klassiske Andersen-eventyr i kraft af udfaldene mod de menneskelige dårskaber, de spøgefulde selvfærdigheder og folkeeventyrtrækkene (fx de fire brødre, der drager ud i verden og den uskyldige søster, der redder dem). I den forbindelse er det dog værd at notere sig, at det andersenske eventyr ikke er én bestemt, fasttømret genre, men en bred vifte af fortælleformer, svarende til digterens nysgerrige, eksperimenterelystne gemyt, der bestandigt søgte nye udtryksmuligheder. Det livsanskuelsesmæssige anliggende i »De Vises Steen« udmøntes således i en allegorisk form, hvor aspekter af den almenmenneskelige søgen efter en højere mening med tilværelsen er fordelt på de optrædende personer.

Der findes således et underliggende betydningslag, som eventyrets personer er tegn for, og som fortælleren trin for trin afdækker i skildringen af deres adfærd og skæbne. Denne dobbelthed af åbenlyst og skjult er en gennemgående egenskab ved det andersenske eventyr, og H.C. Andersen sidestillede det derfor med parablen, den bibelske lignelse. I *Mit Livs Eventyr* (1855) skriver han:

I de ældste Tider virkede Digttekunsten meest ved hvad man kalder Eventyr; selv *Bibelen* er indklædt Sandheder og Viisdom i hvad vi kalde *Parabler* og *Lignelser*. Nu veed vi Allesammen at Lignelsen ikke skal tages lige efter Ordene, men efter Betydningen der er lagt i disse, efter den usynlige Traad, som ogsaa løber der!

Vi veed, at naar vi høre *Eccho* fra Muren, fra Mark og Høider saa er det ikke Muren, ikke Mark og Høider, som taler, men en Gjenklang af os selv, og saaledes skal man ogsaa i Eventyret, i Lignelsen see at finde os selv, finde den Betydning, Lærdom og Glæde vi kunne faae ud der af.

Saaledes stiller sig Digttekunsten ved Siden af Videnskaben og aabner vort Øie for det Skjønne, Sande og Gode.⁹

I kraft af sin lignelsesform opfanger eventyret det ellers usynlige i den umiddelbart synlige verden. I eventyret kan mennesket få indsigt i de fælles vilkår og kræfter, der i det skjulte betinger den menneskelige eksistens. Denne øjenåbning formidles imidlertid ikke blot af digtningen, men også af videnskaben. I det førnævnte brev til Henriette Wulff understreger H.C. Andersen, at for ham »belyser Videnskaben just den guddommelige Aabenbaring; jeg gaar med aabne seende Øine til det Maal de Andre blindt hen søge til. – Vor Herre kan godt taale at sees paa med den

sunde Forstand han gav os«. ¹⁰ Forstanden eller fornuften er nemlig en integreret del af digtningens væsen. Helt tilbage i rejseskildringen *En Digters Bazar* (1842) havde H.C. Andersen hævdet: »I Poesiens Rige ere ikke Følelsen og Phantasien de eneste, der herske, de have en Broder, der er ligesaa mægtig, han kaldes Forstanden, han forkynnder det evige Sande, og i dette ligger Storhed og Poesi!« ¹¹

Forstanden eller fornuften er da den fællesnævner, som begrunder, at digterisk og videnskabelig virksomhed har et fælles grundlag. ¹² Denne fornuft er ikke en individuel egenskab, men den altgennemtrængende ånds tilstedeværelse i naturen og i menneskets bevidsthed. Eventyret er således nok en frugt af den digteriske fantasi, men dets billedtale udspringer af og henvender sig til menneskets evne til at gå om bag fænomenerne og finde den usynlige tråd – ånden – i det værende og i sig selv. Og det er netop denne skjulte åndelige betydning, som er målet for personernes søgen i »De Vises Steen«. Eller rettere: den *er* de vises sten.

III

Med sin skelnen mellem digterens åbne, seende øjne og de andres blindhed foregriber H.C. Andersen den dialektik mellem blindhed og synsevne, som gør »De Vises Steen« til et centralt eventyr i det sene forfatterskab, en tekst af næsten programmatisk karakter. Den konkretiserer idéen om eventyret som en erkendelsesvej, der forener videnskab og poesi og dermed åbner menneskers øjne for indsigt i de fundamentale livssandheder. Eventyrets titelsymbol: de vises sten, *lapis philosophorum*, kan spores mere end 2000 år tilbage og er kendt som et alkymistisk begreb for den substans, der kan omskabe uædle metaller til ædle og i den forstand har helbredende, helende kraft. De vises sten har derfor været forbundet med fuldkommenhed og udødelighed og i nogle traditioner tillige været et rent åndeligt begreb for vejen til den højeste indsigt. Og det er i denne åndelige betydning, vi møder de vises sten i eventyret, hvis fortæller vil vide, at stenen er opstået ved det tryk, som denne verden udøver på treenheden af »det *Skjønne, Sande og Gode*«. ¹³

De vises sten er således essensen af disse tre tilværelsesdimensioner, der spillede en afgørende rolle i tidens tænkning. Før H.C. Andersen begav sig ud på sin første store udenlandsrejse, sammenfattede vennen og mentoren H.C. Ørsted sin lære på et lille stykke papir (dateret 21. april 1833), som digteren tog med sig – også i åndelig henseende:

Fornuften i Fornuften = det Sande,
Fornuften i Villien = det Gode,
Fornuften i Phantasien = det Skjønne.
Mind ved denne Text til mangen Samtale¹⁴

»De Viser Steen« er ét blandt mange forsøg i forfatterskabet på at udfolde denne ørstedske lære, ikke som abstrakt læresætning, men som lignelse. Fortællingen former sig da også som en leddelt erkendelsesproces, hvor blindgyder i tur og orden afprøves og forkastes frem mod fundet af de vises sten: den endelige og forløsende indsigt i enheden af det sande, gode og skønne. Fortælleren benytter sig således af en art udskilningsmetode, der ad flere omgange og på flere niveauer fører læserne fra udenværkerne ind mod det væsentlige, uomgængelige.

Denne metode gør sig gældende allerede i eventyrets underfundige indledning, hvor fortælleren tøjler sin fortællelyst og tilbøjelighed til at gå ud ad historiens mulige tangenter. På sin vej frem til handlingens udgangspunkt: Indieland med solens træ og den vise hersker og hans fem børn, lægger fortælleren ud med at henvise til Christiern Pedersens krønike om Holger Danskes erobring af Indieland¹⁵ og sagnene omkring Jon Præst,¹⁶ hvorefter han afbryder sig selv med bemærkninger om, at det er lige meget, om læseren kender disse overleveringer, for de kommer ikke historien ved. Ja, om selveste solens træ hævder han, at det vil læserne aldrig få at se, ligesom han senere anfører, at det er ligegyldigt, om vi kender den vise herskers navn.

Fortælleren rydder altså beslutsomt distraherende kendsgerninger og fortællinger af vejen til fordel for den egentlige fortælling og markerer dermed diskret, at læsernes vej til de vises sten er betinget af fortællerens autoritet alene – fx når fortællingen derpå zoomer ind på det vidunderlige solens træ med det frodige liv, videre til slottet i dets midte og herfra ind til slottets hersker, den viseste af alle vise sandhedssøgere. Bevægelsen mod det væsentlige standser imidlertid ikke her, men fortsætter hinsides det fysiske rum ind i den vise herskers bevidsthed, hvis begrænsning afsløres ved det kernespørgsmål, som selv han ikke magter at finde svaret på: spørgsmålet om udødelighed. Systematisk har han udforsket de forestillinger, som udødelighedshåbet har affødt i mennesker, og processen kulminerer, da han overvejer religionens trøstende tale om, at vi efter døden går »Til det evige Liv« i himlen. Men da han så for sit indre blik hæver sig op i det himmelrum, jordkuglen svæver i, møder han ikke lys, men mørke: »da blev den Luft, vi nede kalde klar og gjenemsigtig, 'den

rene Himmel,⁷ et kulsort Mørke, stramt som et Klæde, og Solen var at see gloende uden Straaler«. ¹⁷

Denne apokalyptiske vision er en følge af den grænseløse spørgen, som udødelighedshåbet driver mennesket til, og som får det til at sætte spørgsmålstegn ved selv religionens mest dyrebare forestillinger og dermed anfægte sine egne inderligste forhåbninger. Den spøgefulde udskilningsmetode, fortælleren udsætter læseren for i eventyrets indledning, har sin dybtliggende rod i denne religiøst motiverede erkendelsestvang og det skræmmende mørke, den udmunder i. Men det er samtidig fra dette kaos, at eventyrets insisterende søgen efter de vises sten udgår som en nødvendig modbevægelse. Den tager sit afsæt i den vises definitive nederlag, som indtræffer, da han, selv om han samler alt materielt og åndeligt lys, ikke magter at skønne, hvad der står på bladene i den Sandhedens Bog, som han gransker. Da han kommer til det afsnit i bogen, der er betitlet »*Livet efter Døden*«, konfronteres han med en uoverskridelig grænse for sine erkendelsesevner:

I Slottets Lønkammer laae den største Jordens Skat: »*Sandhedens Bog*.« Blad for Blad læste han i den. Det var en Bog, hvori ethvert Menneske mægter at læse, men kun stykkeviis. ¹⁸

Her skal læseren imidlertid være på stikkerne. For med ordet *stykkevis* henviser fortælleren stilfærdigt til en af *Det Nye Testaments* nøgletekster, Paulus' Første Brev til Korintherne, nærmere betegnet kap. 13 vers 12:

Thi nu see vi ved et Speil, i en mørk Tale, men da [dvs. når det fuldkomne kommer v. 10] skulle vi see Ansigt til Ansigt; nu kjen-der jeg i stykkeviis, men da skal jeg erkjende, ligesom jeg og er kjendt (1819-oversættelsen).

IV

Dermed bliver eftersøgningen af de vises sten til et åbenlyst kristent anliggende. Det vedrører menneskets uafklarede forhold til sin fornuft og sine sanser, men derudover også forventningen om en fremtidig fuldkommenhed, hvor mennesket ikke længere er udelukket fra den fulde erkendelse. Et sådant ideal udmaler den vise for sine børn, da han fortæller

dem, at de »fem Sandse-Evner ere givne indad og udad, Rod og Top, Legeme og Sjæl«. ¹⁹ I den situation, hvor ordene falder, er børnene og deres verden endnu hel; der hersker for dem ingen forskel mellem ydre og indre. Deres barneverden er netop en umiddelbar enhed af det skønne, sande og gode. Men i det moment, hvor brødrene løsrives sig som selvbevidste individer og drager fra hjemmet ud i den store verden for hver især at finde de vises sten, da går denne hidtil harmoniske verden i opløsning.

Opløsningen ytrer sig ved, at de sanser, som de fire brødre orienterer sig efter: synet, hørelsen, lugtesansen og smagssansen, hver især løsrives fra de øvrige sanser og absoluteres. De sanser, som i deres samvirken er menneskets kilde til indsigt i den fysiske verden, optræder altså stykkevis og delt. Følgen er, at alt ender med at fremstå forvrænget, ja ondt for den enkelte broder. I eventyrets univers tilskrives forkvaklingen ondskabens inkarnation: Djævelen. Han er tydeligvis beslægtet med den trolddjevæl, hvis splintrede spejl fordærver lille Kays syn på verden i »Sneedronningen«. Fælles for de to diabolske magthavere i »Sneedronningen« og »De Visers Steen« er, at i dem er det onde og vrangvendte uløseligt forbundet med selvbevidstheden, som opløser sansen for omverdenen. De fortroldede bliver sig selv nok: i al deres ensidighed forveksler brødrene den enkelte lille del med det hele. Således betragtet gør selvisheden blind for verdens egentlige sammenhæng, og denne blindhed er ensbetydende med fortabelse.

Logisk nok er det de vildfarne brøders blinde søster, som træder til og frelser dem. Hendes andre sanser er intakte og samvirker i kraft af den femte sans: følelsen – både den fysiske føleevne og den åndelige indfølelse. Som der står: »Inderligheden var hende Syn for Sagn«. ²⁰ Mod hende, der minder om Gerda i »Sneedronningen«, kan djævelen intet stille op, for hun er uselvishedens inkarnation. Hvor de seende brødre er blinde, er deres blinde søster seende. Når den blinde på denne måde er den sandt seende, beror det netop på hendes manglende selvoptagethed: hun opfatter ikke verden stykkevis og delt, men som hel, fordi hendes synsevne er af sjælelig art. I hende er den oprindelige balance mellem sind og sans intakt. Det er derfor velovervejet, når H.C. Andersen knytter lignelsens væsentligste kendetegn, tråden, til hende. Hun har egenhændigt spundet den usynlige tråd, som løber gennem hele eksistensen, og som sikrer, at hun ikke går fejl trods sin fysiske blindhed. I hendes hånd samles alle fortællingens tråde, og af den grund magter hun i al sin magtesløshed at overvinde det fald ud af det gode, sande og skønne, som indtræffer, da brødrene drager ud for at finde de vises sten.

»De Viser Steen« handler om dette falds nødvendighed, for så vidt som det er prisen for selve det at blive et selvstændigt tænkende, voksent menneske. Men eventyret skildrer også faldets overvindelse. Ligesom i folkeeventyret er heltens kamp mod det onde og den deraf følgende lidelse betingelsen for sejr – i »De Viser Steen« den forening af legemligt og sjæleligt, rod og top, som den gamle sandhedssøger talte om. Set i det perspektiv udgør brødrenes mislykkede søgen de afgørende sidste led i eventyrets afdækning af verdens inderlige sammenhæng.

Fra det funklende støv, som i eventyrets slutning udgår fra søsterens hånd og lægger sig over sandhedsbogens hvide blade, stiger det lysende ord tro. Dette støv er uendeligt fint, på én og samme tid stofligt og åndeligt og anskueliggør dermed ophævelsen af den dobbelthed, der er eventyrets og lignelsens drivkraft: den øjenåbnende vekselvirken mellem den bogstavelige og den overførte betydning, mellem det fysisk håndgribelige, forgængelige og det åndelige, uhåndgribelige, uforgængelige. Først i det øjeblik, hvor det sidste gennemtrænger det første, opløses faldets følgevirkning: dobbeltheden.

V

H.C. Andersen var i mangt og meget en ukonventionel kristen. Men han var samtidig dybt forankret i en luthersk tankegang, der ikke just stod øverst på den intellektuelle dagsorden i hans samtid. Grundpræmissen for Luthers kritik af den katolske kirke var, at mennesket ikke kan påberåbe sig sine gerninger over for Gud, og det vil i sin yderste konsekvens sige, at det heller ikke kan påberåbe sig sin tro. For mennesket kan ikke *ville* tro, troen er ikke følgen af en beslutning. Troen er derfor heller ikke en menneskelig ydelse, en individuel præstation, men i lykkeligste fald en nådegave. Og det er præcis denne lutherske grundsætning, der slår igennem i eventyrets slutning. Den opofrende og værgeløse søster er ikke som brødrene – med et udtryk fra Luthers kommentar til Paulus' Brev til Romerne – indkroget i sig selv (*incurvatus in se*). Hun er ligesom heltinden Esther i »*At være eller ikke være*« fuldkommen selvforglemmende. I denne selvforglemmelse findes udødeligheden – udødelighed forstået som fraværet af selvbevidsthed og dermed bevidstheden om at være et ene-stående, men også forgængeligt jeg. Ganske sigende forbinder H.C. Andersen i det før citerede dagbogsudsnit det at være ulykkelig med det at være for klog, dvs. reflekteret.

I eventyrets slutning synes den nægende tvivl på udødeligheden at blive ophævet af troens under. Man går imidlertid fejl, hvis man antager, at fortæller Andersen hermed ville antyde, at han besad de visers sten. Hvad det angår, skal læseren huske på digterens ord om lignelsen som en indirekte meddelelse. Så man bør, som altid med H.C. Andersen, læse mellem linjerne. Eventyrets fremstilling af den troskyldige, uselviske søster bærer dybe mærker af selvovertalelse, ja besværgelse, for så vidt som digteren ikke ligefrem var et selvforglemmende menneske. Den kronisk selvreflekterede digter kendte om nogen forfængelighedens og selvoptagethedens helvede. Alligevel ville det være misvisende at opfatte den blinde søster som et ønskebillede, slet og ret. Det enkle hos H.C. Andersen er aldrig endtydigt. Som person er søsteren nok bærer af dobbelthedens ophævelse, men det er fortælleren ikke. Han fortæller *om* den. Fortælleren er ikke ét med sin fortælling. Hans rolle som fortæller er tværtimod uadskillelig fra den dobbelthed, som er faldets vilkår, og som driver hans fortælling frem. Som ønskebillede indebærer den enfoldigt troende søster derfor også en digterisk selvdistançering. I hendes skikkelse skaber den overmåde selvbevidste lignelsesfortæller Andersen et modbillede til den djævelske selvoptagethed og selvfordobling, som hans undergangsangst udsprang og nærrede sig af.

Og hans kunst, ikke at forglemme.

Noter

Artiklen er en revideret version af et foredrag holdt på Det Kongelige Bibliotek i anledning af overdragelsen af originalmanuskriptet til »De Visers Steen« den 10. maj 2011.

1. De litterære citater anføres efter *ANDERSEN. H.C. Andersens samlede værker*. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal, København 2003-2007. Her fra bd. 8, s. 478.
2. Jf. Lasse Horne Kjældgaard *Sjælen efter døden. Guldalderens moderne gennembrud*. Gyldendal, København 2007.
3. *ANDERSEN*, bd. 8, s. 436.
4. *H. C. Andersens Dagbøger 1825-1875*. Udg. af Kåre Olsen m.fl. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og G.E.C Gads Forlag, København 1971-1976. Bd. 9, s. 232.
5. *ANDERSEN*, bd. 4, s. 126.
6. Bd. 8, s. 409.
7. *H. C. Andersen og Henriette Wulff. En Brevveksling*. Udg. af H. Topsøe-Jensen. Flensteds Forlag, Odense 1959. Bd. 2, s. 250.

8. *ANDERSEN*, bd. 6, s. 147.
9. Bd. 18, s. 202.
10. *H. C. Andersen og Henriette Wulff. En Brevveksling*. Udg. af H. Topsøe-Jensen. Flensteds Forlag, Odense 1959. Bd. 2, s. 250.
11. *ANDERSEN*, bd. 14, s. 235.
12. Forholdet mellem poesi og naturvidenskab er bl.a. behandlet i Klaus P. Mortensen *Tilfældets poesi. H.C. Andersens forfatterskab*. Gyldendal, København 2007, især s. 84-94.
13. *ANDERSEN*, bd. 2, s. 360.
14. Bd. 16, s. 284.
15. Christiern Pedersen *Kong Olger Danskis Krønike* fra 1534, udg. af C.J. Brandt i *Christiern Pedersens Danske Skrifter*. Gyldendal, København 1850-1856. Bd. 5, s. 134.
16. Sagnene om Jon Præst findes i folkebogen *Jon Præst*, som kendes fra et dansk håndskrift fra ca. 1500, og som tryktes 1510.
17. *ANDERSEN*, bd. 2, s. 358.
18. Smst. s. 359.
19. Smst. s. 360.
20. Smst. s. 359.

Replik om forførelse

Karen Blixens *Ehrengard*

Af Johnny Kondrup

Karen Blixen's story *Ehrengard* (published posthumously in 1963 and in an abridged English version in 1962) represents a pendant to Søren Kierkegaard's »The Diary of a Seducer« from *Either/Or* (1843). *Ehrengard* is a response on behalf of Cordelia, the object of the seducer's attentions. In Blixen it is the famous painter and privy councillor Johann Wolfgang Cazotte (with character traits similar to Goethe, as both Blixen and Kierkegaard imagined him), who wishes to seduce the Amazon-like simplicity and chastity that is Ehrengard. True to his reflected, intellectual relation to seduction, he does not wish to take Ehrengard's virginity, but to make her blush brightly, when she becomes conscious of her erotic passion and at the same times realizes that it collides with a set of moral norms. He fails several times in his undertaking, and ultimately he is the one who blushes because Ehrengard points him out as the father of a child that she claims is hers and thus destroys his position as an aesthetic spectator. Blixen's story claims that women can develop reflection without experiencing a split in their essential character, and thus undermines the Christian-patriarchal view which Kierkegaard's seducer shares with his author.

Baggrunden

Søren Kierkegaards *Enten–Eller* (1843) består i hovedsagen af to bunker papirer, A.'s og B.'s, angiveligt sendt i trykken af en tredje person, Victor Eremita, der har fundet dem i et hemmeligt rum i en sekretær. A.'s papirer udgør en ganske broget samling: aforismer, essays, kritiske afhandlinger og endelig »Forførerens Dagbog«, der dog ikke er skrevet af A., men kun skrevet *af*. Dagbogen blev i hast kopieret af A., da han en dag besøgte sin ven, Johannes, der ikke var hjemme; men hans dagbog lå næsten frit fremme og fristede gæsten over evne.

På vej til trykken bindes de mange papirer nu sammen af et forord af Victor Eremita, og her forestiller udgiveren sig, hvad Johannes Forfører ville sige, hvis han fik nys om, at hans dagbog var under udgivelse. Selv om dagbogen kan virke som en advarsel til de unge piger, han efterstræber, ville Johannes efter Victors mening ikke forudse, at han selv kunne blive arbejdsløs. Han ville blot som modtræk forandre sin metode:

Giv mig et halvt Aar, og jeg tilveiebringer en Historie, der skal være interessantere end Alt, hvad jeg hidtil har oplevet. Jeg tænker mig en ung, kraftfuld, genial Pige faae den ualmindelige Idee at ville hævne Kjønnenet paa mig. Hun mener at skulle kunne tvinge mig, at lade mig smage ulykkelig Kjærligheds Smerter. See det er en Pige for mig. Hitter hun ikke selv dybt nok derpaa, saa skal jeg komme hende til Hjælp. Jeg skal vride mig som Molboernes Aal. Og naar jeg da har bragt hende paa det Punkt, jeg vil, saa er hun min.¹

Denne fantasi satte Karen Blixen sig med 110 års forsinkelse for at realisere, men resultatet blev et noget andet, end Victor Eremita havde forestillet sig, at Johannes kunne tænke sig. Fortællingen *Ehrengard* blev til i 1952 og var ifølge Karen Blixens samtidige meddelelse en af de fortællinger, som hun for pengenes skyld skrev til amerikanske dameblade, altså et venstrehandsarbejde.² Den var dog også under overvejelse som en del af samlingerne *Last Tales / Sidste Fortællinger* (1957) og *Anecdotes of Destiny / Skæbne-Anekdoter* (1958), men kom ikke med i nogen af dem.³ I kolofonen til den posthume danske udgave af *Ehrengard* (1963) nævnes det, at fortællingen blev udeladt af *Skæbne-Anekdoter* »paa Grund af Forfatterens Utilfredshed med den«.⁴ Sammesteds oplyses det, at fortællingen blev skrevet om, først i 1961 og derpå i 1962, »som første Led i Arbejdet paa en ny Samling.« Den plan blev der ikke noget af; derimod blev *Ehrengard* faktisk offentliggjort (i forkortet form) i det amerikanske *Ladies' Home Journal* i december 1962.⁵ I den forbindelse foreslog Karen Blixen, at magasinet kunne anvende titlen »The Seducer's Diary«, hvilket det dog ikke gjorde; i stedet kom fortællingen i sin engelske form til at hedde »The Secret of Rosenbad«.⁶ Ved Karen Blixens død i september 1962 forelå manuskriptet endnu kun på engelsk – det var almindeligt, at hun skrev sine fortællinger på engelsk og siden gendigtede dem på dansk – dog fandtes der i den oprindelige version fra 1952 enkelte notater som forberedelse til en omskrivning på dansk. Disse notater benyttede Blixens sekretær og litterære eksekutor Clara Svendsen (senere Selborn), da hun oversatte fortællingen og i 1963 lod den udkomme i Danmark.⁷

Arrangementet

Ehrengard er som så mange af Karen Blixens historier en rammefortælling. Rammen er dog ganske tynd og består af nogle få bemærkninger om

en gammel dame, som fortæller historien om Ehrengard – der på sin side er den eneste inderfortælling.

Der er ikke gjort meget for at gøre arrangementet sandsynligt. Fx indeholder inderfortællingen en række breve, der citeres ordret og *in extenso*, hvilket næppe ville kunne lade sig gøre, hvis det faktisk var en gammel dame, der sad i et selskab og fortalte. Til gengæld peger disse indlagte breve i retning af det forlæg, som *Ehrengard* indgår i dialog med: Kierkegaards »Forførerens Dagbog«, hvor fremstillingen brydes af breve vekslet mellem Johannes og Cordelia.⁸

Inderfortællingen foregår i en verden af små tyske fyrstehuse fra »de gode gamle Dage« (s. 5), dvs. den del af 1800-tallet, som lå før dannelsen af kejserriget i 1871.⁹ Den befolkes af begavede prinser, yndige prinsesser, deres allerkæreste små børn og deres loyale hoffolk; den er henlagt til det henrivende landslot Rosenbad, der med smag er indrettet af en berømt maler, osv. Historien tager desuden udgangspunkt i et problem, der virker let operetteagtigt, skønt det utvivlsomt har været mere alvorligt i 1800-tallet end det forekommer i dag, nemlig at frugten af kronprins Lothar og kronprinsesse Ludmillas kærlighed vil komme til verden kun syv måneder efter deres bryllup.

For at sløre det rigtige fødselstidspunktet for befolkningen flytter man det unge tronfølgerpar ud i et lille, afsides beliggende rokokslot, hvor det og barnet, omgivet af loyale hoffolk, kan holdes isoleret i et halvt års tid, især i de næsten tre måneder, som må passere fra den virkelige fødsel til den officielle dåb. Hjernen bag denne plan er portræt- og hofmaleren, gehejmeråd Johann Wolfgang Cazotte, som også er en af fortællingens to hovedpersoner.

Johann Wolfgang Forføreren

Cazotte har sandsynligvis fået sit efternavn fra den franske 1700-talsforfatter og okkultist Jacques Cazotte (1719-92). Han skrev bl.a. eventyr, fabler og satiriske fortællinger, men er mest kendt for sin fantastiske roman *Le Diable amoureux* (1772, da. oversættelse 1919). Imidlertid er der ingen indlysende forbindelse mellem denne roman og *Ehrengard*, ej heller mellem den historiske Cazotte og gehejmeråden i Blixens fortælling. Måske er det snarere Cazotte som type, der har optaget Karen Blixen: forfatteren eller kunstneren, der behandler selve virkeligheden, som om den var hans kunstværk. Sådan er Cazotte beskrevet af den franske romantiker Gérard

de Nerval i hans samling af noveller og portrætter omhandlende 1700-tallets okkultister, *Les Illuminés* (1852).¹⁰ Desuden kan der være grund til at minde om, at navnet har en vis lighed med Casanova, den venetianske eventyrer og forfører (1725-98). Denne lighed benytter Karen Blixen sig af i historiens slutning.

Men sine to fornavne og sin titel af gehejmeråd har Cazotte umiskendeligt overtaget fra digteren Johann Wolfgang Goethe. Der er også den lighed mellem Cazotte og Goethe, at de begynder som opdragere eller mentorer for en ung fyrste (i Goethes tilfælde den ni år yngre Carl August af Sachsen-Weimar) og bliver en mellemting mellem rådgivere og *maitres de plaisir* for hele fyrstehoffet.

Gehejmeråd Cazotte var også den, der i sin tid bragte kronprins Lothar af Fugger-Babenhausens ægteskab i stand. Den unge kronprins havde indtil da ikke vist interesse for at gifte sig eller for kvinder overhovedet, men på en vel tilrettelagt udenlandsrejse præsenterede Cazotte ham for den 17-årige prinsesse Ludmilla af Leuchtenstein, og da faldt han altså med et brag. Cazotte ved, hvordan man gør den slags, for han er selv drevnen i kærlighedskunst, »kendt og omtalt som (...) Erobrer og Forfører, Tidens mest uimodstaaelige Don Juan« (s. 12).¹¹

Cazotte er en udpræget æstetiker. For ham er forførelsen af en kvinde en kunst, beslægtet med og ikke mindre end kunsten at male et velliggende portræt. Det gælder i begge tilfælde om at lokke genstanden til at udlevere sit inderste væsen. I et brev, stilet til den fortællende gamle dames oldemor, har han bl.a. skrevet:

De kalder en Kunstner en Forfører, og ved ikke, at De ingen finere Kompliment kunde gøre ham. Kunstnerens Holdning overfor Verden omkring ham er helt og holdent Forførerens.

Hvad betyder vel Forførelse, om ikke Evnen til med uendelig Møje, Udholdenhed og Taalmodighed at formaa den Genstand, hvorom man koncentrerer sine Tanker, til frivilligt og henrykt at udlevere sit inderste Væsen? Ja, endog til derigennem at opnaa en højere Skønhed, end den ellers nogensinde vilde have kunnet naa? Jeg har forført en gammel Lerkrukke og to Citroner til at hengive deres inderste Væsen til mig, til at blive mine og paa samme Tid blive til overvældende skønne, forklarede Genstande (s. 14).

Allerede her mærker man et ekko af den intellektuelle kierkegaardske forfører – ikke Don Juan, som er umiddelbar i sin erotiske udfoldelse, og for hvem

enhver kvinde er en kvinde som alle de andre, men den reflekterede Johannes, for hvem forførelsen er en kunstnerisk proces, der skal resultere i en forhøjet eller sublimeret skønhed. Derfor må Cazotte også, som Johannes i forhold til Cordelia, udgrunde genstandens særlige væsen og potentiale, før forførelsen går i gang. Hver historie er individuel, for det gælder om at ramme lige præcis den art og grad af hengivelse, som genstanden er i stand til:

Men tro ikke, (...) at Forføreren Kunst i hvert enkelt Tilfælde nødvendigvis maa hjemføre det samme Trofæ. Der er Kvinder som udleverer hele deres Kvindelighed i et Smil, et Øjekast eller en Vals, og andre, som giver den i deres Taarer. En Flaske Rhinskvin tømmer jeg gerne til sidste Draabe, men af en gammel Cognac nyder jeg kun et enkelt Glas, og der findes sjældne Aargange, hvis Bouquet er mig nok! Den ærlige og ærekære Forfører vil, naar han har opnaaet Smilet, Øjekastet, Valsen eller Taarerne, løfte paa Hatten for Damen, med Hjertet fyldt af Taknemmelighed, og kun frygte een Ting: at han nogensinde skal møde hende igen! (s. 15 f).

Cazottes lighed med Johannes Forføreren understreges af hans udredninger om kvindens væsen. For Johannes hørte det til i kategorien »Væren for Andet«, hvilket han udviklede i en provokerende, pseudo-hegeliansk passage af sin dagbog. Denne bestemmelse havde hun til fælles med hele naturen, der kun var til for noget andet, nemlig ånden – som i denne sammenhæng var mandens kategori. Kvindens væsen var som resten af naturens at være ubevidst, umiddelbar, naiv, jomfruelig og hvad mænd ellers kan finde på at drømme om – inklusive ufri – mens manden blev bestemt som bevidsthed, refleksion, frihed osv.¹² På samme måde er kvinden for Cazotte et væsen, hvis primære ærinde er at lade sig forføre af manden:

Men at blive forført er først og fremmest Kvindens Privilegium – hvad Manden iøvrigt nok kan misunde hende! Hvor vilde I være henne, mine stolte Damer, om I ikke genkendte Forføreren i enhver Mand indenfor Rækkevidde af eders Skørters Raslen? Lad en Kvinde være aldrig saa beundringsværdig, – hvis hun ikke vækker Forførerinstinktet hos Manden, er hun at ligne ved Chevalier de Kerguelen's Hest, »som havde alle tænkelige gode Egenskaber, men var død.« Og hvor vilde vi Mænd være nogle usle og foragtelige Skabninger, om vi ikke, som Violinvirtuosen med sin Bue, søgte at aflukke det Instrument, vi har mellem Hænderne, dets hele Tonefyld! (s. 15).

Æstetikeren Goethe

Ehrengard er nu ikke blot et ekko eller – som tonen i det citerede brev fra Cazotte lader ane – en travesti af *Forførerens Dagbog*, men også en replik, et modsvar. Herom senere. Foreløbig kan der være grund til at nævne, at Karen Blixen ved at amalgamere Goethe med den reflekterede kierkegaardske æstetiker bekræfter det syn på Goethe, som næres af Kierkegaards etik. I anden del af *Stadier paa Livets Vei*, »Adskilligt om Ægteskabet mod Indsigelser« (1845), leverer assessor Wilhelm et portræt af Goethe – ikke privatmanden eller digteren, men den figur, som træder frem i selvbiografien *Dichtung und Wahrheit*. Denne Goethe er ganske vist ikke en forfører, dertil savner han »dæmonisk Beslutning«, dvs. bestemthed i retning af det onde. Men han er en æstetiker, der efter at have forelsket sig i en ung kvinde (Friedrike Brion) ikke tager beslutningen om at gifte sig med hende, men lader tiden gå, forelskelsen fuse ud, sine egne følelser afkøles osv.:

han havde taget feil, han fjerner sig »med høflig Maneer,« et halvt Aar efter veed han endogsaa at give Grunde, gode Grunde for, at Afbrydelsen og Fjernelsen var fornuftig og næsten priselig: det var dog for Lidet, en lille Landsby-Skjønhed; der var for megen Liden-skab, det holder ikke ud i Længden o.s.v. o.s.v., thi denne Snak kan blive saa lang det skal være. Ved Hjælp af et halvt Aar og ved Hjælp af Perspectiv-Læren er Forelskelsens Faktum bleven en Hændelse, (dette er baade en Impietet mod Elskoven, og en Sviig mod det Ethiske, og en Satire over sig selv) ud af hvilken det nu er et Held at være sluppen.¹³

Assessoren fortsætter sin tankerække med at skrive, at hvis denne Goethe havde vidst på forhånd, at historien med Friedrike ikke kunne blive af lang varighed, kun et eventyr, eller hvis han omvendt efter bruddet havde været etisk nok til at opfatte sig selv som en slyngel, ja, så ville han have været en forfører, og alle kirkeklokker ville have ringet, når han nærmede sig en landsby. Men nu fremstiller han sig selv som en ridderlig person, der oven i købet sørger lidt over den pige, han har forladt, mens han egentlig blot er en pjalt, der ikke har haft beslutningskraft nok til enten at være forfører eller at blive ægtemand.¹⁴ Dette ufordelagtige portræt af Goethe udvides yderligere, idet assessoren hævder, at manden på alle områder savner pathos, lidenskab. Hver gang det kommer til et kritisk punkt i hans

liv, springer han fra og undgår nærmere berøring. Han flygter fra kriserne, søger adspredelse i stedet for at koncentrere sig om det ubehagelige, som må stå igennem, og derfor er hans visdomsord, der samles og udgives som hellige relikvier, også mest tomme kalorier.¹⁵

At denne opfattelse af Goethe ikke blot er assessor Wilhelms, men deles af hans forfatter, fremgår tydeligt af en journaloptegnelse fra 1844:

Hvad er dog Goethe andet i aus meinem Leben end en talentfuld Defensor for Fadaiser. Paa intet Punkt har han realiseret Ideen; men snakke sig fra Alt (fra Piger, og Elskovens Idee, og Xstd. o: s: v:) det formaaer han.

[tilføjet i marginen:] og alt det er dog en meget ringe Ting, naar man vil det, og han bliver dog kun gradforskjellig fra en Forbryder, der ogsaa digter Skylden bort, »fjerner den fra sig ved at digte«¹⁶

At Karen Blixen havde et problematisk forhold til Goethe fremgår allerede af hendes debutsamling, *Syv fantastiske Fortællinger* (1935), der indeholder fortællingen »Digteren«. Her anskues Goethe ganske vist igennem titelpersonen, justitsråd Mathiesens briller, men netop justitsrådets næsegruse beundring for gehejmeråden tilvejebringer en ironisk distance:

Thi han havde levet i Weimar, og i to Aar aanded samme Luft som selve Gehejmeraad Goethe. Det er en stor Ting at have staaet Ansigt til Ansigt med det højeste i Verden (...) Billedet af den stille, fornemme By, og af den store Digter i dens Midte, prægede lige til hans Død Justitsraadens Sjæl. Her var det fuldkomne Menneske, – Overmennesket vilde han have tænkt, hvis Ordet havde været opfundet, – der i sig selv forenede alle de Egenskaber, som Menneskeheden attraar og stræber efter: Digteren, Filosoffen, Statsmanden, Fyrsters Ven og Raadgiver og alle Kvinders Besejrer.¹⁷

I fortællingen inspireres justitsråd Mathiesen af gehejmeråden til at optræde som en mini-Goethe i sit eget Weimar, Hørsholm. Her lever han som en forstandig epikuræer, en kender af livets nydelser, en tempereret æstetiker. Af alt i verden holder han mest af poesi, men da han efter nogle forsøg må erkende, at han ikke ejer digterisk talent, giver han sig i stedet til at digte med menneskeskæbner. Det bliver hans død, da personerne i

hans digterværk vender sig imod ham. Men idet han skal dø, finder han trøst ved at føle sig som en figur i digteren Goethes hænder.

Senere i sit liv diskuterede Karen Blixen Goethe med bl.a. Aage Henriksen, der til hendes irritation fandt livsvisdom hos ham. Hun kaldte da foragteligt Goethe en *petit-maitre*, der sad i det provinsielle Weimar og lod sig dyrke. Og hun mente, at han i modsætning til hende selv og Shakespeare og Sophus Claussen ikke var en fri ånd.¹⁸

Cordelia til hest

Johann Wolfgang Cazotte er altså mere »dæmonisk besluttet«, end Goethe var i assessor Wilhelms øjne. Han vil uden tøven forføre *Ehrengards* anden hovedperson, titelfiguren Ehrengard von Schreckenstein – om end ikke på samme vis, som Don Juan ville have gjort det.

Ehrengard er datter af en general og eneste pige i en børneflokk på seks. Hendes fem ældre brødre er alle blevet officerer ligesom faderen. Familien er lutheransk, næsten puritansk, og ganske uden sans for kunstneriske eller intellektuelle sager. Ehrengard er opvokset på slægtens borg Schreckenstein, højt oppe i bjergene, og opdraget i de strengeste militære dyder. Hun er kraftig af konstitution, rider bedre end de fleste og foretrækker sin egen, sorte hest, Wotan, som andre har svært ved at tumle. Som hendes navn antyder, er hun velegnet til at vogte fyrstehusets (og sin egen) ære. Cazotte beskriver hende som »en ung Valkyrie« (s. 31) og som en »ung Amazone« (s. 40).

Ehrengard er desuden eftertrykkeligt uskyldig. Hun kender ikke til angst og er ganske ubevidst om, at hun selv har moralske principper. De normer, hvorefter hun lever og bedømmer verden, betragter hun som et sæt naturløve, der hverken behøver at forklares eller forsvares (s. 46). Hun ved god besked med seksualitetens kendsgerninger, opvokset på landet som hun er, men det har øjensynligt ikke affødt nogen form for skam hos hende. Fra barnsben er hun bestemt til at blive gift med sin fætter, officeren Kurt von Blittersdorf, men betragter ham nærmest som en legekammerat. Da hun bliver spurgt, om hun har kysset ham eller haft en hemmelighed med ham, svarer hun ganske ligefremt, at de har kysset hinanden mange gange som børn, og når han sammen med de andre drenge lavede gale streger, hjalp hun med at holde det skjult for faderen. Ehrengard er aldeles ureflekteret, hendes sind er som et barns. Cazotte skriver om hende, at hun er »i Ligevægt paa samme Maade som de smaa Legetøjsfi-

gurer man kalder Tumlinger, som er tunge i Bunden og ikke kan vælte« (s. 49).

Inden for Karen Blixens forfatterskab er Ehrengard beslægtet med Athene Hopballehus i fortællingen »Aben« fra *Syv fantastiske Fortællinger*. Athene beskrives som en kraftig ung pige på 18 år, seks fod høj (dvs. ca. 1,9 meter) og tilsvarende bred, med et par skuldre, der kunne løfte og bære en tønde hvede.¹⁹ Ud over at være solid af vækst er hun rank som et lærketræ, fregnet i huden og har øjne som en ørn eller en ung løvinde. Af sin far er hun blevet opdraget på det afsidesliggende slot Hopballehus, som om hun både var søn og datter. Resultatet er blevet en uskyldig og hårdnakket jomfruelig kvinde, der viser sig i stand til at slå en mand i jorden, hvis han lægger an på hende.²⁰ Ehrengard er ligeledes beslægtet med lady Flora Gordon, hovedpersonen i »Kardinalens tredie Historie« fra *Sidste Fortællinger*. Lady Flora er også en kæmpekvinde, et hoved højere end de mænd, der omgiver hende, og »tilsvarende skulderbred og hofstærk«. ²¹ Hendes tænder er større end en hests, hendes legemsdele af »gudindeliggende Dimensioner«, hendes hår kraftigt rødt og hendes hud let fregnet. Opdraget på et afsidesliggende slot i Skotland er hun fortrolig med ridning, fægtning og dans, men har også udviklet et grænseløst hovmod såvel som en halsstarrig jomfruelighed.

Er Cazotte i forhold til Johannes en mere elegant og mondæn forfører, så er Ehrengard altså en landligt-aristokratisk variant af Cordelia.

Længe før hele arrangementet omkring tronfølgerparrets utidige nedkomst blev aktuelt, har Cazotte set Ehrengard ved et hofbal og straks tænkt, at hun kunne blive hans største kunstneriske triumf. Nu, da hun efter hans råd bliver ansat som den unge kronprinsesses hofdame, får han sin chance. Ja, han leger faktisk med tanken om, at hele det senere begivenhedsforløb er blevet forårsaget af hans oprindelige vision om at ville forføre Ehrengard (s. 39). Selv fungerer han som en slags forbindelsesofficer mellem det diskrete hof på Rosenbad og den omgivende verden; han kan altså færdes frit begge steder.

I forlængelse af de tidligere citerede betragtninger over slægtskabet mellem kunst og forførelse skriver Cazotte:

Hvori vil nu den sande Kunstner finde at hendes *Væsens fine fleur* består? I hvilken Handling vil en Natur som hendes i det udvalgte Øjeblik udlevere sig selv mest fuldstændigt? Jeg har forestillet mig hende i alle tænkelige Situationer og Stillinger – i sig selv en liflig Beskæftigelse.

Og jeg har truffet min Afgørelse. *I en Rødmen* (s. 39).²²

To ting bør præciseres om dette mål eller »Trofæ«. For det første, at Cazotte altså ikke ønsker nogen seksuel forening med Ehrengard; forførelsen er af rent sjælelig eller åndelig art. På dette punkt kan han siges at være mere konsekvent end Kierkegaards Johannes, for hvem forførelsen er en intellektuel nydelse, men som alligevel tager Cordelias mødom med – dog skildret så metaforisk forbigående, at selv professionelle fortolkere kan overse det.²³ Cazotte mener, at Ehrengards landlige fortrolighed med avlingens kendsgerninger sætter hende i stand til både at miste sin mødom og at føde ti børn uden at tabe sin sjælelige uskyld (s. 40). Og skulle hun miste mødommen til en person, der ikke ønskede at blive hendes ægtemand, kunne hun tænkes at reagere, enten ved at slå forføreren ihjel eller ved at gå i kloster. Ingen af delene er kunstnerisk tilfredsstillende (s. 61).

For det andet understreger Cazotte, at den rødmen, han tilstræber, ikke skal tilvejebringes af ydre årsager, så den fx skyldes krænket blufærdighed eller vrede (s. 39 f.).²⁴ Nej, den efterstræbte rødme skal være et udtryk for en indre proces i pigen:

Er det lykkedes mig at anbringe hende i Omgivelser og i en Situation som nok kunde bringe Blodet op i Kinderne paa en ung Pige, saa er det paa ingen Maade mit Ønske at hun skal rødme af Modvilje imod, eller af Frygt for, de omgivende Farer. Nej, hendes Blod skal stige op i Stolthed og Selvfølelse, i ubetinget Overgivelse til de samme Farer, i en ekstatisk Hengivelse af hele hendes Væsen til de Kræfter som hun indtil denne Time af hele sit Væsen har forkastet og fornægtet, i det uforbeholdne, triumferende Samtykke til hendes egen Fortæbelse. I denne Rødmen skal hendes Fortid, Nutid og Fremtid kastes for mine Fødder. Hun skal være den Rose som lader alle sine Blade falde for ét eneste Vindpust og staar nøgen tilbage (s. 41).

Hvad han ønsker at bringe i stand er med andre ord Ehrengards frivillige overgivelse til den ånd, som fornægter hendes natur; til den bevidsthed, som fornægter hendes ubevidsthed; til den refleksion, som fornægter og tilintetgør hendes ligevægt.

Når Ehrengard således har overgivet sig til sin forfører, ønsker han ikke mere at se hende – ganske som Johannes efter elskovsnatten ikke mere ønskede at se Cordelia.²⁵

Den ærlige og ærekære Forfører vil, naar han har opnaaet Smilet, Øjekastet, Valsen eller Taarerne, løfte paa Hatten for Damen, med

Hjertet fyldt af Taknemmelighed, og kun frygte een Ting: at han nogensinde skal møde hende igen! (s. 16).

Når Cazotte er færdig med Ehrengard, forestiller han sig nok, at hun kan afsættes til en ægtemand – en åndelig hanrej, som han foragteligt kalder det efter at have sikret sig, at Kurt von Blittersdorf egner sig til denne rolle (s. 64). Hendes ægtemand vil da ikke have anelse om, at han drikker, hvad Cazotte har levnet, nemlig den rent fysiske hengivelse. Men Ehrengard vil vide, at ægtemanden kun får bærmen:

Fra det Øjeblik da jeg i dyb Taknemmelighed har blottet mit Hoved for hende og forladt hende, vil enhver fysisk Fryd i hendes Liv for hende kun være et Ekko af min himmelske Omfavnelse (s. 62).

I sit indre vil hun resten af sit liv være bundet til sin forfører, »hændervridende slæbe sig efter mig, og raabe mit Navn uden Ophør, regelmæssigt og højt som alle Taarnurene i Babenhausen« (s. 62 f.). Den sidste karakteristisk svarer til æstetikerens A.'s beskrivelse af Cordelias fremtid og til indholdet af de uåbnede breve, som hun selv skrev til Johannes: en sindstilstand præget af hvileløs flakken mellem underdanighed, had, bebrejdelser og håb, men altid orienteret mod den forsvundne forfører.²⁶ De nedsættende ord om ægtemanden modsvares af Johannes' ord – ikke i »Forførerens Dagbog«, men i »In vino veritas«, første del af *Stadier paa Livets Vei*, hvor han i en tale om kvinden bl.a. siger: »Jeg plukker ikke brudte Blomster, det lader jeg Ægtemændene om til at pynte Fastelavnsriis med«. ²⁷ I samme tale gør Johannes gældende, at kvinden altid bør forføres af én mand og gifte sig med en anden; en ægtemand bør aldrig begynde som forfører, men vælge sig en hustru, der allerede er forført – af en anden.²⁸

Bjergtagelse

De omgivelser, hvori forførelsen skal finde sted, har Cazotte som nævnt indrettet med den mest udsøgte smag og omhu. I et af brevene til sin modne medviderske beskriver han parken og landskabet omkring Rosenbad som et levendegjort maleri af den franske 1600-talskunstner Claude Lorrain. Ved selve slottet har han bevaret det fortryllende ensomme, drømmeagtige og forfaldne, samtidig med at han har pudset det op og gjort det komfortabelt, ligesom betrukket det med silke og lagt et rosen-

rødt skær over det (s. 36). Beskrivelsen er både usandsynlig og sødladen, men det afgørende kommer nu:

Kærlighedsgudinden, Fru Venus selv, har betroet mig Opgaven, og jeg har kun fulgt hendes Anvisninger. I Landskabet, Lyset, Aarstiden og selve Situationen har hun hvisket til mig og givet mig Ordre til her i disse blaa Bjerge at genoprette hendes saa skammeligt bagtalte, gamle, længst forsvundne Residens: Venusbjerget!

Hvor haardt og hvor lykkeligt har jeg ikke arbejdet i hendes Tjeneste (...) Vellyst aander gennem Værelserne, over Trapper og Korridorer, Vellyst dvæler i hver Fold af Gardinerne og ser smilende ned paa Dem fra Væggenes Gobeliner. I disse Omgivelser kan vor unge Prinsesse ikke undgaa at bringe en Amarin til Verden! (s. 36).

Den sidste bemærkning, der skal minde om, at slottet er indrettet som bolig for det nygifte kronprinspar, tjener måske snarere til at vække læserens tvivl om, hvorvidt vellyst er den rette følelse at fremelske hos en højgravid ung kvinde. Realiteten er da også, at indretningen især skal tjene Cazottes forførelse af Ehrengard. Hende er det, der skal »indsuge[] Venusbjergets søde Gift« (s. 47).

Med ordene »Fru Venus« og »Venusbjerget« knyttes forbindelsen til den tyske middelalderlige tradition om det bjerg, hvor kærlighedsgudinden Venus holder til med sit hof og dyrker alle sanselige lyster sammen med de mænd, der hengiver sig til hende. Ved at begive sig ind i bjerget fortaber mændene den evige salighed. De fleste kommer ikke ud igen, og de få, der gør, er blevet underlige. En af dem, der begav sig ind i bjerget, var minnesangeren Tannhäuser fra kredsen på Wartburg i 1200-tallet. Traditionen kendes bl.a. fra en tysk vise om Tannhäuser fra 1515, udgivet på dansk i 1684, men er siden blevet behandlet af næsten alle tyske romantikere: brødrene Grimm, Novalis, Ludwig Tieck, E.T.A. Hoffmann, Heinrich Heine, Richard Wagner m.fl.²⁹ Også Søren Kierkegaard har en beskrivelse af Venusbjerget, ikke i »Forførerens Dagbog«, men i »De umiddelbare erotiske Stadier eller Det Musikalsk-Erotiske«, også i første del af *Enten–Eller*:

Middelalderen veed meget at tale om et Bjerg, som ikke er funden paa noget Kort, det hedder *Venus*-Bjerget. Der har Sandseligheden sit Hjem, der har den sine vilde Glæder, thi den er et Rige, en Stat. I dette Rige har Sproget ikke hjemme, ikke Tankens Besindighed, ikke Reflexionens møiefulde Erhverven, der lyder blot Lidenska-

bens elementariske Stemme, Lysternes Spil, Beruselsens vilde Larm, der nydes blot i evig Tummel. Dette Riges Førstefødte er *Don Juan*. At det er Syndens Rige er dermed endnu ikke sagt, thi det maa fastholdes i det Øieblik, da det viser sig i æsthetisk Indiferens. Først idet Reflexionen træder til, viser det sig som Syndens Rige, men da er *Don Juan* dræbt, da forstummer Musikken, da seer man kun den fortvivlede Trods, der afmægtig stemmer imod, men som ingen Consistens kan finde, end ikke i Toner.³⁰

Med den nødvendige kønsomvending er det altså Ehrengard, der som Tannhäuser i Venusbjergets indre skal lære vellysten at kende, og Cazotte, der skal drive den frem i hende. Men som Kierkegaard-citatet gør klart, er det ikke nok at fremelske sanselig lyst; denne skal også af refleksionen stemples som syndig. Samtidig med, at de vellystige omgivelser ubevidst forplanter sig til Ehrengard, vil Cazotte derfor være om hende, parat til at »lære[] og indprente[] hende Beskaffenheden og Nødvendigheden af moralske Principper« (s. 48). Der er altså tale om en dobbeltbevægelse i stil med den, som Johannes benyttede efter at være blevet forlovet med Cordelia: på den ene side at opildne hendes erotiske lidenskab (hvilket især skete i hede breve), på den anden side at give hende modbydelighed ved forlovelsen (ved at indføre hende i onkelens hus, hvor de forlovede kys-sedes i én uendelighed).³¹ Ehrengard skal på samme tid vækkes erotisk og gøres bevidst om, at det erotiske kolliderer med moralske principper og er forbundet med skam. Derved kan hun bringes til at rødme.

Forvandlingen

Nu sker det ikke, som Cazotte ønsker og forestiller sig. Ehrengard kommer ikke til at rødme – bortset fra en situation, hvor det betyder noget ganske andet, end han tilsigter. Hun har aldrig før stiftet bekendtskab med poesi, og Cazotte benytter dagene efter kronprinsessens nedkomst til at læse en del højt for hende. En dag, da de sammen er ude at spadserere i Rosenbads have, får han hende til at standse ved et springvand, der forestiller Leda og svanen. Han gentager da en strofe fra et digt, som de netop har læst – et digt, der åbenbart har samme motiv – og tier dernæst. Leda og svanen er jo et stærkt erotisk emne: guden Zeus, der i skikkelse af en svane gennemfører et samleje med den jordiske dronning Leda. Ehrengard bliver også tavs, men da Cazotte listigt spørger, hvad hun tænker på,

svarer hun helt ærligt, idet en let rødmen glider over hendes ansigt: »I Virkeligheden (...) tænkte jeg slet ikke paa noget« (s. 58). Han ved, at hun her som altid taler sandt.

En tidlig morgen, da Cazotte har været ude i skoven og er på vej hjem, ser han uformodet Ehrengard bade nøgen i en bjergsø. Han formoder, at det er et tilbagevendende ritual, og beslutter i al hemmelighed at male et billede af denne scene. For så vidt lever han op til Johannes Forførelers recept på, hvordan en maler besidder en kvinde: »En Kunstner maler sin Elskede, det er nu hans Glæde, en Billedhugger danner hende. Dette gjør jeg ogsaa, men i aandelig Forstand«. ³² Cazotte regner med, at Ehrengards uskyld vil være tilintetgjort i det øjeblik, han præsenterer hende for det færdige billede. På den måde vil han lade hende forstå, at hun er blevet opfattet af en fremmed, æstetisk bevidsthed, og bringe hende ind i refleksionens sfære. Som et særligt raffinement vil han lade figurens ansigt være bortvendt, så kun maleren og modellen vil kende sandheden om billedets tilblivelse. De vil på den måde være forenet, dels i billedet, dels i hemmeligheden.

Hendes Hjerne arbejdede aldrig hurtigt, det vilde tage hende to-tre Minutter at forstaa sin Stilling. Naar de var gaaet, vilde hun have opfattet tre Kendsgjerninger. At hun var smuk. At hun var nøgen – og allerede i tredie Kapitel af Genesis berettes det at en saadan Erkendelse er skæbnsvanger. Og endelig at hun, ved saaledes at være smuk og nøgen, havde overgivet sig til Venusbjerget. Og til ham (s. 74).

I en hel uge arbejder Cazotte på sit billede. Den sidste dag får han ganske vist en fornemmelse af at være opdaget, men da han ingen forandring kan mærke på Ehrengard, overbeviser han sig selv om at have taget fejl. Indtil hun en dag med fuldkommen ro siger til ham, at hvis han mangler et motiv, befinder hun sig hver morgen klokken 6 ude ved søen. Ved på denne måde at give ham lov til at gøre, hvad han allerede har gjort, trækker hun tæppet væk under hans planer. ³³ Og som det rigtigt er blevet sagt, forvandler hun sig i dette øjeblik fra situationens objekt til dens subjekt. ³⁴

Hermed er Cazottes nederlag dog ikke fuldbyrdet. Det sker i fortællingens slutning, hvor de to intriger, som hidtil har været uden rigtig sammenhæng, forbindes. En lavsindet sidegren af fyrstehuset Fugger-Babenhäusen er kommet på sporet af den hemmelighed, Rosenbad vogter over. To af dens agenter har held til at hverve ægtemanden til den amme, som er blevet attacheret den nyfødte prins, en lokal bondekone ved navn Lisbeth. Ved hjælp af en løgnehistorie om komplot og forræderi lokker de Lisbeths

ægtemand til at bortføre barnet og ammen. Bortføreren ender med sit bytte i en kro, som netop er kvarter for en gruppe officerer, der deltager i en militærøvelse, blandt dem Kurt von Blittersdorf, Ehrengards tilkommende. I mellemtiden har Ehrengard og Cazotte optaget forfølgelsen, hver ad sin rute. Cazotte, som forholder sig rent æstetisk til situationen, overvejer, hvad han kan gøre, hvis han kommer først, og forestiller sig, at han kan række det genfundne barn til Ehrengard, måske endog falde på knæ for hende, idet han gør det. Så kan han måske alligevel opnå sit mål:

Vilde Pigen da ikke i et svimmelt Øjeblik føle at denne særlige Amarin, aandeligt og følelsesmæssigt, var hendes eget Barn – og hans! (s. 103).

Nu er det imidlertid Ehrengard, der ankommer først til kroen, hvor hun på højst ukvindelig vis giver bortføreren et lag tærsk. Hidkaldt af hans smertenshyl træder dernæst Kurt von Blittersdorf ind ad døren og genkender sin tilkommende. Den chokerede bortfører fortæller, som sandt er, at Lisbeth er hans retmæssige kone, men barnet ikke hans. Da Kurt spørger Ehrengard, hvis barn det så er, hun forsøger at tilegne sig, kan hun af loyalitetshensyn ikke røbe dets rette herkomst, men svarer: »Det er mit Barn« (s. 114). Da Kurt nægter at tro det, gentager hun det flere gange og lægger for hver gang et dybere svælg imellem dem. Kurt indser, at han nu må skilles fra Ehrengard, men vil forinden meget rimeligt vide, hvem der er faderen. Da peger Ehrengard på Cazotte, der i mellemtiden er trådt ind ad døren:

Pigens Blik var stærkt og direkte, som en Pils Flugt fra Buestrengen til Maalet. I det kastede hun sin Fortid, Nutid og Fremtid for hans Fødder.

(...)

»Det er han,« sagde hun. »Herr Cazotte er mit Barns Fader.«

Ved disse Ord steg Herr Cazotte's Blod op, som fra hans Væsens dybeste Kilder, saa at det kastede som et gennemsigtigt skarlagensrødt Slør over ham. Hans Pande og Kinder udstraalede af sig selv en guddommelig Ild, himmelske dybtrosa Luer, som om de udleverede en længe gemt Hemmelighed (s. 118 f.).

Ehrengard kommer her Cazottes plan i forkøbet ved – i vidners påhør og ganske konkret – at gøre barnet til det bånd imellem dem, som han ville have knyttet i hemmelighed og symbolsk. Idet hun gør dette, fortæller

hun en løgn, formentlig den første i sit liv. Hun siger det eksplicit til Kurt: »Du kommer til at tro mig (...) Jeg har aldrig i mit Liv løjet for Dig« (s. 115). Derved træder hun i en vis forstand ind i refleksionsens sfære, og man kunne forvente, at hun selv ville rødme som tegn på, at hendes umiddelbarhed var brudt. Dette så meget desto mere, som hun samtidig ved sin løgn gør sig afhængig af Cazotte – eller som fortællersken siger »kastede (...) sin Fortid, Nutid og Fremtid for hans Fødder«. Det er jo netop, hvad han har ønsket og tilstræbt.

Alligevel er det ikke hende, men ham, der rødmer. Fortællersken fortsætter med at reflektere: »Og det var mærkeligt at han rødmede« (s. 119). For normalt vil en person, der således udpeges af den harmdirrende helt, blive bleg, og Cazotte havde ekstra grund til det, fordi Kurt von Blittersdorf meget vel kunne udfordre ham til duel. Kurt var kendt som en dygtig fægter og pistolskytte, og Cazotte talte ikke gerne synet af blod. Andre ville i hans sted være blevet ligblege. »Men Herr Cazotte, som var Kunstner, rødmede. / Her ender Historien om Ehrengard« (s. 120).

De næstsidste ord antyder, at Cazotte rødmer, fordi Ehrengard med sin replik så at sige henter ham ned fra hans æstetiske tilskuerposition og involverer ham i det liv, han helst betragter og arrangerer på afstand. Hun presser ham ind i en rolle som barnefader og potentiel ægtemand, som han kun har haft forførerens hån tilovers for. Samtidig har hun fanget ham med midler, som kunne være hans egne: Hvis ikke barnets sande herkomst skal røbes, er han nødt til at gå ind på den løgn, hun har stukket Kurt, og erklære sig for hendes elsker.³⁵

I slutscenen vokser Ehrengard altså ud af sin barnlige uskyld og bliver i stand til at lyve og bedrage. At hun i denne akt bliver voksen understreges af, at Kurt von Blittersdorf i den dramatiske scene bemærker, hvilken forandring der er sket med hende: Hun er pludselig blevet smuk, ja, den yndigste kvinde på jorden og den eneste, som er nødvendig for hans egen lykke (s. 116). Der er kommet en hidtil ukendt erotisk sødme i hendes person. Dette understreges af, at Ehrengard under ridtet til kroen har tabt sin hat, så hendes lange hår nu hænger frit udslået, ja, strømmer hende i gyldne bølger ned ad ryggen (s. 108). Det udslåede hår er traditionelt et tegn på erotisk parathed.

Fortællingen indeholder altså en påstand om, at Ehrengards forvandling fra ubevidst til bevidst kan ske, uden at hendes kvindelige væsen fortabes, uden at hun mister sin naturlighed. Tværtimod tilføjes hendes væsen en hidtil ukendt sødme, idet hun forvandles fra barn til voksen kvinde. Ligesom hendes skikkelse før kunne forene både pigens og drengens egenska-

ber, kan den nu forene den unge kvindes eros og det, som Johannes og Cazotte anser for at være mandens privilegium eller domæne: refleksionen. For så vidt er fortællingen et opgør med den mandlige optik, der skiller natur og ånd, krop og hoved. Ja, ikke blot den mandlige, men også den kristne optik, hvilket Cazotte er bevidst om, da han antyder, at hvis Rosenbad er et paradis, så er han selv slangen deri (s. 38). Sophus Claussen skriver i sit digt »Mennesket« de berømte linjer om, at »Slangebraadde stikke / kun dem, der ser paa Slanger med forgiftede Blikke«. ³⁶ Men her er det altså slangens blik, som er forgiftet, dvs. spaltet og spaltende.

Slutspil

Hvad bliver der af Cazotte efter slutscenen, hvor han rødmer så dybt? I en lille epilog, der på flere måder tager tyngden ud af historien – bl.a. ved at oplyse, at Ehrengard og Kurt von Blittersdorf alligevel fik hinanden – meddeler fortælleren, den gamle dame, at Cazotte til deltagernes overraskelse ikke var til stede ved det nyfødte prinsebarns dåb. Han var blevet kaldt til Rom for at male et portræt af paven, og dér havde han en kærlighedsaffære med en sangerinde fra operaen, som vakte megen snak og fik hans bekendte til at ændre hans navn til Cazanova (s. 121).

Man kan altså for det første konstatere, at Cazotte til slut er ekspederet ud af historien; han, der var begivenhedernes igangsætter og primus motor, er nu kun til stede som et rygte eller et ekko. ³⁷ Man har desuden ment, at han skulle have taget skridtet fra det æstetiske stadium til det religiøse, og begrundet det med, at han nu maler et portræt af paven. ³⁸ Det er dog en overfortolkning, som allerede oplysningen om hans kærlighedsaffære med den italienske operasangerinde skulle advare imod. ³⁹ At hans liv imidlertid ikke bare er *business as usual* antydes af de ord, hvormed hans rødmen beskrives. De er nemlig på afgørende punkter identiske med de ord, hvormed han selv tidligere har beskrevet den rødme, han ville fremkalde i Ehrengard. Han lignede den efterstræbte rødme ved fænomenet alpeglød, som er et solnedgangsfænomen, der viser sig over bjergene, efter at solen er gået ned:

[Da] udstraalet Bjergtoppene pludselig af sig selv en guddommelig Ild, himmelske dybtrosa Luer, som om de udleverede en længe gemt Hemmelighed. Derefter forsvinder de, man kan ikke forestille sig noget mere dramatisk: de har udleveret deres inderste Substans og kan nu kun tilintetgøre sig selv. Sort Nat følger (s. 42). ⁴⁰

Det var jo Cazottes hensigt, at Ehrengard efter at have rødmet således skulle være tilintetgjort og for evigt bundet til ham. Hun skulle flakke om som en værdiløs rest eller levning af hans himmelske omfavnelser, der måske nok kunne afsættes til en nøjsom ægtemand, men ikke beskæftige ham selv yderligere. Nu blev billedet imidlertid vendt om, og det blev hans egne kinder og pande, der »af sig selv [udstraalede] en guddommelig Ild, himmelske dybtroste Luer, som om de udleverede en længe gemt Hemmelighed«. Den ordrette overensstemmelse mellem de to beskrivelser må implicere, at der nu også i Cazottes liv følger sort nat. Han har udleveret sin inderste substans og kan kun tilintetgøre sig selv. Man kan således formode, at han midt i sin affære med den romerske dame og hvem, der i øvrigt måtte afløse hende, stadig vil være bundet til Ehrengard og til det fatale øjeblik i deres fælles historie.

Som replik betragtet rummer *Ehrengard* et ganske stærkt og vidtrækkende udsagn. Fortællingen undsiger ikke blot Johannes Forførelers antropologi: at kvinden er anlagt som natur, manden som ånd eller refleksion, men også den mandligt-kristne optik, som Johannes deler med sin forfatter, og som overhovedet vil skelne mellem natur og ånd.

Imidlertid kunne man godt forestille sig, at Johannes bad om en duplik, hvori han spurgte, om et så stærkt udsagn ikke krævede en tilsvarende form. Kan man tage udsagnet for pålydende, når det fremsættes i en historie, hvis handling er demonstrativt usandsynlig, hvis grundfarve er lyserød, og hvis tone er rokokkoagtigt let, nærmest letfærdig? Kan man skelne så ubekymret mellem indhold og udtryk? – Måske var det også spørgsmål af denne art, der holdt Karen Blixen tilbage fra at offentliggøre *Ehrengard*.

Noter

Lektor, ph.d. Lisa Storm Villadsen takkes for gennemlæsning og konstruktiv kritik af manuskriptet.

1. SKS 2, s. 17. Ved citater fra Søren Kierkegaards værker og efterladte papirer henvises med bind- og sidetal til SKS, dvs. *Søren Kierkegaards Skrifter*, udg. af Niels Jørgen Cappelørn, Joakim Garff, Johnny Kondrup m.fl., København: Søren Kierkegaard Forskningscenteret / G. E. C. Gad 1997 ff.
2. Brev til Aage Henriksen, 21. november 1952, trykt i Frans Lasson & Tom Engelbrecht (udg.): *Karen Blixen i Danmark. Breve 1931-62*, bd. 1-2, København: Gyldendal 1996; bd. 2, s. 117 f.

3. I et brev til den amerikanske forlægger Robert Haas af 25. oktober 1953 nævner Karen Blixen »Ehrengard« som en del af *Last Tales*, og i et brev til samme adressat den 25. september 1956 nævnes fortællingen som en del af *Anecdotes of Destiny*. Brevene er trykt i *Karen Blixen i Danmark* (se note 2), bd. 2, hhv. s. 160 f. og s. 328-330.
4. Karen Blixen: *Ehrengard*, København: Gyldendal 1963, s. 122. Kolofonoplysningerne skyldes Clara Svendsen.
5. Jf. Liselotte Henriksen: *Karen Blixen. En håndbog*, København: Gyldendal 1988, s. 78.
6. I brev af 25. juni 1962 skrev hun: »You might call it 'The Seducer's Diary' – which is, of course, a quotation from Kierkegaard, but which is here to be taken ironically and might from the beginning give the reader an idea of the nature of the story« (Gennemslagskopi i Karen Blixen-arkivet, Det Kongelige Bibliotek, København, kapsel 58 (I.4.c: Korrespondance med aviser og tidsskrifter 1935-1962).
7. *Ehrengard* indgår i andre intertekstuelle forbindelser end til »Forførerens Dagbog«, først og fremmest til Pierre Choderlos de Laclos' brevroman om forførelse, *Les Liaisons dangereuses* (1782, da. oversættelse 1832). De er dog noget spinklere end til Kierkegaards værk og vil ikke blive inddraget her. Se evt. Ivan Ž. Sørensen: '*Gid De havde set mig dengang*'. *Et essay om Karen Blixens heltinder og Tizians gudinder*, København: Gyldendal 2002, s. 114-117.
8. Det er imidlertid upræcist, når Tone Selboe ser en parallel mellem *Ehrengard* og »Forførerens Dagbog« deri, at de begge benytter sig af indlagte breve »for å formidle forførelsesplanene« (*Kunst og erfaring. En studie i Karen Blixens forfatterskap*, Odense: Odense Universitetsforlag 1996, s. 147). For så vidt angår *Ehrengard* er det rigtigt; brevene er skrevet fra forfæderen Cazotte til en ældre dame, som han gør til sin medvider i planerne. Men i »Forførerens Dagbog« er det selve dagbogen, der benyttes til dette formål, hvorimod brevene, der jo er rettet til Cordelia, bruges som midler for selve forførelsen.
9. Robert Langbaum skriver, at historien foregår »for kun éthundredeogtyve år siden« (*Mulm, Stråler og Latter. En Studie i Karen Blixens Kunst*, København: Gyldendal 1964, s. 300). Det er en gengivelse af den datering, som den gamle dame i rammefortællingen foretager af sin egen (inder-)fortælling, og har kun relativ gyldighed, eftersom den gamle dame ikke tidsfæstes. Men andre forhold taler for, at inderfortællingens handling udspiller sig omkring 1843, udgivelsesåret for *Enten–Eller* og dermed »Forførerens Dagbog«. Fx er J. W. Cazotte på et tidspunkt i Rom for at male kardinal Salviati (s. 23), om hvem vi fra »Kardinalens første Historie« ved, at han må være født i 1780'ernes begyndelse. Senere mindes Cazotte »en Gruppe af den store Billedhugger Thorvaldsen, 'Psyche sælger Amoriner'« (s. 82). Det pågældende relief er bedre kendt under titlen »Kærlighedens aldre« (Thorvaldsens Museum, inventar nr. A426) og blev til i Rom 1824, hvilket altså er terminus post quem.

10. Jf. Ivan Ž. Sørensen: '*Gid De havde set mig dengang*', s. 143-145. Sørensen angiver 1842 som publikationsåret for Nervals bog. I øvrigt kan det ikke påvises, at Blixen har kendt Nervals portræt af Cazotte. Hverken titler af Nerval eller af Cazotte selv forekommer i Pia Bondesson: *Karen Blixens bogsamling på Rungstedlund. En katalog*, København: Karen Blixen Selskabet / Gyldendal 1982. Den historiske Cazotte, der som royalist blev henrettet under den franske revolution, behandles i Edward Pease Shaw: *Jacques Cazotte*, Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press 1942.
11. Det er en overvejelse værd, om Cazotte faktisk skulle være fader til den lille prins, der kommer til verden to måneder, før det er passende. Prins Lothars manglende interesse for kvinder kunne antyde det – ligesom det ville give en ekstra god grund til, at Cazotte til sidst rødmer, da Ehrengard udpeger ham som barnefader. Tina Charlotte Møller har gjort tanken om Cazottes faderskab til sin tese i »Rosenbads hemmelighed«, i *Nordica. Tidsskrift for nordisk teksthistorie og æstetik* (Odense: Syddansk Universitetsforlag) bd. 22, 2005, s. 231-243. Hendes fortolkning lider dog under flere svagheder; bl.a. går hun stort set uden om fortællingens hovedindhold, Cazottes forførelsesplaner og deres trinvisse nederlag, ligesom hun vil frakende den notorisk højt reflekterede forfører Cazotte »evnen til selvrefleksion« (s. 241). I øvrigt kan man indvende, at eftersom kronprins Lothar er indforstået med hemmeligheden om den rette undfangelsesdato (i modsætning til sin far, der holdes i uvidenhed), må prinsen have god grund til at anse sig selv for fader.
12. SKS 2, s. 417-419. Aage Henriksen udfolder Johannes' overvejelser om kvindens væsen i *Kierkegaards Romaner*, København: Gyldendal 1954, s. 57-75, idet han viser, hvordan de udgør en karikaturagtig radikalisering af antropologien i *Begrebet Angest* (1844). Hvor Vigilius Haufniensis ganske vist kan skrive, at kvinden er mere angst end manden, fordi hun er mere sanselig af væsen, lader han dog både kvinden og manden være anlagt som ånd og i lige grad være forpligtet på at blive åndsvæsener. Johannes derimod lader kønsforskellen være grundlæggende, så mand og kvinde nærmest bliver to forskellige arter.
13. SKS 6, s. 140.
14. Op.cit., s. 141 f.
15. Op.cit., s. 143 f.
16. Notesbog JJ, 1844, optegnelse 250, SKS 18, s. 220.
17. *Syv fantastiske Fortællinger*, 4. udg., København: Gyldendal 1943 [1935], s. 437.
18. Jf. Aage Henriksen: *De ubændige. Om Ibsen – Blixen – hverdagens virkelighed – det ubevidste*, København: Gyldendal 1984, s. 144. Udtalelsen faldt i 1957.
19. *Syv fantastiske Fortællinger*, 4. udg., s. 132.
20. Der er et mere udvendigt bindeled mellem de to fortællinger: Ehrengard bærer samme efternavn som den fætter, der har foræret priorinden på Seven-

- klosteret hendes abe: admiral von Schreckenstein. Det er i øvrigt et navn, som Karen Blixen kan have lånt fra Henry James' roman *The Europeans* (1878). Her bæres det af den tyske fyrst Adolf von Silberstadt-Schreckenstein, som er gift med en af bogens hovedpersoner, Eugenia Young, baronesse af Münster.
21. *Sidste Fortællinger*, København: Gyldendal 1957, s. 71.
 22. Det kan være en ekstra allusion til »Forførerens Dagbog«, at forførelsen af Ehrengard skal resultere i en rødme. I hvert fald har Johannes Forfører en optegnelse, hvor han opregner forskellige arter af »qvindelig Rødme«, jf. SKS 2, s. 352 f.
 23. Således Bo Kampmann Walther: »Hvad elsker elskov?«, i Povl Schmidt m.fl. (red.): *Læsninger i dansk litteratur* bd. 1-5; 2. udg., Odense: Odense Universitetsforlag 2001; bd. 2, s. 118-134; s. 134.
 24. Den seneste af de få analyser af *Ehrengard*, som foreligger, hævder ved en ubegribelig fejllæsning, at Cazotte netop ønsker Ehrengards rødme »fremkaldt af en grov blufærdighedskrænkelser eller af vrede« (Klaus Otto Kappel: *Karen Blixens Værk II: Nogle højdepunkter – nærlæsning, analyse og vurdering*, København: Holkenfeldt 3, 2007, s. 243).
 25. Jf. SKS 2, s. 432: »Dog nu er det forbi, og jeg ønsker aldrig mere at see hende«.
 26. Jf. SKS 2, s. 298 f. (A.'s fortale) og s. 301 f. (Cordelias breve).
 27. SKS 6, s. 72.
 28. SKS 6, s. 78.
 29. Jf. Ivan Ž. Sørensen: '*Gid De havde set mig dengang*', s. 123 f. Den danske Tannhäuser-verse hedder »En smuk, gammel Vise om en Ridder ved Navn Danyser, der var i Fru Venus Bjerg«, jf. Kristoffer Nyrop: *Fortids Sagn og Sange* bd. 6: *Tannhäuser i Venusbjerg*, København: Gyldendal 1909, s. 17-30.
 30. SKS 2, s. 94 f.
 31. Jf. SKS 2, s. 374 f. og s. 368.
 32. SKS 2, s. 377.
 33. Der ligger i denne tilladelse en omvendning af motivet »Dianas hævn«, med reference til et motiv i fortællingen »Heloïse« fra *Vinter-Eventyr*. I stedet for at straffe den belurende Aktæon/Cazotte opfordrer Diana/Ehrengard ham til at fortsætte med det, han er i gang med. Jf. Tone Selboe: *Kunst og erfaring*, s. 149.
 34. Ivan Ž. Sørensen: '*Gid De havde set mig dengang*', s. 135.
 35. Klaus Otto Kappel mener, at Cazotte rødmer »af triumf over at se sine ønskers mål opfyldt og det langt mere bogstaveligt, end han havde kunnet forudse« (*Karen Blixens Værk II*, s. 249). Der er dog intet i teksten, som understøtter tolkningen af, at situationen for Cazotte føles som en triumf.
 36. *Sophus Claussens Lyrik*, udg. af Jørgen Hunosøe, bd. 1-9:2, København: Gyldendal 1982-84; bd. 3, 1982, s. 153. Digtet blev skrevet i 1903 og trykt i samlingen *Djævlerier*, 1904.
 37. Jf. Tone Selboe: *Kunst og erfaring*, s. 146 og 152.

38. Tone Selboe: op.cit., s. 152.
39. Det er formentlig en bevidst spøg fra Karen Blixens side, at der netop er tale om en italiensk operasangerinde. Det kunne være Pellegrina Leoni, hovedpersonen i bl.a. »Drømmerne« fra *Syv fantastiske Fortællinger*. Da hun imidlertid mistede sin stemme ved en brand i operaen i Milano 1830 og derefter løj sig død for verden, ville det henlægge handlingen i *Ehregard* til 1820'erne. (Pellegrina må være født omkring 1805).
40. Tone Selboe knytter mærkværdigvis Ehregards forventede rødmen til »blomsten Alpen-Glühén [der] rødmer én gang« (*Kunst og erfaring*, s. 148). Fejlen skyldes ikke, at Selboe benytter den engelske version af fortællingen.

Arbejdshypotesen om en menneskehed

Tidsskriftet *Kritisk Revy* mellem avantgarde og populærkultur

Af Torben Jelsbak

The Danish architectural journal *Kritisk Revy* (1926-1929) occupies an important position in Danish cultural life and intellectual history of the 1920s. Edited by a group of young left-wing architects and intellectuals with the designer and critic Poul Henningsen as prime mover, the journal served as ideological platform and propaganda vehicle for the functionalist movement in Danish and Nordic architecture and design. In strong opposition to the conservative and neoclassicist tendencies prevailing in contemporary Danish architecture and housing policy, the journal agitated in favour of a 'rational city planning', a 'social architecture', and a 'reliable' style in modern interior design that could reflect the social demands of modern democratic society. *Kritisk Revy's* modern concept of architecture and interior design was developed in close contact with contemporary currents in European avant-garde art and architecture, such as Russian constructivism, the German *Bauhaus*-school and the Swiss architect and theorist Le Corbusier. Yet, *Kritisk Revy's* field of interest was not limited to architecture and design, but also included a wide range of phenomena emanating from contemporary popular culture, such as the aesthetics of advertising and shop window design, jazz music, film and revue songs. Thus, nearly all areas of popular urban culture were embraced as part of the journal's critical strategy of promoting a modern 'democratic' or 'classless' culture to replace traditional styles and genres of bourgeois culture. This article analyzes how *Kritisk Revy's* 'cultural radical' vision of modernity and cultural liberation was developed as a response to these two apparently opposing phenomena of cultural modernity, the artistic avant-gardes and capitalist popular culture.

Tidsskriftet *Kritisk Revy* (1926-1929) indtager en central position i mellemkrigsårenes intellektuelle landskab i Danmark. Det rebelske og elegant udstyrede arkitektur- og kulturtidsskrift, redigeret af en kreds af unge arkitekter med kritikeren og lysmageren Poul Henningsen (eller PH) som udgiver og ansvarshavende redaktør, var den første samlede manifestation af det, der for eftertiden skulle blive kendt som mellemkrigstidens kulturradikalisme.¹ Blandt revyens vigtigste og mest artikulerede medarbejdere var foruden PH arkitekterne Thorkild Henningsen og Edvard Heiberg, maleren Mogens Lorentzen og forfatterne Otto Gelsted og Hans Kirk; fra det øvrige Norden bidrog bl.a. den finske arkitekt Alvar Aalto med artikler til bladet. Historien om *Kritisk Revy* er historien om en artistisk-intellektuel avantgarde, der i en effektiv kombination af samtidskritik, satire og ublu selvreklame formåede at gøre sig til talerør for et æste-

tisk og kulturpolitisk opbrud af vidtrækkende betydning for dansk og skandinavisk kunst- og kulturliv i det 20. århundrede. Med sit credo om en »Kunst af menneskeligt Indhold, Kunsten for Samfundets Skyld«² og med sine idéer om kunsten som middel til kulturel frisættelse af individet formulerede *Kritisk Revy* ikke bare nogle af kongstankerne i den kulturradikale forståelse af samspillet mellem kunst og samfund; de lagde samtidig grunden til en indflydelsesrig fortolkning af den tidlige funktionalisme i dansk og nordisk arkitektur og design.

Den funktionalistiske og kulturradikale æstetik, som formuleredes i *Kritisk Revy*, var del af en international strømning i 20'ernes moderne kunst og kultur. Med sin kulturkritiske utopi om at udvikle en moderne stil i bolig- og livsformer, som svarede til tidens sociale fordringer og tekniske muligheder, indskriver *Kritisk Revy* sig mere præcist i den konstruktivistiske bølge i 20'ernes internationale avantgarde og modernisme, som havde sine vigtigste eksponenter i den sovjetrussiske konstruktivisme, den tyske Bauhaus-skole, den hollandske *De Stijl*-bevægelse, franske Le Corbusier og tidsskriftet *L'Esprit Nouveau* (1920-26).³ Men det er samtidig karakteristisk, at Henningsen og konsorter brugte stor energi på at distancere sig fra disse europæiske (søster)bevægelser i forsøget på at formulere en selvstændig dansk eller nordisk variant af det nye formsprog i arkitektur og design, som skulle adskille sig fra den internationale modernisme og konstruktivisme, som man mente havde en tendens til at fortabe sig i gold teknikdyrkelse og formalisme. Flere af de væsentligste komponenter i denne særlige dansk-nordiske fortolkning af moderne design, som skulle finde sit ikoniske udtryk i Poul Henningsens berømte PH-lampe, lever i dag videre som centrale bestanddele i begreber som 'Nordic' eller 'Danish Design'.

Bog- og pressehistorisk indskriver *Kritisk Revy* sig i bølgen af unge, radikale kunst- og litteraturskrifter fra mellemkrigsperioden. Poul Henningsen og Otto Gelsted havde således en fælles fortid som medarbejdere på det ekspressionistiske kunstblad *Klingen* (1917-1920),⁴ og mens Poul Henningsen herefter i den mellemliggende periode havde opbygget sig et navn som skarp og velskrivende arkitekturkritiker ved *Politiken* (fra 1923 med sin egen faste ugentlige side – »Byggesiden«),⁵ havde Gelsted fortsat aktiviteterne i sit eget organ *Sirius. Dansk litteraturtidende* (1924-1925). Men netop i sammenligningen med disse to forløbere står det klart, at *Kritisk Revy* også repræsenterede noget afgørende nyt. Hvor både *Klingen* og *Sirius* i såvel stofområde som kritisk agenda var solidt forankret i den borgerlige finkultur – *Klingen* som kunstblad, *Sirius* som litterært tidsskrift med hovedinteresse i filosofisk livsanskuelsesdebat – var *Kritisk*

Revy et decideret 'kulturtidsskrift' i moderne forstand, der som en bevidst del af sit program omfavnede alle områder af moderne by- og populærkultur, fra byplanlægning, arkitektur og design over reklame- og butiksdesign til varietérevy, jazz og film. Eller anderledes udtrykt: hvor tidsskrifter som *Klingen* og *Sirius* endnu havde deres udgangspunkt i »de frie kunster«: maleri, digtning, filosofi, artikulerede *Kritisk Revy* en kunstpolitisk forskydning i den kulturradikale agenda i retning af den såkaldte »anvendte kunst«:⁶ arkitektur og design og bolig- og bypolitiske spørgsmål, som havde en mere direkte og håndgribelig rolle at spille i forhold til tidens sociale og politiske bestræbelser.

Kritisk Revy var i udgangspunktet et arkitekturtidsskrift eller mere præcist, som undertitlen i første årgang angav, et organ for »Moderne Bybygning, Social Bygningskunst, Økonomisk Teknik, Reel Industri-kunst«. På forsiden af første nummer fra juli 1926 sås et luftfoto af Rådhuspladsen, det trafikale knudepunkt og folkelige centrum i det moderne København, og heri lå et vigtigt signal om hovedinteressen og den kritiske dagsorden for det nye organ, som i første instans rettede sig mod aktuelle by- og boligpolitiske spørgsmål knyttet til den hastige modernisering og urbanisering af det danske samfund i de første årtier af det 20. århundrede. Målet var, som det hed i lederen i første nummer, at fremme en »Bygningskunst i Overensstemmelse med det bedste i den moderne Kulturs sociale, økonomiske og tekniske Bestræbelser« (1926, hæfte 1, s. 1), dvs. en moderne funktionel byplanlægning og boligpolitik som tog udgangspunkt i det moderne samfunds sociale behov og opgaver – herunder først og fremmest fremstillingen af gode og sunde boliger til den voksende befolkning i København.

Denne del af tidsskriftets kritiske agenda var formuleret i skarp opposition til den nyklassicisme og »forlorne« fortidsdyrkelse og snobberi for tidligere tiders kultur, som man mente kendetegnede samtidens offentlige arkitektur og boligindretning. Et yndet angrebsmål var den nyopførte Københavns Politigård, som stod færdig i 1924 og som ved sin monumentale nyklassicisme ikke blot var ude af trit med de moderne bestræbelser i tiden, men som også ved sin utilnærmelige tempelstil af Henningsen og kampfæller blev set som et udemokratisk og reaktionært symbol på enevældig magtbrynde og fortidens despotiske styreformer. Eller som PH lakonisk formulerede det i en aforisme: »Det er i Aar Frederik den 6tes 142de Regeringsaar« (1926, hæfte 3, s. 55).

Kritisk Revy var i sig selv et elegant stykke design – rigt illustreret med fotografier af moderne bygningskunst, fabriksinstallationer og

brugsgenstande og med en effektiv typografisk orkestrering af skriftbilledet i forskellige skriftsnit, -størrelser og trykfarver, som understøttede den frække og polemiske tone i artiklerne, der blandede saglig kritik med personlige injurier mod navngivne arkitekter og politikere. Tidsskriftet tiltrak sig derudover opmærksomhed ved sin epokegørende brug af fotomontagen som agitatorisk virkemiddel og visuelt blikfang – mest markant i de farvetrykte omslag på gult karton, der vittigt og provokerende satte bladets kritiske budskaber på spidsen. En yderligere, væsentlig komponent i layoutet var den faste annonce-rubrik, som fyldte nederste femtedel af det karakteristisk høje format (35x21 cm), og som udgjorde en integreret del af helheden med reklamer for industriprodukter og boligentreprenører, udvalgt af redaktionen. En sidste vigtig komponent var de talrige aforismer, der fløj som løsgående projektiler rundt om i bladet, snart som programmatisk statements eller konklusioner, snart som mere (selv)ironiske kommentarer til de behandlede emner i artiklerne: »Boligbyggeri er Leg med Menneskeliv« (1926, hæfte 3, s. 7), »Tendentiøst er det at paastaa, at ikke alt er tendentiøst« (1927, hæfte 1, s. 55), »Kun Tidsbestemt Kunst lever evigt« (1927, hæfte 3, s. 46), »Henningsen helliger midlet« (1926, hæfte 3, s. 55). Aforismerne understregede *Kritisk Revys* karakter af kamporgan, men var også en markedsføringsmæssig genistreg: Godt hjulpet af PH's status som mediepersonlighed blev *Kritisk Revy* anmeldt og diskuteret i københavnske aviser og dagblade, der ved samme lejlighed beredvilligt kolportererede bladets aforistiske hovedsynspunkter til et langt større publikum end selve bladet, der havde et oplag på 1800-2000 eksemplarer, hvoraf langt størstedelen distribueredes i abonnement.⁷

Kritisk Revy var et moderne blad til tiden, men dets modernitetsholdning var på ingen måde ukritisk eller præget af uforbeholden teknik- og storbybegejstring, som man fx kender den fra futuristerne eller Johannes V. Jensen i starten af århundrede eller Emil Bønnelycke under første verdenskrig. Holdningen kunne snarere beskrives som dialektisk, med en vis snert af ambivalens og bekymring over aspekter af moderniseringen. Man gik veloplagt imod de nyklassicistiske tendenser i samtidens offentlige byggerier, der forsøgte at kopiere og gentage fortidens store arkitekturepoker, men man var samtidig afvisende over for de samtidige bestræbelser inden for den internationale modernisme på at udvikle en bevidst tidssvarende, moderne byggestil i jernbeton og spejlglas. Man gik helhjertet ind for de sociale og tekniske fremskridt i perioden, som gjorde det

muligt at løfte arbejderklassens livsvilkår, men man var samtidig kritisk over for de demografiske konsekvenser af den moderne industriudvikling, som betød, at arbejderbefolkningen klumpede sig sammen i usunde etagebyggerier i storbyerne. Tydeligst kom *Kritisk Revys* dialektiske modernitetsholdning til udtryk i bladets syn på den moderne storby, som man på den ene side priste og dyrkede for dens æstetiske potentialer og muligheder for kulturel frigørelse, men på den anden side ikke ønskede udbygget. *Kritisk Revy* advokerede i stedet med inspiration i den engelske »Haveby«-bevægelse for en bypolitik, som sigtede på en decentralisering af København gennem anlæggelse af såkaldte »Fialer« eller »Planetbyer« uden for byen, adskilt fra hovedbyen af landbrugsarealer, men forbundet via hurtige, direkte togforbindelser. I forlængelse af denne bypolitiske vision tog man afstand fra enhver form for højhusbebyggelse og fremførte i stedet rækkehuset, »Det enfamilies rækkehus med have«,⁸ som svaret på tidens boligpolitiske udfordringer. Som det hed i en aforisme: »Kun Ligkisten er trangere end Etagelejligheden« (1926, hæfte 2, s. 18).

Kritisk Revys kritiske agenda gjaldt imidlertid ikke bare bygningsfacader og byplanlægning, men var del af et større kulturelt moderniseringsprojekt. Målet var at udvikle en moderne, demokratisk eller kelaseløs kultur i boligformer, indretning og hverdagsliv, som kunne modvirke den tendens, at den fremvoksende arbejderklasse overtog og snobbede efter fortidens borgerlige kultur- og boligformer. »Er det da ikke ligegyldigt, hvordan Folk bor?«, spurgte Edvard Heiberg retorisk i en artikel og gav selv svaret »Nej, det er ikke! Hjemmet er en opdragende Kulturfaktor af højeste Rang. Sunde, fornuftige, naturlige Hjem vil måske mere end noget andet være med til at skabe vor egen Kultur i dag, i vor egen Tid«. ⁹ Heibergs synspunkt var, at et moderne arbejderhjem i en toværelseslejlighed i byen ikke skulle indrettes som 1800-tallets borgerlige klunkehjem med stadsstue, tunge træmøbler, porcelænstillerkener på væggene og andre absurde pyntegenstande uden funktion i den nye sammenhæng. Idealet var i stedet et hjem hvor beboeren kunne være sig selv, hvor tingene havde en funktion og mening, således at hjemmet udgjorde en logisk helhed:

Hvis de Ting, der omgiver os i vort Hjem, er klare og logiske, vil de igen være med til at danne en virkelig *moderne* Kultur i stedet for den nuværende Bastardkultur.

Det vil igen sige mere velstøbte Mennesker (1927, hæfte 1, s. 34).

Mere velstøbte mennesker. Bag *Kritisk Revys* kamp for en moderne og tidssvarende bygningskunst og boligindretning lå denne utopi om en fundamental forvandling af hverdagslivet, et stykke social ingeniørkunst som i sidste instans sigtede mod at skabe en ny type frigjorte og harmoniske mennesker. I realiseringen af dette program søgte Heiberg og hans kampfæller inspiration fra en lang række felter af moderne kultur, således at *Kritisk Revy* endte med at være langt mere end et arkitekturtidsskrift. I løbet af de tre årgange udvidede bladet sit stofområde til også at omfatte emner som reklame og butiksstetik, film, jazz, varietéteater, psykoanalyse, pornografi og andre områder af den moderne kultur, som på forskellig vis kom til at forme bladets agenda og kulturkritiske mission.

I det følgende skal vi se på, hvordan *Kritisk Revys* modernitetsopfattelse blev til i dialogen og spændingsfeltet mellem især to strømninger i 20'ernes moderne kultur – på den ene side de internationale avantgardebewægelser inden for kunsten og arkitekturen og på den anden side periodens hastigt fremvoksende kapitalistiske populærkultur.

Avantgarde og populærkultur

Forholdet mellem den kunstneriske avantgarde og populærkulturen er et centralt og omdiskuteret tema i det 20. århundredes avantgardeforskning. Hvor avantgardens tidligste fortolkere inden for moderne kunstteori som Clement Greenberg og Theodor Adorno fra omkring midten af århundredet byggede deres teorier på et uforsonligt modsætningsforhold mellem en elitær og abstrakt eksperimenterende avantgardekunst og tidens hastigt fremvoksende populærkultur eller »kulturindustri«,¹⁰ har en række indsatser inden for de seneste årtier bidraget til en mere detaljeret og nuanceret opfattelse af det komplekse forhold mellem de to centrale fænomener i det 20. århundredes kulturhistorie. Et skelsættende bidrag til denne nyfortolkning var Andreas Huyssens *After the Great Divide. Modernism, Mass Culture, Postmodernism* (1986), som ved at fremdrage en række oversete forbindelser og affiniteter mellem den historiske avantgardes æstetiske bestræbelser og den samtidige medieteknologiske udvikling og populærkulturen i de første årtier af det 20. århundrede tilbyder en ny og mere dialektisk måde at anskue og fremstille sagen på.

En af Huyssens centrale pointer er, at Greenberg og Adorno med deres stærke insisteren på kunstens autonomi i forhold til det omgivende sam-

fund og dets udvikling netop kom til at videreføre og konsolidere præcis den kulturkløft mellem høj og lav, mellem traditionel borgerlig finkultur og moderne populærkultur og mellem kunst og hverdagsliv, som mange af den historiske avantgardes aktiviteter tog sigte på at destabilisere og overvinde. For at begribe den historiske avantgardes æstetiske bestræbelser og kunstpolitiske projekt er det ifølge Huyssen nødvendigt at arbejde sig væk fra eller bagom »The Great Divide«, dvs. den dikotomiske opfattelse af forholdet mellem kunst og populærkultur, som han i samme forbindelse præciserer historisk som en optik, der især var fremherskende i to perioder af modernismens historie, hhv. slutningen af det 19. århundrede (med æsteticismen, symbolismen og l'art pour l'art-strømningen) og i de to første årtier efter anden verdenskrig (hvor Greenberg og Adorno konciperede deres avantgardeteorier).¹¹

I sin diskussion af den såkaldt 'historiske' avantgarde fra de første årtier af det 20. århundrede knytter Huyssen samtidig an til den tyske romanist Peter Bürgers indflydelsesrige *Theorie der Avantgarde* (1974),¹² der dannede skole inden for avantgardeforskningen med sin teori om den historiske avantgardes kritiske og kunstpolitiske projekt, som han sammenfattede som bestræbelsen på »ophævelse af kunst i livspraksis«. ¹³ Bürger analyserede de historiske avantgardebevægelser (futurismen, dadaismen, surrealismen og den sovjetrussiske konstruktivisme) som en reaktion på den stærke æsteticisme, som var dominerende i den borgerlige kunstinstitution i slutningen af det 19. århundrede. I Bürgers marxistiske optik var avantgarden ikke blot et æstetisk opgør med en forudgående kunststrømning, men også et mere grundlæggende, politisk opgør med »samfundsinstitutionen kunst« som sådan, herunder selve idéen om kunstens autonome status i det borgerlige samfund, som den havde udviklet sig i løbet af det 19. århundrede. Bürgers avantgardeteori har haft en enorm indflydelse på de seneste snart 40 års diskussioner af avantgarden, men er også blevet kritiseret for sine blinde punkter. Det er således karakteristisk at emner som populærkultur og teknologi overhovedet ikke tematiseres i teorien. På dette punkt forblev Bürgers teori, trods sine aktivistiske aspirationer, solidt forankret inden for rammerne af 1800-tallets borgerlige finkultur (in casu romantikkens idealistiske æstetik). Med sit fokus på samspillet og dialektikken mellem avantgardekunsten og samtidens populærkultur indstifter Huyssens teori en slags »cultural turn« inden for avantgardeforskningen, som jeg støtter mig til i det følgende, hvor jeg vil se nærmere på udvekslingen mellem avantgarde og populærkultur, som den fandt sted i *Kritisk Revy*.

Avantgarden og den amerikanske ånd

I en dansk-nordisk optik kom *Kritisk Revy* til at fungere som ideologisk talerør for funktionalismen i dansk og nordisk design og arkitektur, men i et større, internationalt perspektiv er det oplagt at se tidsskriftet i sammenhæng med de samtidige strømninger i europæisk avantgarde og modernisme. Med sit utilitaristiske fokus på de »anvendte kunstarter« og med sin overordnede kulturkritiske utopi om opbygningen af en moderne, klasseløs kultur i bolig- og livsformer indskriver *Kritisk Revy* sig som nævnt i den konstruktivistiske strømning i 1920'ernes billedkunst, arkitektur og design, som havde sine vigtigste udtryk og eksponenter i den russiske konstruktivisme, den tyske Bauhaus-skole, den hollandske *De Stijl*-bevægelse og franske Le Corbusier – strømninger og fænomener som også blev indgående behandlet i tidsskriftet.

En toneangivende stemme i 20'ernes internationale arkitekturdebat var den fransk-schweiziske arkitekt og teoretiker, Charles Edouard Jeanneret eller Le Corbusier, der siden 1920 havde fremført sine radikale visioner for moderne arkitektur og byplanlægning i tidsskriftet *L'Esprit Nouveau*. En række af artiklerne samledes i 1923 i bogen *Vers une architecture*, der kan betragtes som Le Corbusiers arkitektoniske manifest. Le Corbusier advokerede her for en moderne rationel arkitektur i pagt med tidens teknisk-industrielle udvikling, baseret på økonomi, konstruktion og typedannelse med moderne masseproduktion for øje. En moderne og nøgtern arkitektur i jernbeton og glas, befriet for enhver form for »stik« og overflødig udvendig ornamentik, som til gengæld kunne hente sine æstetiske former i samtidig fabriksarkitektur eller tidens nye tekniske frembringelser som flyvemaskiner, oceandampere og automobiler. Ved verdensudstillingen for moderne brugskunst og kunstindustri, *Exposition internationale des Arts décoratifs et industriels moderne*, i Paris i sommeren 1925 vakte Le Corbusier opmærksomhed for sin Pavillon de L'Esprit Nouveau, som også blev omtalt i danske aviser og tidsskrifter. Både PH og Edvard Heiberg var til stede ved udstillingen i Paris, hvor også PH opnåede anerkendelse for sit belysningssystem »Système PH« til den danske pavillon, der blev tildelt den internationale jurys guldmedalje.¹⁴ Den internationalt orienterede Heiberg havde været den første til at introducere Le Corbusier i Norden med en anmeldelse af *Vers une architecture* i det norske arkitekturtidsskrift *Byggekunst* i 1923.¹⁵ Her tilsluttede han sig euforisk den schweiziske arkitekts tanker, så det var

nærliggende, ja uundgåeligt at også *Kritisk Revy* tog stilling og afklarede sin position i forhold til tidens mest omdiskuterede vision for moderne arkitektur og byplanlægning, hvilket PH gjorde i form af en anmeldelse af den tyske oversættelse *Kommende Baukunst* i første nummer.¹⁶

»At skrive dens anmeldelse er som at skrive en hel programartikel for *Kritisk Revy* 1926«, indledte PH sin artikel. Han var dernæst fuld af lovord over Le Corbusiers bestræbelser på at udvikle en tidssvarende, rationel arkitektur fri for fortidens forlorne skønhedsideal og statussymboler, men samtidig anholdt han schweizerens tendens til at dyrke en utopisk-elitær, teknikbegeistret formalisme, som glemte arkitekturens sociale opgave. Indvendingen førte til en præcisering af *Kritisk Revys* program om en moderne, socialt bevidst kunst:

I spørgsmålet det økonomiske, det tekniske, det sociale og ikke mindst det aktuelt praktiske og mulige – overfor det æstetiske, lægger vi Hovedvægten før Tankestregen, le Corbusier i nogen Grad efter. Alt praktisk Byggeri er Kompromis, og det er vort Program, at Arkitekturen ikke er en fri Kunst, hvor det æstetiske Kompromis er en Skam, men en anvendt Kunst, hvor det æstetiske Kompromis er en Pligt, *dersom derved det sociale, økonomiske kan løses bedre.* (1926, hæfte 1, s. 55).

Det var således magtpåliggende for *Kritisk Revy* fra starten at lægge afstand til den europæiske modernisme, og i de følgende numre af tidsskriftet skærpedes denne bestræbelse på at lægge luft til de udenlandske søsterbevægelser i overensstemmelse med tidsskriftets forsøg på at definere et selvstændigt dansk/nordisk program for en moderne klasseløs kunst i arkitektur, design og livsformer. Et interessant eksempel på denne bestræbelse ses i Poul Henningsen og Thorkild Henningsens artikel »Amerikaniseringen af Europa« i første årgangs tredje nummer.¹⁷ Henningsen og Henningsen anholdt her igen tendensen til teknikdyrkelse og formalistisk artisteri i den internationale modernisme og anførte som billedeksempler på denne tendens et unavngivet 'dameværelse' (»Zimmer der Dame«) i Bauhaus-stil, en ligeledes anonym »Kommunistisk Talerstol« (der var tale om El Litskijs Lenintribune fra 1920/24) samt en plantegning af Le Corbusier af »Idealbyen«. De tre eksempler var ledsaget af billedtekster, der fyndigt satte ord på *Kritisk Revys* skepsis og modstand mod sådanne formudtryk, der ikke levede op til de to forfatteres idealer for funk-

tionel og ærlig arkitektur og boligkunst. Bauhaus-interiøret blev beskrevet som »den vildeste Fraadsen med det 'tekniske'«, mens Lisitskijs kommunistiske talerstol, en kranlignende konstruktion med en agiterende Lenin i toppen, fik følgende signalement med på vejen: »Kunstneren har først med Omhu skabt sig de tekniske Vanskeligheder og dernæst elegant overvundet dem. Det hele er Modernisme og Artisteri« (1926, hæfte 3, s. 12).

Henningsen og Henningsen fortolkede imidlertid eksemplerne ind i en større kulturkritisk ramme, idet de så dem som udtryk for en uheldsvanger 'amerikanisering' af europæisk kultur. Kritikken mundede ud i en omfattende diagnose af den moderne amerikanske 'ånd':

Den, som ikke har levet mange Aar i Amerika, har ikke Lov til at udtale sig om Forholdene derovre, og det efterfølgende er ingen Kritik af Amerika, men vi har Lov til at kritisere Amerikas Paa-virkning af Europa. Der hentes sikkert mange gode Impulser derfra navnlig af teknisk Art, men den Aand, som for Europa er Amerika, synes ikke at indeholde noget som helst af Værdi for os. Vi kan lade os imponere af Tempoet, Tekniken, Rigdommen, Kvindens Ledig-gang og meget andet, men intet af dette kan dog karakteriseres som aandelige Værdier. Hvad vi faar af Film (Chaplin undtagen) er kul-turelt set af Lavmaal, Dansen og Sporten er Udslag, som har deres Berettigelse, saafremt der ogsaa findes et Aandsliv, men ikke som selvstændige Udfoldelser. Musikken er maaske Hvile for Negre og overtrætte, men kan vel i hvert Fald ikke karakteriseres som en Højnelse af den folkelige Kunst (...)

Vi kender den amerikanske Kapitalisme, som har antaget Skyskra-berens enorme Dimensioner – Fordfabrikenes Taylorsystem, hvorved det er lykkedes at gøre Mennesket, Arbejderen ikke til en Maskine, men til en Maskindel. Maaske er ogsaa det en Vej, som skal betrædes, men om aandeligt Liv og Fremgang for Menneske-rettighederne taler det ikke (1926, hæfte 3, s. 11).

Henningsen og Henningsens bandbulle mod den moderne amerikanske ånd artikulerede en række forestillinger, som var ganske udbredte i 20'ernes europæiske kulturdebat. På den ene side var der tale om en socialt og politisk motiveret kritik af kapitalismen som samfundssystem, på den anden side artikulerede artiklen også en anden, mere kulturelt funderet anti-amerikanisme, som havde sine rødder i den traditionelle borgerlige fin-

kultur og dennes elitære foragt for åndløsheden i manglen på dannelse i amerikanske kultur. Forfatterne accentuerede den overraskende affinitet mellem standardiseringsbestrebelse hos Le Corbusier, den europæiske avantgarde og den moderne amerikanske kapitalismes principper for effektivitet, normering og samlebåndsproduktion og advarede på den baggrund mod en »Corbusier-Mode« i den hjemlige byggekunst. Til sidst i artiklen hævdedes tonelejet en tand yderligere i en række positive formuleringer af *Kritisk Revy*s stilling i den verserende kulturkamp, idet makkerparret Henningsen erklærede deres tilhørsforhold til den klassiske radikalisme, kampen for menneskerettighederne og arven fra den franske revolution:

I Kampen for en lykkeligere Menneskehed ligger den europæiske Tradition, som trods Reaktionen og Krig ikke er bristet og ikke kan briste.

Vi tror paa en Kunst af menneskeligt Indhold, Kunsten for Samfundets Skyld (1926, hæfte 3, s. 15).

Den mest fremmedartede og rendyrkede avantgardistiske tekst, der skulle forekomme i *Kritisk Revy*, var et gæstebidrag af den tyske arkitekt og i 1928 nyudnævnte leder af Bauhaus-skolen, Hannes Meyer, med titlen – der ligesom resten af artiklen var sat i progressive, rene minuskler – »die neue welt«. ¹⁸ Snarere end noget decideret manifest for moderne arkitektur var der her tale om en ekstatiske hyldelse til livet i det moderne, urbaniserede og mekaniserede massesamfund, hvor alt fra bolig- og trafikformer til de mest intime menneskelige livsprocesser var gennemtrængt af videnskabelig rationalitet, kollektivitet og standardisering. I en eksalteret staccato-agtig talestrøm og viril retorik, som bar mindelser om de italienske futuristers manifeste i starten af århundredet, fremmalede artiklen en vision af den moderne storby med biler, lysreklamer, udstillingsvinduer og højtalere på gaden, hvor individet ophævedes i en gigantisk og kollektiv produktionsorganisme. I lighed med Le Corbusier fandt Meyer, at en moderne tidssvarende kunst måtte finde sine former i maskinen og den tekniske verdens videnskabelige standarder, men heri lå også at kulturen som helhed var på vej væk fra overleverede romantiske forestillinger om kunsten som et åndeligt frirum for følelse, inderlighed og individualitet. Kunstnerbohemer måtte lade livet for den moderne ingeniørkunstner, den bildende kunst måtte se sig erstattet af fotoplastik og plakatkunst, romanen af short storyen, dramaet af sket-

chen og i stedet for den »erfühlter liebeslyrik« skulle træde »die bewusste ehe-technik« (1928, hæfte 1, s. 20).

Allerede i opsætningen af »die neue welt« havde redaktionen imidlertid været på spil ved neden for artiklen at anbringe en aforisme, der antydede *Kritisk Revys* syn på sagen: »Der Traditionismus ist der Erbfeind, der Modernismus der falsche Freund« (ibid.). Og på de følgende sider tog Gelsted over i et åbent brev til Meyer forfattet på tysk under titlen »Modernismus – Kritizismus«,¹⁹ hvori han på vegne af *Kritisk Revy* tog til genmæle over for Bauhaus-lederens 'ekstatiske' artikel. Gelsted anholdt Meyers idéer for at være på én gang for lidt individualistiske og for lidt sociale. Han kunne hverken goutere Meyers kritikløse teknikbegejstring eller den stærke anti-individualisme i hans kunstsyn, men herudover anklagede han også Bauhaus-lederen for at romantisere maskinen og ophøje den til dekoration. Kunsten og arkitekturen skulle ikke, mente han, bevidstløst mime eller afbilde mekaniseringen, men i stedet søge imod en poetisk, funktionel æstetik med plads til både personligheden og det menneskelige aftryk. Gelsted anerkendte og kunne tilslutte sig Meyers kommunistisk inspirerede idéer om samfundsfællesskabet, men mente i modsætning til tyskeren at et reelt fællesskab forudsatte udviklingen af den individuelle personlighed. Endelig efterlyste han en klarere etisk kurssætning og politisk stillingtagen til tidens sociale fordringer hos Meyer, idet han fandt hans »rückhaltlosen Bejahung der Gegenwart« lig med en accept af det borgerlige kapitalistiske samfund (1928, hæfte 1, s. 23). Gelsted afsluttede sit indlæg med i stedet at erklære sin egen og *Kritisk Revys* tilslutning til en rationel kunstteori inspireret af den nykantianske kriticisme, og redaktionen fulgte trop ved at forsyne indlægget med et par aforismer, der på dansk slog forskellen mellem de to positioner fast: »Modernismen er den religiøse Tilbedelse af Faktum (...) Kriticismen er Arbejdshypotesen om en Menneskehed« (ibid., s. 24).

Den konkrete forskel i synet på æstetisk formgivning mellem *Kritisk Revy* og Bauhaus blev cementeret i en usigneret kommentar til et Bauhaus-interiør under titlen »Die neue Sachlichkeit!« i tredje nummer af 1928-årgangen. Kommentaren var foranlediget af en gæstestilling på Kunstindustrimuseet af den moderne tyske sammenslutning af arkitekter og designere, Werkbund, som på ny gav anledning til at afklare og præcisere *Kritisk Revys* stilling til den internationale modernisme. Med henblik på dialogen med de tyske kolleger blev den bragt på både dansk og tysk, men ellers var det småt med inklinationer:

Rummet virker akustisk som en Blikæske, hvor hvert Ord hamrer paa Laag, Sider og Bund. Vinduesarealet er i sig selv for stort, og Lyset fra de underste Ruder kastes som ondt Strejflys hen ad Gulv, Borde og op i Øjnene, som ikke kan beskytte sig mod Lys fra neden. Lyset fra Hængelampen er haardt som Pigtraad, skarpt i Skyggerne. Skafotlampen i Baggrunden hviner som Sand mellem Tænderne. Fra Gulvet, Bordenes Glasplader og Stolenes Nikkelrør borer Glanslys og Spejlbilleder sig op i Øjet. Møblementet giver den moderne klædte Dame blaa Streger paa Laarene af Kulde. Armstolen er hverken Lænestol eller Arbejdsstol. Taburetten sidder man bedst paa! Forholdet mellem Hygiejne og Hygge er fejlagtigt overført fra Hospitalet til Dagligstuen. Ved denne konsekvent gennemførte Støvskræk er al Fornemmelse af Rum og Hjem steriliseret ihjel (1928, hæfte 3, s. 5).

Kommentaren sammenfattede en række af *Kritisk Revys* vigtigste anker mod den internationale modernisme for dens abstrakt-videnskabelige formalisme og maskinagtige kulde og umenneskelighed, men pegede dermed også indirekte på en række af de positive designværdier, som skulle blive afgørende i *Kritisk Revys* eget forsøg på at udvikle et selvstændigt dansk-nordisk program for moderne arkitektur og boligindretning. Det moderne rækkehus, bladets byggepolitiske mærkesag nummer et, blev således netop lanceret som en moderne, organisk og human boligform, der imødekom menneskets behov for lys og udfoldelsesmuligheder. PH-lampen blev udviklet og effektivt markedsført som en belysningsform, der med sit bløde, varme lys kunne skabe hygge og varme i hjemmet. *Kritisk Revys* designfilosofi repræsenterede i det hele taget en borgerlig opfattelse af hjemmet som individets og familiens lune og trygge arne – i markant modsætning til den internationale modernisme og konstruktivisme, der tenderede mod at ophæve grænsen mellem den offentlige og den private livssfære. Designforskeren Malene Rehr har betegnet PH-lampen som en »domesticeret modernisme«²⁰ – et udtryk, der også ganske godt fanger og resumerer *Kritisk Revys* modsætningsfyldte reception og tilegnelse af den internationale modernisme. I kontakten med de udenlandske strømninger, og især i advarslen mod dem, formulerede *Kritisk Revy* en slags blød konstruktivisme funderet på værdier som gennemsigthed, funktionalitet, hygge og menneskelighed, som siden indgår som centrale bestanddele og medbetydninger i begreber som 'Nordic' eller 'Danish Design'.

Reklame og vareæstetik

Foruden at agere kulturkritisk kamporgan fungerede *Kritisk Revy* som nævnt også som reklamesøjle for moderne industriprodukter, byggeformer og designprodukter – herunder ikke mindst Henningsens egen PH-lampe. Den første PH-lampe blev lanceret på Automobiludstillingen i Kæmpehallen (det nuværende Forum) på Frederiksberg i december 1925, og det var den kommercielle succes med lampen, der i første omgang muliggjorde satsningen med det elegant udstyrede tidsskrift. Producenten Louis Poulsen og Compagni støttede udgivelsen massivt med annoncer – det første nummer indeholdt således ikke færre end 21 annoncer for PH-lampen, hvilket fik en anmelder til ironisk at kalde *Kritisk Revy* for et tidsskrift for arkitektur og lampereklame. Men heller ikke Henningsen og redaktionen selv lagde nogensinde skjul på, at *Kritisk Revy* også var drevet af både ideale og mere økonomiske interesser. Eller som det hed i aforisme: »Henningsen helliger Midlet« (1926, hæfte 3, s. 55). Annoncerne i den faste rubrik nederst på siden var en væsentlig bestanddel af bladets redaktionelle agenda, og som det præciseredes i en redaktionel bemærkning i første nummer: »Alle Annoncer angaaende moderne Materialer og Konstruktioner er udvalgt af Redaktionen« (1926, hæfte 1, s. 25). *Kritisk Revys* aktivistiske reklamepraksis er et første eksempel på bladets alt andet end kyske forhold til moderne kapitalistisk varekultur. Bladet gjorde nærmest en dyd af nødvendigheden ved ofte at etablere et direkte samspil mellem tekstindhold og reklamerubrikker, hvor de to elementer ikke blot var nøje sammentænkt, men også kunne referere konkret til hinanden. Et humoristisk eksempel er Henningsens artikel om danserinden Josephine Baker i tredje årgang, som var ledsaget af en reklame for varmeingeniør Siim Marcussen med teksten: »Josephine Baker varmer os ved sin Charme. Siim Marcussen ved sin Varme« (1928, hæfte 2, s. 49).

Det har været et omdiskuteret emne i senere års avantgardeforskning i hvor høj grad avantgardens og modernismens æstetiske innovationer og udtryksformer var påvirket af moderne kapitalistisk vare- og forbrugskultur. *Kritisk Revy* leverer interessant stof til denne diskussion ved på den ene side at distancere sig voldsomt fra amerikaniseringstendenser i perioden: den åndløse kult af tempo, teknikken og materiel rigdom, Taylorsystemets reduktion af mennesket til en maskindel osv. – og på den anden side at være præget af en dyb fascination af den moderne varekultur som den kom til udtryk i re-

klamen og den moderne storbys butiksvinduer, lysreklamer og billedmure.

Forfatteren og maleren Mogens Lorentzen, der under det modernistiske gennembrud i dansk malerkunst under første verdenskrig havde manifesteret sig som kubistisk-ekspressionistisk maler, skrev nu begejstret om de æstetiske muligheder i moderne reklame og advokerede for et direkte samarbejde mellem kunst og reklame. »Kunstens Rige er større end en Tallerken med tre Æbler«,²¹ erklærede han med allusion til sin egen fortid og med venlig hilsen til sin egen generation af malere (Vilhelm Lundstrøm, Karl Larsen, Axel Salto m.fl.), hvis vilde eksperimentlyst fra krigsårene i løbet af 20'erne var faldet til ro i mere harmoniske former og klassisk orienterede genrer og motiver. I denne situation så Lorentzen tydeligvis i reklamen muligheden for en ny form for samtidsvendt kunst. Billedkunsten burde åbne sig for reklamen, for »Reklamen er ingen Lavkaste-Kunstart«, mente han og præciserede: »Reklame er en Kunst; der skal Fantasi og psykologisk Indsigt til at skabe den rigtige Reklame, baade det billedlige Symbol og Teksten, der skal være som et Ordsprog« (1926, hæfte 2, s. 21 og 22). På baggrund af det synspunkt argumenterede Lorentzen stærkt for reklamens tilstedeværelse og udbredelse i det offentlige rum i form af gadeplakater, gavldekorationer og billedmure (Hoardings): »Plakaten burde ikke alene sættes op i Format (...) men dens Herredømme burde udbredes over alle Plankeværker« (1926, hæfte 2, s. 27) sluttede han sin næsten kapitalistiske lovsang til den nye kunstgenre.

Også Edvard Heiberg skrev entusiastisk om de æstetiske og kulturelt frigørende potentialer i moderne reklame- og vareæstetik. I en artikel om »Butiksinventar« (publiceret i 2. årgangs første nummer, dvs. samme nummer som »Hvordan har De det?«)²² mente han ligefrem, at indretningen af moderne butikker kunne anvise vejen for løsningen af problemet omkring udformningen af fremtidens klasseløse og funktionelle bolig. Indretningen af den moderne butik med transparente spejlglassmontrer og diske og standardiserede skabe og reoler, som kunne udbygges i moduler, udgjorde i al sin præcision og enkelthed for Heiberg modellen for det »neutrale« møbel, som ikke repræsenterede andet end sig selv og sin funktion, dvs. at lade varen træde frem for beskuerens interesserede blik. Heibergs henførte beskrivelse af et moderne butiksinventar fortjener at citeres i sin helhed, både fordi den udgør et stykke konstruktivistisk prosa i sin egen ret, men også fordi den tydeliggør affiniteten mellem moderne kapitalistiske varefetichisme og funktionalismens æstetiske idealer for design og indretning:

Lydløst og nemt fungerer dette Inventar. Store Skydedøre af et Stykke Spejlglas uden Ramme glider let til Side paa en Rulleudveksling. De øverste Skuffer, som man ikke kan se ned i, tømmer deres Indhold ved et svagt Tryk ligesom en Tipvogn. Laagerne forsvinder til Side ind i Reolen for ikke at være i Vejen. Et Barn kan trække en Bøjle med et halvt Hundrede Vinterfrakker frem af Skabet ved en let Haandbevægelse. Alt er let, stærkt og elegant. Det er en Verden af Præcision og Snille, som ligger en Menneskealder foran Boligbyggeriet. Naar Arkitekten skal lave et Inventarskab, skal Indholdet helst skjules af et spidsfindigt Net af Krydssprodser, Hylterne gøres 5/4" tykke og Rammerne 22" brede. Gaa op paa vore Musæer og se, hvad der er af Rædsler i Montrer med brede Rammer og store Gesimser fra Arkitekternes lille efterglemte Verden. Det er ganske vist for dyrt i Dag at lave Spejlglasskabe til Smaaborgerens Arvesølv – men vær sikker paa, at den Dag, Tiderne bliver bedre, vil han ikke anvende sine Penge til Gesimser og Forgyldning, men forlange sit Hjem ført up to date. Han vil kunne rulle Ruden i sit Vindue ned med en Haandbevægelse ligesom han nu gør det i Bilen eller Kupeen. Han vil have Centralvarme, men ogsaa Centralkulde, Spejlglasskydedøre for sine Bogreoler og al Butikkens Mekanik i sine Skabe. Mælke-regningerne i et Kartotek og sin Garderobe i Skabe som de moderne Rejsekufferter. Boligen befinder sig endnu i de flagreslipsede Künstlera[r] kitekters Tidsalder. Butikken er vor Tids Møbelarkitektur. Butikken er 1926, symboliseret ved de graciøse franske Voksmannequiner uden Barme og Haler (1927, hæfte 1, s. 43-44).

I den kapitalistiske varekulturs fascinerende billede mente kommunisten Heiberg således at se modellen for fremtidens boligindretning og dermed også løsningen på problemet med at skabe en moderne demokratisk stil til fremtidens arbejderboliger. Man kan nok diskutere i hvor høj grad dette bud på en fremtidig boligindretning også var i harmoni med *Kritisk Revys* ideal og mantra om en kunst af menneskeligt indhold – men under alle omstændigheder siger forslaget noget om, hvor radikalt de unge kritiske kunstnere og arkitekter gik til opgaven at skabe en moderne klasseløs boligform. Men det er samtidig tankevækkende, at *Kritisk Revy* skulle finde løsningen på opgaven i samtidig kapitalistisk butiksæstetik og ikke i den samtidige, internationale konstruktivismes design og møbelkunst, hvis formsprog i andre artikler blev afvist som sterilt og hospitalsagtigt.

Jazzmusik som kulturel frigørelse

Kritisk Revys begejstring for populærkulturelle fænomener begrænsede sig imidlertid ikke til reklameæstetik og butiksdekorationer. Ud fra ambitionen om at udvikle og fremme en moderne klasseløs kultur, frigjort for byrden fra den borgerlige finkultur, rettede man også blikket mod andre sider af samtidens fremvoksende mediekultur som fx varietéteater og revy, film og jazz. Jeg vil her fokusere på fænomenet jazz, som i samtiden vel at mærke ikke betød det samme som vi i dag forstår ved begrebet. »Jazz« blev i 20'erne anvendt som udiskriminerende fællesbetegnelse for enhver form for nymodens danse- og underholdningsmusik af (formodet) afroamerikansk oprindelse,²³ men netop som sådan udgjorde begrebet også en diskursiv arena for en række meningsudvekslinger om forholdet mellem klassisk europæisk finkultur og moderne amerikansk populærkultur.²⁴

I den utilslørede racistiske diskurs, som omgav emnet i datidens offentlighed, blev jazz opfattet som barbarisk 'negerkunst' og som udtryk for forfladigende amerikanisme, hvis popularitet var et varsel om den europæiske kulturs degeneration eller snarlige undergang. Selv i det omfang man forholdt sig positivt til fænomenet, skete det på en racistisk klangbund, hvor jazzen kobledes med forestillinger om det primitive (læs: sorte) menneskes 'naturlige' og medfødte musikalitet. Jazz-diskursen i *Kritisk Revy* var heller ikke helt fri for sådanne forestillinger, om end man i første omgang forsøgte at forholde sig sagligt til fænomenet og dets kulturelt frigørende og æstetiske fornyende potentialer – også i relation til klassisk europæisk kompositionsmusik. I en artikel om »Jazzmusik og Kunstmusik« afviste komponisten og den senere musikpolitiker Jørgen Bentzon således den racistiske udlægning af jazzen og dens angivelige afrikanske rødder, idet han fokuserede på potentialerne i et samspil mellem de to genrer. For Bentzon bestod jazzens appel i dens 'frie', synkoperede rytmer, i hvilke han så en parallel til *Kritisk Revys* funktionalistiske idealer:

Man kunde parallelisere Jazz-Musikken (som al »almindelig« Dansemusik) med den anvendte Kunst: *Opgaven* er den rytmiske Bevægelse, Grundlaget for Dansen. De øvrige Faktorer er underordnet denne Hovedfaktor. Et Stykke banal Sangmelodi, oftest med erotisk-sentimental Stemningskolorit og Harmonik, giver Bevægelsen Kontinuitet og Form; Rytmen understøttes af en virk-

ningsfuld Instrumentering; men i den bedre Jazz er disse Bestanddele sikkert afbalancerede, neutrale, upaatrængende, har ligesom intet »Ansigtstudtryk« (1928, hæfte 3, s. 18).

Bentzons forsøg på at oversætte jazzens musikalske formsprog til *Kritisk Revys* kunstpolitiske og utilitaristiske jargon (»Opgaven«, »den rytmiske Bevægelse« osv.), som udtryk for en moderne form for »anvendt Kunst«, befriet for påtrængende, ekspressive følelsesudladninger, udgør en interessant parallel til Heibergs beskrivelse af det moderne butikrums transparente verden af snilde og perfektion, hvor mennesket upåagtet kunne glide ind som en ansigtsløs mannequindukke. På baggrund af sin tekniske, formal-æstetiske tilgang til jazzen, som bevidst valgte at se bort fra de usaglige, kulturelle konnotationer og forestillinger, som knyttede sig til fænomenet i den samtidige kulturdebat, så Bentzon ingen anledning til at frygte genrens indflydelse på europæisk kunstmusik. Tværtimod forudså han interessante æstetiske muligheder i en fortsat udveksling mellem de to, og som et eksempel på adaptionen af jazzelementer i moderne europæisk kunstmusik fremhævede han Kurt Weill og Bertolt Brechts Songspiel *Mahagonny* (som havde haft premiere i Baden Baden 1927) som det mest geniale værk i tysk samtidsmusik.

Et andet berømt eksempel på *Kritisk Revys* omfavnelser af jazz var Poul Henningsens artikler om den amerikansk-franske sanger og danserinde Josephine Baker, der i sommeren 1928 indtog Dagmartheatret i København med sine opsigtsvækkende og kontroversielle danseforestillinger iført sit legendariske bananskørt. Bakers erotisk ladede »Dance Sauvage« spillede bevidst på både seksuelle fantasier og racefordomme, og hendes show blev af forargede, konservative kritikere i dagspressen stemplet som beskidt »negerdans« og »pornografi«. Henningsen selv havde omvendt i sin anmeldelse i *Politiken* prist Baker for hendes »Naturlighed«, og det var for at samle op på den diskussion og den efterfølgende debat om Baker, at han i *Kritisk Revy* sammenfattede sit forsvar for danserinden i en artikel med titlen »Pornografiens pædagogiske Værdi«. ²⁵ Artiklen sammenfatter en række af de vigtigste temaer i tidsskriftets kulturpolitiske agenda og utopi om en kulturel forvandling og frisættelse af mennesket gennem kunsten.

Henningsens forsvar for Baker gik i al enkelthed ud på at sige, at der overhovedet ikke var tale om pornografi, men derimod om kunst. Men hans argumentation for dette synspunkt forløb over nogle bemærkelsesværdige mellemstationer, idet han forsøgte at gøre diskussionen til

et spørgsmål om forskellige generationers måde at opfatte nøgenhed og seksualitet på. Når ældre konservative stemmer (heriblandt flere teologer) havde reageret så forarget, skyldtes det ifølge Henningsen, at de kun kunne opfatte en nøgen dans som erotisk pirring og dermed pornografi, hvorimod en yngre generation – heriblandt Henningsens egen – så mere 'køligt' på tingene og var i stand til at opfatte Josephine Baker som kunst: »Ungdommen har evnen til at trænge ind i Kunstnydelsen bagom de Associationer, som for den ældre er pornografiske, ind til det, man kalder det 'uinteresserede Behag'«, belærte Henningsen med allusion til Immanuel Kants bestemmelse af den æstetiske smagsdom. Selve denne forskel var for Henningsen et entydigt bevis på smagens forvandling i en renere, mere æstetisk og sanselig retning og for den logik, som bestod i at »den Kunst, et Slægtled stempler som pornografisk, havner på næste Generations Konfirmationsbord«, som han formulerede det. Og i selve denne forandring lå der et civilisatorisk fremskridt, mente Henningsen, idet mennesket nu kunne tillade sig at være sanseligt uden samtidig at være liderligt. Henningsen kunne på den måde opfatte Baker som et ikon for selve den kulturelle frigørelse, som var *Kritisk Revys* projekt:

Vi roser Rækkehuse, Josephine Baker, Hoffmann Girls, bare det er god Kunst, som har sin Mission i Tiden. Moralsk som socialt er det Sammenhængen, Sandheden i Kunsten, der interesserer os. Vi ser i Europas Beundring for Josephine Baker en Civilisation, vi nødigt vil miste (...)

Ved den stadige Behandling af de seksuelle Emner, svækkes efterhaanden den Pirring, som var karakteristisk for Korsetperioden, og vi nærmer os det Ideal, hvor Pirringen helt er knyttet til det ægte Kærlighedsliv (1928, hæfte 2, s. 53 og 55).

Barbariets forenede Stater

Henningsens energiske forsvar for Baker opsummerer en række af de væsentligste elementer og paradokser i *Kritisk Revys* forhold til populærkulturen. Omfavnelsen af populærkulturelle fænomener og produkter som reklamer, plakater, jazz og varietéforestillinger lå i logisk forlængelse af tidsskriftets kunstpolitiske mission om at demokratisere kulturen og udfordre den traditionelle borgerlige finkultur, men når det

Kritisk Revy Hefte 3 Okt.

1927

**Det er ikke Amerika, vi foragter,
men Barbariets forenede Stater.**

1927, hæfte 3, forside

gjaldt om at legitimere de nye kulturformer, greb man ofte tilbage til begreber og forestillinger hentet netop i 1800-tallets borgerlige dannelses- og finkultur som fx rekursen til Kants idealistiske æstetik i eksemplet ovenfor. På samme måde var også *Kritisk Revys* syn på moderne amerikansk populærkultur kendetegnet ved en grundlæggende ambivalens mellem en liberal og utilitaristisk begejstring for de kulturelt frigørende tendenser i den kapitalistiske kulturudvikling og en klassisk finkulturel foragt for den åndløse kult af tempo, teknikken og materiel rigdom, som man opfattede som synonym med det moderne Amerika. Et berømt udtryk for denne konflikt var Henningsens omslagsmontage til 1927-årgangens tredje hæfte med to musicerende aber på en baggrund af amerikanske skyskrabere med panserkrydserkanoner i toppen og underteksten »Det er ikke Amerika, vi foragter, men Barbariets forenede Stater«.

Såvel selve fotoforlægget som den ikoniske modstilling af aber og moderne New York-lignende skyskrabere havde Henningsen lånt fra den tyske filminstruktør Walter Ruttmanns collager til filmen *Die Symphonie einer Grossstadt* (1927), hvor motivet forekommer uden kulturkritiske eller racistiske konnotationer. Men i *Kritisk Revy* blev den avantgardistiske form benyttet til at artikulere et syn på Amerika og amerikansk kultur der i realiteten lå på linje med de mest konservative og chauvinistiske røster i mellemkrigstidens europæiske anti-amerikanisme.²⁶ At også Henningsen opfattede montagen som led i en verserende kulturkamp mod amerikansk indflydelse i Europa blev tydeligt i lederen i nummeret, hvor i det hed:

Enhver Kultur trues af Undergang. Fjenden for Europa er Amerika, hvis herskende Befolkningslag til Overflod har bevist, at de nedstammer direkte fra Aberne. Men den største fare truer indefra: Hvis det kulturelle Førerskab svigter (1927, hæfte 3, s. 1).

Henningsen skal senere over for litteraten og jazzelskeren Sven Møller Kristensen have beklaget fremstillingen og offentliggørelsen af denne montage, som kunne opfattes som et racistisk angreb på Amerika og moderne afroamerikansk populærmusik, men det ændrer dog ikke ved at den berømte montage udgør et eklatant udtryk for den ambivalens som kendetegnede *Kritisk Revys* syn ikke blot på den moderne amerikanske populærkultur, men på moderniteten i bred forstand.

Noter

1. Jf. Morten Thing: *Kommunismens kultur. DKP og de intellektuelle 1918-1960*, Kbh. 1993, s. 188-211, og samme forfatters »Kulturradikalisme og kulturpolitik«, Nordisk Kultur Institut 2002: http://www.nordiskkulturinstitut.dk/arbejdsrapporter/kulturradikalismen_og_kulturpolitikken.pdf (siden sidst konsulteret 3. september 2011); Carl Erik Bay: »Kulturradikalismens filosofi – en introduktion til nykantianismen«, i: Carl Erik Bay og John Chr. Jørgensen (red.): *Litteratur og samfund i mellemkrigstiden. Litteratursociologiske studier*, Kbh. 1979, s. 32-62 (optrykt i Bay: *Kulturradikale kapitler fra Georg Brandes til Otto Gelsted*, Kbh. 2003, s. 147-181).
2. P. Henningsen og Th. Henningsen: »Amerikaniseringen af Europa«, i: *Kritisk Revy* 1926, hæfte 3, s. 15.
3. Jf. den store udstilling *Tendenzen der Zwanziger Jahre. 15. Europäische Kunstausstellung*, Berlin 1977, og det omfattende katalog herfra (Dietrich Reimer Verlag, Berlin), der rummer et tværsnit af de forskellige moderne tendenser i 20'ernes europæiske billedkunst og arkitektur. Udstillingen indeholdt ingen danske eksempler, men året efter udgav Troels Andersen, Per Kirkeby og Allan de Waal den lille bog *Hus – Billede – Dekoration. 20'erne i Danmark* (Kbh. 1978), som samler de spredte bidrag til strømmingen i samtidig dansk kunst og kultur.
4. Jf. Torben Jelsbak: »Det levende kunstblad. Tidsskriftet Klinging mellem modernisme og avantgarde«, i: *Danske Studier* 2006, s. 128-160.
5. Poul Henningsens kritiske virksomhed mellem *Klingen* og *Kritisk Revy* er udførligt behandlet af Carl Erik Bay i artiklen »PH mellem Klinging og Kritisk Revy«, i: *Architectura*, Arkitekturhistorisk Årsskrift, 32 (2010), s. 79-139.
6. Poul Henningsen gjorde rede for denne forskydning i den centrale programartikel »Tradition og Modernisme«, i: *Kritisk Revy* 1927, hæfte 3, s. 30-46.
7. Jf. det angivne oplag i *Kritisk Revy* 1928, hæfte 3 og 4. I et interview i forbindelse med lukningen af tidsskriftet i *Politiken* 3.4.1929 opgiver Poul Henningsen oplagstallet til »over 1700«.
8. Jf. *Kritisk Revy* 1926, hæfte 3, som havde et tema om rækkehuse med bidrag af Ivar Bentsen, Thorkild Henningsen og Peter Nielsen.
9. E. H.: »Hvordan har De det?«, i: *Kritisk Revy* 1927, hæfte 1, s. 31-34, citat s. 32.
10. De klassiske bidrag til denne diskussion og den kunstteoretiske dikotomi mellem avantgarde og populærkultur er den amerikanske kunstkritiker Clement Greenbergs essay »Avant-Garde and Kitsch« (publiceret i *Partisan Review*, 1939, nr. 5, s. 34-49) og Theodor W. Adorno og Max Horkheimers *Dialektik der Aufklärung* (Amsterdam, 1947 – kapitlet »Kulturindustrie. Aufklärung als Massenbetrug«).
11. Jf. Andreas Huyssen: *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture, Postmodernism*, Blomington 1986, s. 1-43.

12. Peter Bürger: *Theorie der Avantgarde*, Frankfurt a/M. 1974.
13. I forlængelse af Peter Bürger forstås ved de »historiske« avantgardebevægelser den italienske og russiske futurisme og de tværopøiske strømninger ekspressionisme, dadaisme, konstruktivisme og surrealisme, jf. Peter Bürger: *Theorie der Avantgarde*, s. 44.
14. Jf. det danske kommissariats beretning fra udstillingen, *Danmarks Delta-gelse i Den internationale Udstilling af Kunstindustri og Haandværkskunst, Paris 1915*, Kbh. 1927, s. 100.
15. »Fransk nyttearkitektur«, i: *Byggekunst*, nr. 6, 1923.
16. Poul Henningsen: »le corbusier«, i: *Kritisk Revy* 1926, hæfte 1, s. 50-55.
17. *Kritisk Revy* 1926, hæfte 3, s. 10-15.
18. *Kritisk Revy* 1928, hæfte 1, s. 14-20.
19. *Kritisk Revy* 1928, hæfte 1, s. 22-24.
20. Malene Rehr: »Hyggebelysning. PH-lampen som domesticeret modernisme«, i: Carl Erik Bay & Hans-Christian Jensen (red.): *Tradition og modernisme. Indfaldsvinkler til PH*, Odense 2008, s. 43-70.
21. »Reklame: Æstetik, Økonomi«, i: *Kritisk Revy* 1926, hæfte 2, s. 20-29, citat, s. 21.
22. E. H.: »Butiksinventar«, i: *Kritisk Revy* 1927, hæfte 1, s. 42-45.
23. Jf. Erik Wiedemann: *Jazz i Danmark i tyverne, trediverne og fyrrerne. En musikkulturel undersøgelse*, bd. 1, København 1982, s. 111.
24. Den vidtfavnende anvendelse og kulturelle tematisering af jazzen i samtidens danske og nordiske litteratur er analyseret indgående i Frithjof Strauss: *Soundsinn. Jazzdiskurse in den skandinavischen Literaturen*, Freiburg 2003.
25. Poul Henningsen: »Pornografiens pædagogiske værdi«, i: *Kritisk Revy* 1928, hæfte 2, s. 48-53.
26. Om mellemkrigstidens kulturelle antiamerikanisme, se Jesper Gulddal: »Udgangslandet. Hovedmotiver i mellemkrigstidens litterære antiamerikanisme, i: *Passage* 55 (2006) s. 17-35.

Mindre bidrag

De danske enstavelsesord med udlydende langvokal sproghistorisk belyst af »afstemningsteorien«

In a recently published paper I presented a new hypothesis regarding the origin of the Danish stød connecting this phenomenon with devoicing of consonants in final position or in internal position before other devoiced or unvoiced consonants. I will here use this 'devoicing theory' to provide an explanation for some historical-linguistic problems linked to the presence of stød in modern Danish monosyllables, which only at first sight seem to contradict the devoicing theory itself. It will be shown, in fact, how the theory itself can be used to find a plausible explanation for such problems.

In this context three different phenomena are shown to be relevant in setting up a reliable explanatory model for the above-mentioned problems: the first stage of the Old Norse development *sēa* > *sjā* 'to see', modern Danish schwa-assimilation and »stødefterslag« (stød afterbeat).

I en nylig publiceret artikel opstillede jeg en teori om det danske støds opståen,¹ der diakronisk forbinder dette fænomen til en formodet afstemningsproces (*devoicing*) af alle konsonanter i udlyd, i det mindste foran pause eller i indlyd foran andre afstemte eller ustemte konsonanter. Ifølge denne teori opstod stødet i slutningen af den bimoraiske enhed, der udgjorde kernen i trykstærke stavelser og var dannet af en langvokal eller en sekvens af én kortvokal efterfulgt af én sonorant. Da stødfænomenet ifølge teorien blev udløst af selve afstemningsprocessen, var det påkrævet, at den bimoraiske stavelseskerne skulle være efterfulgt af den afstemte del af lydkæden, så stødet kunne optræde som skeldannende led mellem stavelseskernelen selv og den afskårne afstemte coda. Et par eksempler vil tydeliggøre disse lydforhold:²

oldn. <i>hūð</i> 'hud'	=>	[hu:'ð]
oldn. <i>lamb</i> 'lam'	=>	[lam'b]
oldn. <i>īrska</i> 'irske'	=>	[i:'ɾska]
oldn. <i>lengsti</i> 'længste'	=>	[lɛŋ'ǰstɪ]

På dette sprogtrin, som af tvingende kronologiske grunde må henføres til vikingetiden, var fænomenet allofonisk, og stødet var derfor ikke et distinktivt træk. Det var altså de ovenfor skildrede lydombegivelser, der udløste stødet. I denne henseende var det en nødvendig betingelse, at en inhærent stemt konsonant blev afstemt, hvilket udelukkede alle de konsonanter, der derimod var inhærent ustemte, idet de ikke yderligere kunne afstemmes. Til forskel fra nutidsdansk kunne der altså ikke opstå stød i følgende ord:

oldn. <i>bōk</i> 'bog'	=>	[bo:k]
oldn. <i>ūt</i> 'ud'	=>	[u:t]
oldn. <i>īs</i> 'is'	=>	[i:s]

Det var først, da oppositionen stemt/ustemt senere hen i høj grad blev neutraliseret og stødet blev uafhængigt af afstemningen og dermed fonologisk distinktivt, at denne ordtype overtog stødet i lighed med de enstavelsesord, der oprindeligt havde langvokal efterfulgt af afstemt inhærent stemt konsonant, såsom:

oldn. *hūð* 'hud', *ār* 'år', *līf* 'liv', *māl* 'mål', *skōgr* 'skov'.

En anden ordtype, der ifølge min teori oprindeligt ikke havde stød, til forskel fra nutidssproget, var de enstavede ord med langvokal i udlyd, idet disse jo manglede den påkrævede overskydende lydled efter den bimoraiske stavelseskerne:

oldn. <i>fē</i> 'kvæg'	=>	[fɛ:]
oldn. <i>nȳ</i> 'ny' (nom. fem.)	=>	[ny:]
oldn. <i>sā</i> 'så' (vb.)	=>	[sa:]

Formålet med denne artikel er sproghistorisk at redegøre for denne ordtypes uoverensstemmelse med den situation, som nutidssproget generelt viser for enstavelsesord med vokal i udlyd. I modsætning til min formodning om denne ordtypes oprindelige tilstand har den i dag som regel stød og synes derfor ikke at bekræfte visse forudsætninger for min teori om stødets opståen.

Det første skridt mod en sproghistorisk forklaring af problemet kan være en sammenligning af de nutidsdanske enstavelsesord, som slutter på langvokal, med deres oprindelige oldnordiske former. Denne ordtype viser sig faktisk sproghistorisk forskelligartet og kan i så henseende inddeles i tre hovedgrupper:³

- 1) oprindelige enstavelsesord med bortfald af udlydende konsonant:

da.	<i>ske</i>	jf.	norr.	<i>skeið</i>
	<i>sti</i>			<i>stīg</i> (akk.)

- 2) oprindelige enstavelsesord med udlydende langvokal:

da.	<i>ny</i>	jf.	norr.	<i>nȳ</i> (nom. fem. sg.)
	<i>så</i>			<i>sā</i> (vb.)

- 3) oprindelige tostavellesord med udlydende langvokal i første stavelse efterfulgt af vokalisk endelse:

da.	<i>ni</i>	jf.	norr.	<i>nīu</i>
	<i>se</i>			<i>sēa</i> (> <i>sjā</i> ; infinitiv)

Med hensyn til ordtypen 1) er stødets forekomst sproghistorisk helt forståelig i lyset af afstemningsteoriens grundlæggende regler. Stødet opstod altså her lydre, da den oprindelige udlydende stemte konsonant blev afstemt, ligesom i de ovennævnte oldn. *hūð*, *ār*, *līf* osv. Da den udlydende konsonant senere bortfaldt i gammeldansk, var stødet allerede fonologisk distinkt og ikke længere afhængigt af den oprindelige afstemningsmekanisme, hvorfor det blev bibeholdt i slutningen af stavelsens langvokal. Denne udvikling øgede for øvrigt hyppigheden af enstavellesord med udlydende langvokal.

Ordtyperne 2) og 3) behøver derimod en mere indgående overvejelse og udgør derfor hovedemnet i foreliggende artikel.

Selvom man plejer at betragte stødets opståen i enstavellesord som det mest oprindelige og derfor ingenlunde ville finde det forstyrrende, at ordtypen 2) skulle bære stød, strider dette til gengæld imod afstemningsteoriens antagelser, som omtalt ovenfor. Jeg mener imidlertid, at min tidligere forklaring på denne stødløshed stadig gælder.⁴ De oprindelige enstavellesord med udlydende langvokal var altså engang stødløse, men fik senere stød, da hele sprogstrukturen blev omdannet som følge af stødets fonemisering. Følgen af denne udvikling var, at alle slags enstavellesord med bimoraiske stavelleskerne kunne optage stødet i analogi med de mange med oprindeligt udlydende afstemte konsonanter, der regelret havde fået det i kraft af afstemningsreglen. Denne omdannelse blev yderligere styrket af et par andre lydændringer, der skubbede udviklingen i samme retning. En af disse er allerede blevet omtalt og består af ordtypen 1), hvor stødet er oprindeligt og forbliver efter bortfald af den udlydende konsonant. Derudover virkede en anden slags lydændring ind, der med al sandsynlighed havde sit ophav i et tidligere sprogtrin. Her hentydes til den udvikling, der affødte ordtypen 3).

Denne type udgør, både ud fra afstemningsteoriens perspektiv og den traditionelle anskuelse, en større udfordring, fordi den både forstyrrer den almindelige opfattelse, som knytter stødets opståen til de oprindelige enstavellesord, og afstemningsteoriens krav om tilstedeværelse af overskydende afstemte lyddele efter den bimoraiske stavelleskerne. Lad os for det første se på de ovenfor anførte eksempler på oldnordiske ord af type 3) gengivet i lydskrift:

<i>nīu</i>	=>	[ni:ʊ]
<i>sēa</i>	=>	[se:a]

Ikke så længe efter vikingetidens ophør lader de skriftlige kilder tydeligt forstå, at de nordiske søstersprog også på dette punkt var begyndt at adskilles. Det er

nu de danske dialekter, der afviger entydigt fra den oprindelige tilstand og allerede kendetegnes af de moderne enstavede former *nī* og *sē*, mens de øvrige sprog stort set holder ved det gamle eller for nogle ord viser en anden slags udvikling. I denne henseende er den norrøne udvikling af oldn. *sēa* meget interessant:

oldn. *sēa* > norr. *sjā*

På trods af den markante lydige forskel fra den gammeldanske udvikling *sē* har begge dog det tilfælles, at de reducerer den oprindelige tostavede form til et enstavelsesord. Men desuden synes den norrøne form at fraråde os uden videre at rubricere den danske udvikling som et tilfælde af apokope. I hvert fald er apokope ikke skyld i den norrøne udvikling. Jeg tror, alle kan være enige i, at forudsætningen herfor var diftongeringen af de to sammenstødende vokaler, efterfulgt af en trykforskydning mod endelsesvokalen, der resulterede i en ombytning af længdens fordeling imellem vokalerne. Man kan forestille sig følgende forløb:

sēa > *sēǣ* > *sēā* > *sjā*

Hvis man nu antager, at også olddansk på et tidspunkt var begyndt med en lignende udvikling, får man en passende fonologiske ramme, hvori afstemningsteorien kan sættes ind. Det bliver så andet trin i ovenfor anførte skema, nemlig *sēǣ*, som man skal fokusere på. Det er nok også først dér, at den norrøne og den danske udvikling tog hver sin vej.

Lad os derfor se nærmere på denne genvundne form *sēǣ*. Den har nemlig en bimoraisk stavelseskerne *sē-* og en overskydende stemt coda, der udgøres af halv vokalen *-ǣ* i udlyd, som i lighed med alle andre udlydende sonoranter antages at have undergået afstemning. Nu falder alle brikkerne på plads, og stødet må så optræde som forventet i de passende lydombgivelser:

oldn. *sēa* > *sēǣ* => oldda. [se:'ǣ]

Der opstod altså regelmæssigt stød ligesom ved alle andre langvokaliske enstavelsesord med afstemt udlyd. Da de gammeldanske skriftlige kilder fra 13.-14. årh., for alle lignende tilfælde, entydigt viser den forkortede form *sē*, *nī*, osv., kan man rimeligt antage, at forløbet med den ovenfor skildrede udvikling blev afsluttet allersnarest i det 12. århundrede. Heraf kan man endvidere slutte, at det gammeldanske lydssystem med stor sandsynlighed allerede havde udbygget den ordtype, der består af langvokaliske enstavelsesord med stødbærende vokal i udlyd, som i nutidsdansk. Det er endnu et tilfælde, der viser, at den gamle afstemningsregel ikke længere var gældende og stødet blevet fonologiseret.

Jeg mangler nu at gøre rede for de lydændringer i udviklingen før det gammeldanske sprogtrin, der var skyld i overgangen oldda. *sēǫ* > glda. *sē* og lignende tilfælde. Man kan nemt forestille sig, at det første skridt må have været en eller anden assimilatorisk proces, der fik den udlydende halvvokal til at miste sin artikulatoriske selvstændighed ved at overtage lydtræk fra den foregående langvokal.⁵ Resultatet blev mere eller mindre en afstemt genlyd af den samme. Med denne forholdsvis beskedne lydændring kommer sprogets lydforhold pludselig meget nær de moderne, da noget i retning af denne formodede genlyd faktisk forekommer den dag i dag på dansk og er kendt under navnet »stødefterslag«:

Hvis man efter et stød fortsætter stemhedssvingningerne med uændret artikulation i de øvre taleorganer, fremkommer der et såkaldt *s t ø d e f t e r s l a g*

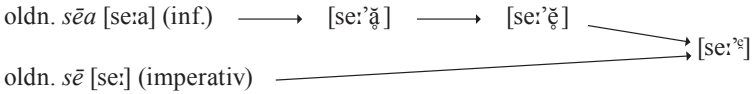
Stødefterslag findes fakultativt hos alle, men manglende efterslag er almindeligere undtagen hos mange sjællændere, hvor de ofte er meget hyp-pige og kraftige.⁶

Når man nu tager hensyn til det ovenfor omtalte lader den pågældende udvikling sig rimeligst skitsere som følger:

a) [se:a] > b) [se:'ǫ] > c) [se:'ǫ̃] > d) [se:'ʒ]

Fase a) udgør det fællesnordiske udspring, et sprogtrin, der her kaldes for oldnordisk og ikke bør opfattes som noget konkret sprog, såsom norrønt, gammeldansk eller gammelsvensk, men hellere som summen af alle de mulige oprindelige fælles sprogtræk, der kendetegnede de nordiske dialekter i vikingetiden og – med stadig dalende intensitet – tiden derefter. Fase b) opstår som følge af afstemningsreglen, hvorved stødet udløses, og antages at have karakteriseret en del dialekter i det danske område i vikingetiden. Denne fase knyttes altså til olddansk. Fase c) udgør en overgangstid, der kan have været temmelig lang. Den er kendetegnet af assimilationen af den udlydende halvvokal og er lydligt faktisk meget tæt på fase d), hvor man har stødefterslaget. Hovedforskellen mellem fase c) og fase d) består imidlertid i omtolkningen af den udlydende genlyds fonologiske funktion. Under fase c) er den stadigvæk et led i den selvdløsende fonetiske mekanisme, der igangsætter stødet og følgelig indtager rollen som den afstemte overskydende coda, i lighed med og i opposition til enhver anden udlydende sonorant, der følger efter en trykstærk bimoraisk stavelseskerne. Men i fase d) er genlyden bare blevet indlemmet i den foregående langvokals fonologiske struktur. Den er nu blevet enhver udlydende trykstærk vokals fonetiske udslag. Dette medfører, at også de oprindelige enstavelsesord med langvokal i udlyd nu påtager sig

denne struktur og derved indgår i den samme ordtype. Som følge deraf bliver nogle af de oprindelige fonologiske oppositioner neutraliseret, som fx den følgende:

Som førnævnt taler meget for, at denne udvikling allerede var gennemført i gammeldansk, hvor begge de oprindelige former plejer at staves ens som <se> eller <see>.

Da det drejer sig om en omfattende lydudvikling, der virker ind i alle oprindelige tostavelsesord med lang rodvokal umiddelbart efterfulgt af en vokalisk endelse, ville det være nyttigt at se detaljeret på endnu et par typiske tilfælde, her med hele forløbet gengivet i lydskrift:

oldn. *nīu* [ni:ʊ] → [ni:ʔy] → [ni:ʔī] → gl. *nī* [ni:ʔi]

oldn. *grōa* [gro:a] → [gro:ʔǣ] → [gro:ʔō] → gl. *grō* [gro:ʔo]

Udover sådanne tilfælde skal der tages hensyn til former som gl. *lē* eller *dō*, som i forhold til deres oldnordiske udspring, hhv. *hlǣja* og *døyja*, viser en lidt mere kompliceret udvikling. I disse tilfælde var rodvokalen eller diftongen oprindeligt ikke i direkte berøring med endelsesvokalen, da den anden stavelse begyndte med halvkonsontanten /j/. Man må derfor formode, at denne sidste har undergået en gradvis artikulatorisk svækkelse, der førte hen mod udviskningen af stavelsesgrænsen. Resultatet blev en lydsekvens, der var helt sammenlignelig med den ovenfor behandlede ordtypes lydsekvens (*sēa*, *nīu* og lign.), og derfor fortsatte udviklingen også på samme måde. Måske forløb den på følgende vis:

oldn. *hlǣja* [hǣ:ja] > [le:ja] > [le:a]⁷ > [le:ʔǣ] > [le:ʔĕ] > gl. *lē* [le:ʔe]

oldn. *døyja* [dœy:ja] > [dø:ja] > [dø:a] > [dø:ʔǣ] > [dø:ʔō] > gl. *dō* [dø:ʔo]

Den i nærværende artikel skildrede forklaringsmodel er blevet opstillet med hensyntagen til min nylig formulerede teori om stødets opståen. Den kan redegøre for en række sproghistoriske spørgsmål, der knytter sig til stødets tilstedeværelse i de nudanske enstavelsesord og som i første omgang kunne synes at stride imod afstemningsteorien. Det har derimod vist sig, at der netop med udgangspunkt i denne teori kan findes en rimelig forklaring herpå.

I denne henseende har tre forskelligartede emner været betydningsfulde: paralleltilfældet med det første trin i den norrøne udvikling af oldn. *sēa* > norr. *sjā*,

de typologiske paralleller med schwa-assimilationen i nyere dansk og forekomsten af stødefterslaget i nutidisdansk.

Litteratur

Brink, Lars og Jørn Lund: *Dansk Rigsmål*. Odense 1975.

Brink, Lars, Jørn Lund, Steffen Heger og J. Normann Jørgensen: *Den store danske udtaleordbog*. Under medvirken af Harry Andersen, Ebbe Nielsen og Suzanne Strange. København 1991.

Panieri, Luca: En mulig fonetisk forklaring på stødets opståen, i: *Danske Studier 2010*, ss. 5-30.

Noter

1. Se Panieri 2010.
2. Alle eksempler i lydskrift er gengivet med IPA (International Phonetic Alphabet). Der gøres i den forbindelse opmærksom på, at afstemtheden bliver betegnet ved en diakritisk bolle. For de nudanske transkriptioner er lydskriften dog tillempet den gængse normalisering som anvendt af adskillige danske lingvister.
3. Man kunne også have tilføjet den ordtype, som består af enstavelsesord med udlydende stødløs vokal, men denne type synes tydeligt at være udsprunget af en senere lydudvikling, der for øvrigt endnu ikke er helt afsluttet. De hjemlige ord som fx *sagde* vakler jo stadigvæk imellem en nyere enstavet udtalevariant og en ældre og tydeligere tostavet form: hhv. [sa:] / [sa:a] (< [sa:ə]) (se Brink-Lund-Heger-Jørgensen 1991:1210). I denne sammenhæng er det bemærkelsesværdigt, at de sammentrukne verber som *ha(ve)*, *ta(ge)*, *gi(ve)* og *be(de)* i deres gængse forkortede enstavede form generelt bliver udtalt med stød på den udlydende langvokal, dog i nogle tilfælde med stødløse kortvokale sideformer. Dette tør her fortolkes som bevis på, at sådanne sammentrækninger af oprindelige tostavede verber (hhv. < gl. *havæ*, *takæ*, *givæ*, *bithiæ*) må være opstået i en tid, hvor sprogstrukturen ikke kunne tåle stødløse enstavelsesord med lang vokal i udlyd. Det vil sige, at den ordtype, som den omtalte form *sagde* tilhører, må være opstået senere, hvilket den nævnte vaklen også lader forstå.
4. »manglen på overskydende lydsegmenter efter den bimoraiske stavelseskerne, dannet af selve langvokalen i udlyd, hindrede stødet i at virke som skel og hæmmede dermed dets forekomst. Der var altså ingen 'hale', der kunne blive afstemt« (Panieri 2010: 22).
5. Typologisk ville denne proces vise slående paralleller med schwa-assimilationen i nyere dansk (Brink og Lund 1975: § 32), hvorved schwa assimileres

med sonore nabolyd, enten i samme ord eller i efterfølgende ord. Også her kan den oprindelige trykssvage lyd blive forvandlet til en tro kopi af den foregående, som fx i *due* [du:ɔ] > [du:u], *sige* [si:ɔ] > [si:i], *nye* [ny:ɔ] > [ny:y], *kande* [kanɔ] > [kanɳ], *sidde* [seðɔ] > [seðð]. Forskellen ligger dog i, at her er der tale om assimilation af vokalisk schwa, der tilhører en anden stavelse end den foregående trykstærke og som bevarer sin stavelersedannende funktion efter processen er gennemført. Den proces, som jeg har forsøgt beskrevet, omfatter derimod de forskelligt farvede halv vokaler, som kom til at udgøre codaen inden for én og samme stavelse.

6. Se Brink-Lund-Heger-Jørgensen 1991: 40 og § 78.
7. Overgangen [h̥æ:ja] > [le:ja] > [le:a], som jeg her foreslår, kunne selvfølgelig være foregået lidt anderledes. Det kan fx også være, at langvokalen i lydsekvensen [æ:ja] under indflydelse af den følgende [j] i første omgang undergik en diftongering og derved blev fonologisk identisk med oldn. /ai/ [æ̥]. Sidenhen fulgte den typiske østnordiske udvikling til /ē/ (jfr. fx oldn. *haita* > glda. *hēta* 'hedde', jfr. norr. *heita*). I så fald ville overgangen have set sådan ud: [h̥æ:ja] > [h̥æ̥jja] > [h̥ejja] > [le:ja] > [le:a]. Dette turde også åbne muligheden for en nærmere tidsfæstelse af stødets opståen, i det mindste i den her behandlede ordtype, da fænomenet nødvendigvis måtte opstå efter overgangen oldn. /ai/ > oldda. /ē/, dog inden vikingetidens slutning (se derom: Panieri 2010).

Luca Panieri

Et Peder Låle-ordsprog skrevet med runer

The paper discusses a runic annotation in a Swedish law-code manuscript from the fourteenth century, Copenhagen AM 53, 4°. By using a new technique, multispectral photo analysis, it has been possible to identify the inscription as a Latin proverb from the medieval collection attributed to Peder Låle: *Crura refarcire bursis et dentibus ire / Nostras insolitum statuit fieri sibi ritum*. The runic annotation shows young features which date the inscription to the 16th century. The new-find consolidates a hypothesis of an error, *resarcire* instead of *refarcire*, in the printed versions of this proverb from the sixteenth century. Furthermore, the occurrence of a proverb in a law codex and similar additions in other manuscripts raises questions about why runes should have been used in the late medieval period and the Renaissance. It is most probable that runes at that time reflect a growing nationalistic fervour.

Nyfund af ordsprog fra middelalderen er ikke hverdagskost. Men med hjælp fra den nyeste teknologi, multispektral billedanalyse, er det lykkedes at få identificeret en runegraffiti i et svensk lovhåndskrift fra 1300-tallet som et latinsk ordsprog fra Peder Låles ordsprogssamling. I det følgende redegøres for runeteksten og dens datering, selve ordsproget og den middelalderlige ordsprogssamling, det stammer fra. Endelig redegøres der kort for overleveringen af ordsprog uden for ordsprogssamlingerne herunder spørgsmålet om, hvorfor det latinske ordsprog er endt i et lovhåndskrift.

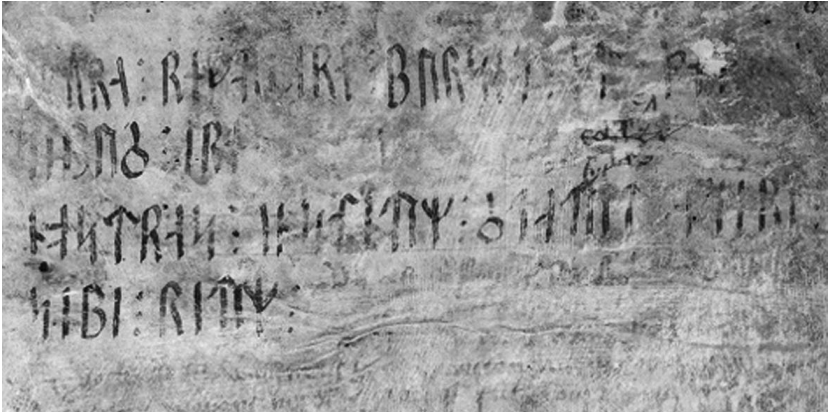

Fig. 1.

Runeindskriften

Det hele begyndte med en henvendelse fra en svensk kollega, Helmer Gustavson, om en ulæselig runeannotation i håndskriftet AM 53, 4° af Magnus Erikssons landslag. I bind 10 af *Sweriges gamla Lagar* omtaler Carl Johan Schlyter den pågældende side i håndskriftet som »nägra nästan utplånade senare anteckningar, hvaribland 4 rader skrifna med runor« (Schlyter 1862: xiii).

De 8-12 mm høje runer fordelt på fire linjer øverst på AM 53, 4°, fol. 8r (fig. 1) er i dag kun delvis læselige. Herunder følger flere samtidige, ulæselige tilskrifter skrevet med gotisk halvkursiv, der er typiske for 1400- og 1500-tallet. Ved hjælp af en multispektral billedanalyse og en skanner, der sammenligner 19 lag af billeder fra forskellige nanometerbånd fra ultraviolet lys over synligt lys til nær-infrarød, har det været muligt at læse hele runeindskriften, samt at identificere de øvrige tilskrifter på siden som et brevkoncept eller brevafskrift, og herunder en linje latinsk tekst med anden blæktype, der er næsten usynlig for det blotte øje og begynder med »Octaua...«, samt nederst et stort additionstegn samt talrækker. (For en nærmere præsentation af skanneren og de anvendte analysemetoder, PCA, principal component analysis, og MNF, minimum noise fraction henvises til Carstensen & Lerche Nielsen 2011).

Man kan undre sig over, hvordan denne side er kommet til at se sådan ud, og hvordan den er havnet et stykke inde i håndskriftet. Den nuværende indbinding fra 1967 har erstattet en ældre, som blev udført på Arne Magnussons initiativ omkring år 1700. Men fol. 8r har – efter graden af slitagen og sporene af limkosten at dømme – fungeret som forsatspejl i en endnu ældre,

nu tabt indbinding, dvs. at siden har været klæbet op mod træpermen i håndskriftet med deraf følgende tab af tekst. Den samme type af tilskrifter og slitage ses på den nuværende fol. 7v, som må have udgjort sidste side i det oprindelige håndskrift. Den ukendte indbinding er naturligvis *terminus ante quem* for skriblerierne, men man kan ikke komme dateringen nærmere ad den vej.

Runeindskriften skal læses således:

LRNR1:RTYRLIR1:BNR414:11:111
11BN0:1R1
1141R14:11411N1Y:11111111:Y11R1
41B1:R11Y:

I translittereret form, dvs. omsat til latinske bogstaver, kan teksten gengives som følger, idet »=« markerer opløste binderuner, og »|« markerer linjeskift:

**crura:refa=rcire:bursis:et den|tibus:ire | nostras:inso=lit=um:stat=uit:feri|
sibi:rit=um:**

Crura refarcire bursis et dentibus ire / Nostras insolitum statuit fieri sibi ritum.

Ordsproget

Den runeskrevne tekst i AM 53, 4° er et latinsk ordsprog af en type, som var vidt udbredt i latinundervisningen i middelalderen. Ordsprogene kendetegnes dels ved deres metriske opbygning, dels ved indviklede metaforer og usædvanlige gloser. Betydningsindholdet er i reglen af snusfornuftig eller opbyggelig art, men mange rummer også burlesk, hverdagspræget humor. Der kendes samlinger af sådanne ordsprog fra hele Vesteuropa, og ofte ledsages ordsprogene af folkesproglige paralleller. I dette ordsprog kommer pointen først, og det er i den danske parallel nødvendigt at bytte rundt på de to tekstlinjer, som herefter kan oversættes: »En landsmand besluttede at gøre noget usædvanligt til sin vane: At stoppe benene i pungen og gå med tænderne«. Oversættelsen er med en lille justering hentet fra DgO (I,2: 494). Ordsprogets lidt kryptiske budskab vil blive kommenteret senere.

Mange af de latinske ordsprog har vid kontinental udbredelse, men det aktuelle ordsprog kendes ifølge *Thesaurus proverbiorum medii aevi* (bind 13: 347 f.) kun fra Peder Låles middelalderlige, danske ordsprogssamling, og det er ikke medtaget i opslagsværket *Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi* (Walther 1963-69 & 1982-86). Tilskrivningen af denne ordsprogssamling til Peder

Låle rækker i hvert fald tilbage til midten af 1400-tallet, men derudover vides nærmest intet med sikkerhed om kompilatoren (DgO I,2 s. 727 ff., Kjær 1967, spalte 676 ff., samt Kjær 1981: 296 ff.).

Ordsproget fra AM 53, 4° genfindes i to senmiddelalderlige, trykte udgaver af ordsprogssamlingen, Gotfred af Ghemens udgave fra 1506 og Christiern Pedersens Paris-udgave fra 1515. De to trykte samlinger rummer begge ca. 1.200 ordsprog, som næsten udelukkende består af én verslinje. Der er dog ca. 20 ordsprog, der lige som ordsproget i AM 53, 4° strækker sig over to verslinjer, samt et enkelt som fylder fire verslinjer.¹

Relationen mellem de latinske og de danske ordsprog i Peder Låles ordsprogssamling er både kompleks og omdiskuteret (DgO I,2: 743), ligesom antallet af ordsprog og deres udformning i Låles oprindelige samling er uklart (Kousgård Sørensen 1971). Foruden de to trykte udgaver er der bevaret fragmenter af et gammeldansk Låle-håndskrift med ca. 40 ordsprog (DgO I,2). I forhold til overleveringen af det nyfundne ordsprog i et svensk lovhåndskrift er det interessant, at Peder Låles ordsprogssamling tidligt overføres til svensk (Kock & Petersens). Hverken i fragmentet eller i den svenske oversættelse optræder det her behandlede ordsprog. Dertil kommer løsrevne ordsprog i andre håndskrifter og tekstgenrer (hvorom senere).

De to trykte udgaver af ordsproget er på det nærmeste identiske. Ghemen 1506 (nr. 194 i DgO I,1: 48) har:

Crura resarcire bursis cum dentibus ire
Thet ær seedh i wore landh at hugghe aff been
Nostras insolitum statuit fieri sibi ritum
Oc stoppæ i pwngh oc dantze meth thandh

Pedersen 1515 (nr. 194 i DgO I,1: 211):

Crura resarcire bursis: cum dentibus ire.
Der (!) er sed i vaare land at aff hugge ben
Nostras insolitum statuit fieri sibi ritum.
Oc stoppe i pung oc dantze meth tender.

Ordsproget rummer en række gloser, som ikke er helt almindelige: *crus -uris*, subst. n. »Et Ben (paa Mennesker og Dyr), især = et Skinneben« (Jensen & Goldschmidt 1920: 151), *refarcire/refercire* jf. *refercio* vb. »stopper fuld, tilstopper« (Jensen & Goldschmidt 1920: 620), *bursa* (eller *byrsa*) -ae subst. f. »pung, pengekasse« (opr. okseskind) (LMLD 2, 1988: 83), *nostras -atis* adj. »fra vort Land, af vort Folk, indenlandsk« (Jensen & Goldschmidt 1920: 466), samt *insolitus* adj. »ikke vant til, uvant med noget, usædvanlig« (Jensen & Goldschmidt 1920: 355).

Forskelle mellem versionerne af ordsproget

Håndskriftsversionen afviger på to punkter fra den trykte. Der står for det første »refarcire« over for »resarcire« og for det andet »et dentibus ire« over for »cum dentibus ire«. Jeg har forelagt det nyfundne middelalderordsprog for to eksperter på området: Karsten Friis-Jensen, lektor ved Afdeling for Græsk og Latin på Saxo-instituttet, Københavns Universitet, og Erik Petersen, forskningsbibliotekar ved Håndskriftafdelingen på Det Kongelige Bibliotek, og de nævner begge, at verbet *refarcire/refercire* passer perfekt med ordsproget. De to trykte udgavers *resarcire*, der ikke giver umiddelbar mening, gøres i Axel Kocks Låle-kommentar til genstand for en længere udredning. Kock foreslår, at *resarcire* »för rim-mets skuld« er en forkortet form af *resarcinare* »samla i en packe« (Kock 1891–92: 99 f.), men læsningen med 'f' er klart enklere, og allerede i 2008 foreslog udgiverne af det danske middelalderlatin-leksikon, at Låleudgavernes »resarcire« kunne være en fejl for »refarcire«, hvilket nu synes bekræftet på smukkeste vis (LMLD 7: 626).

De trykte versioner af ordsproget peger således tilbage på en fælles kilde med den ret almindelige og nærliggende læsefejl 's' for 'f'. Den anden forskel »et dentibus« i stedet for »cum dentibus« er ikke særligt væsentlig, idet *cum* blot tjener som en tydeliggørelse af instrumental ablativ, mens *et* forbinder de to infinitiver.

For at få et meningsfyldt ordsprog ud af de to linjer, er den danske paralleltekst som nævnt byttet om i forhold til det latinske ordsprog. Blandt samlingens ca. 20 ordsprog på to linjer er der kun ét yderligere tilfælde, hvor linjerne i den danske parallel er byttet rundt i forhold til det latinske ordsprog (Ghemmen 1506 nr. 1181/Pedersen 1515 nr. 1179), men det er ikke afgørende for forståelsen som i ordsproget fra AM 53, 4°. Da man ville forvente, at de latinske linjer kom i omvendt rækkefølge, er der her tale om et træk, der taler for nært slægtskab mellem de tre versioner af ordsproget. Det aktualiserer spørgsmålet om dateringen af runerne i AM 53, 4°.

Runetypologisk beskrivelse

Runetilskriften i det fornsvenske lovhåndskrift er runologisk set væsentligt yngre end hovedteksten og snarest fra 1500-tallet. Af særlige runetypologiske træk bemærkes skelen mellem ensidig **t**-rune, **᚛**, foran vokalerne **᚛**, **l** og **᚛** og dobbeltsidig **t**-rune, **᚛**, mellem **h** og **᚛**, samt i final position. Foruden den almindelige **s**-rune optræder kortkvist **s**-runeformen med fuld runehøjde afsluttet med en stor pose: **᚛**. Runen optræder i final position i »dentibus« samt foran **᚛** i »statuit« (men lidt inkonsekvent ikke foran 't' i »nostras«). Dette særlige **s**-runegrafem, der i nogle indskrifter anvendes for 'z', genfindes i meget sene runeindskrifter. Her må **᚛** afspejle den særlige **s**-dulle i finalt -s samt højt **s**, **f**, i *st*-ligaturen i latinsk palæo-

grafi. Et dansk runealfabet fra midten af 1500-tallet anfører på tilsvarende måde to runeformer for hhv. kort *s* og langt *s*, dog med runeformen \downarrow i stedet for \downarrow (Bæksted 1939: 116, Akhøj Nielsen 2007: 40 ff. og fig. 1). Endelig optræder en anden kortkvistvariant af *s*-runen, \downarrow , ligeledes med fuld runeøjde for \downarrow . Denne runeform må ligeledes anses for meget sen. I modsat retning trækker det forhold, at binderunerne *a=r*, *o=l*, *t=u* er velkendte inden for genuin runeortografi i middelalderen.

Det vigtigste karaktertræk for dateringen er imidlertid brugen af runen \downarrow for 'd' i »dentibus«. Gengivelsen af 'd' med \downarrow -runen forekommer sporadisk i runeindskrifter på latin i ord som *dominus*, *diakonus* og *benedictus*. Der er tale om indskrifter fra (høj)middelalderen fx DR 50, DR 336 og DR 366, Sm 50, og sandsynligvis afspejler brugen af \downarrow i disse indskrifter en udtaleforskel mellem kirkelatinens og folkesprogets /d/ (se nærmere om runelatinens ortografi i Gustavson 1994: 138 f., samt DR spalte 977). Samtidig ser man i senmiddelalderens runeindskrifter enkelte eksempler på digrafen \uparrow *, **th**, for /þ/, som må afspejle påvirkning fra den latinske bogstavskrifts ortografi, ligesom fonemet /þ/ efterhånden falder sammen med /t/ i østnordisk.

Dermed var vejen banet for den systematiske udlæsning af \downarrow som 'd', der nærmest bliver synonym med den lærde runebrug i renæssancen og frem. Det sker først og fremmest gennem den vide udbredelse af brødrene Johannes og Olavus Magnus' trykte runealfabet »Alphabetvm Gothicvm« i deres beskrivelser af Norden trykt i Rom 1554 og 1555 (se fx gengivelsen i v. Friesen 1933, s. 241). Den unøjagtige opfattelse af \downarrow optræder nogle år tidligere i det runealfabet, Theseus Ambrosius udgav i Rom 1539 med Johannes Magnus som hjemmelsmand (se Akhøj Nielsen 2007, fig. 3).

En runeortografisk mere korrekt opfattelse af forholdet 'd' over for 'ð' og 't' over for 'þ' finder man endnu hos Anders Sørensen Vedel i slutningen af 1500-tallet, men det er karakteristisk, at han har sine oplysninger fra Nils Pedersens *Gulandskrønike* (Akhøj Nielsen 2004: 480 ff.) og dermed den endnu levende runetradition på Gotland. I de følgende århundreder forblev translitterationen af \downarrow som 'd' den gængse, og der herskede stor forvirring om forholdet mellem *þ*, *ð*, *t* og *d* i oldsproget, se fx Johan Ihres behandling af emnet i afhandlingen *Dissertatio de runarum patria et origine* fra 1770, §§ 16-17 (gengivet og oversat til engelsk i Östlund 2000: 217).

Fund af ordsprog uden for Peder Låles samling

Ordsprog findes naturligvis i mange andre sammenhænge end lige ordsprogs-samlinger. Saxos *Gesta Danorum* rummer fx mange latinske ordsprog, og også i oversættelsesarbejder finder man ordsprog. Iver Kjær nævner således Låle-ordsproget »Naar hoffwedhet wærcker thaa wærcke alle lemmer«, som optræder i Mariager Legende-håndskrift i forbindelse med en gammeldansk oversættelse

af Eusebius Cremonensis' sendebrev *Epistola ad Damasum et Theodosium de morte Hieronymi*. Låle-ordsproget modsvarer originaltekstens *Nam capite patiente totum debilitatur corpus* (Knudsen 1917-1930: 117), mens den latinske modsvarighed hos Låle lyder *Dum caput in festat dolor, omnia membra molestat* (DgO I,1: 55), dog uden at meningen i de to latinske sætninger adskiller sig stort.

At ordsprog har været nærliggende at gribe til i forbindelse med oversættelse fra latin, illustreres af det latinsk-svenske glossarium fra 1440'erne (Neuman & Tjäder 1918-1994), som indeholder 19 ordsprog fra Peder Låle (jævnfør indledningen s. xviii i værket hæfte 249 fra 1974). Tre af disse nævner eksplicit Låle som hjemmelsmand (Kristensen 1936). Glossariet er en bearbejdelse af Johannes Balbus' *Catholicon* fra slutningen af 1200-tallet. Marius Kristensen drager den slutning, at Peder Låle har været brugt som skolebog i Sverige omkring år 1420-30 (a.a. 136 f.).

Ordsprogets betydning

Ordsproget i AM 53, 4° forekommer umiddelbart kryptisk, men pointen er, at naturens orden er vendt på hovedet, og at det ulogiske præsenteres som fornuft, en udlægning der har hersket enighed om i hvert fald siden renæssancen: Hans Skonning udlægger i 1626 ordsproget: »Det er saa meget/ at alle Ting gaar wskickelig til imod den rætte Orden oc maade/ at bag er for« (DgO I,1: 378), og Peder Syv medtager ordsproget i *Danske Ordsproge* 1682 under rubrikken »U-muelighed. U-rimeligt. Utroligt« og med Peder Syvs udlægning »alting gaar uskikkeligt til/ bag er for. Dend forkerde verden« (DgO VII,1: 493 f.). I den nyere ordsprogsforskning fremhæves præcis dette ordsprog, »der ved opremsning af umuligheder betegner en verden af lave«, som prototypisk for en undergruppe figurlige ordsprog af Iver Kjær med henvisning til Ernst Robert Curtius (KLN 12, spalte 673 midt).

Det er fristende at se ordsproget enten konkret som en samtidskommentar til selve lovtæksten, evt. som en kommentar til den lovgivende konges levned og uheldige regeringsførelse. Mindre prosaisk kan ordsproget afspejle den belæste students syn på den åbenbart kedelige, juridiske pligt læsning. For det sidste taler de to latinske Peder Låle-ordsprog, der er skrevet til med en 1400-tals hånd på en side (fol. 79v) af det berømte håndskrift B 74, som bl.a. indeholder Skånske Lov (Kristensen 1933). Tilskriverne har ikke meget at gøre med lovtæksten, som det pågældende sted regulerer konflikter omkring husdyr (jf. faksimileudgaven ved Brøndum-Nielsen 1961).

Det ene ordsprog: *Captat leno thorum donec sol vergit ad auxtrum* (*leno* er en fejl for *lena* if. Marius Kristensen) betyder oversat »Skøgen holder sengen, indtil solen hælder mod syd« (DgO I,2 s. 495) og er altså en advarsel mod dovenskab. Det andet ordsprog *Abs ope legis erit qui legis anormala querit*, »Den, som søger det, som ligger udenfor lovens norm, vil være uden lovens hjælp« (DgO I,2 s. 449), passer bedre ind i den juridiske håndskriftkontekst.

Tilskrifterne i lovhåndskrifterne afspejler givetvis ordsprog, som den lærde student har kunnet udenad fra latinundervisning i retorik og grammatik. Med humanismens gennembrud blev ordsprogsindlæringen imidlertid udsat for hård kritik, og i en skoleordinans fra 1521 opfordres folk til at brænde »alle gamle Alexandri Bøgher«, herunder Peder Låle (DgO I,2: 759). Præsten Hans Christensen Sthen mindes i digtet Kortvending fra omkr. 1570 de gamle tider »Then gode Peder Laalle er nu foragtt / Som alle Scholler holtt wiid magtt / Sallige motte the dage well werre / Then tiid mandtt kunne Peder Laalle lerre« (DgO I,2: 736 f.).

Alt efter deres datering må ordsproget i AM 53, 4° ses som en udløber af middelalderens skolepædagogik eller som udtryk for, at Peder Låles ordsprogsamling forblev kendt og skattet efter reformationen. Brugen af runer til at skrive notitser i håndskrifter og bøger er i 1500-tallet ikke helt ualmindelig, og den må – selvom der her er tale om et latinsk ordsprog – ses i lyset af periodens øgede nationalhistoriske interesse (Akhøj Nielsen 2007).

Litteratur

- Akhøj Nielsen, Marita: *Anders Sørensen Vedels filologiske arbejder* 1. København 2004.
- Akhøj Nielsen, Marita: Renæssancens runestrid, i: Henrik Blicher, Merete K. Jørgensen og Marita Akhøj Nielsen (red.): *Tænkesedler. 20 fortællinger af fædrelandets litteraturhistorie. Festskrift til Flemming Lundgreen-Nielsen*, s. 39-53. København 2007.
- Brøndum-Nielsen, Johannes (udg.): *Corpus codicum Danicorum medii aevi*, bd. 3. København 1961.
- Bæksted, Anders: Vore yngste runeindskrifter, i: *Danske Studier* 1939, s. 111-138. København.
- Carstensen, Jens Michael og Michael Lerche Nielsen: Multi-spectral analysis and the next generation of photo-scanning: a non-destructive method for reading the unreadable, i: Matthew J. Driscoll (red.): *Care and Conservation of Manuscripts* 12, s. 261-272. København 2011.
- DgO = *Danmarks gamle Ordsprog* I,1-(uafsluttet). København 1977 ff.
- DR + indskriftnummer = Lis Jacobsen & Erik Moltke: *Danmarks Runeindskrifter* 1-2. 1941-1942. København.
- v. Friesen, Otto: Det helstungna runalfabetet, i: Otto v. Friesen (red.) *Runerne*. Nordisk Kultur, bd. 6, s. 228-244. København–Oslo–Stockholm 1933.
- Gustavson, Helmer: Runorna och det latinska språket, i: Solbritt Benneth et al. (red.): *Runmärkt. Från brev till klotter. Runorna under medeltiden*, s. 127-141. Stockholm 1994.
- Jensen, J. Th. og M. J. Goldschmidt, *Latinsk-dansk Ordbog*, 2. udg. København 1920.
- Kjær, Iver: Ordsprog. KLN 12, spalte 672-679. København 1967.

- Kjær, Iver: Låle, Peder, i: *Dansk biografisk Leksikon*, 3. udg., bd. 9, s. 296-298. København 1981.
- Kjær, Iver og Erik Petersen (udg.): Peder Låles Ordsprog. Ms. Ny Kgl. Saml. 813x, 4°, Gotfred af Ghemen 1506 (og 1508), Christiern Pedersen 1515, Hans Skonning 1626 (og 1703). DgO I,1. København 1979.
- Kjær, Iver og Erik Petersen (udg.): Peder Låles Ordsprog. Christiern Pedersens udgave 1515 i oversættelse. DgO I,2. København 1979.
- Knudsen, Gunnar (udg.): *Mariager Legende-Haandskrift Gl. Kgl. Saml. 1568 4to*. Samfund til Udgivelse af gammel Nordisk Litteratur 44. København 1917-1930.
- Kock, Axel og Carl af Petersens (udg.): *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk. Peder Låles ordspråk och en motsvarande svensk samling*. Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur 20,1. Texter med indledning. København 1889-1894.
- Kock, Axel: *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk. Peder Låles ordspråk och en motsvarande svensk samling*. Samfund til Udgivelse af gammel nordisk Litteratur 20,2. Kommentar. København 1891-1892.
- Kristensen, Marius: Et Peder-Låle-fund, i: *Danske Studier 1933*, s. 46.
- Kristensen, Marius: Til Peder Låles ordsprogssamling, i: *Danske Studier 1936*, s. 129-137.
- KLMN = *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder* 1-21. København 1956-1978
- Kousgård Sørensen, John: Det middelalderlige Peder Låle-fragment, i: Kristian Hald, Christian Lisse og John Kousgård Sørensen (red.): *Studier i dansk dialektologi og sproghistorie tilegnede Poul Andersen*, s. 321-330. København 1971.
- LMLD = *Lexicon Mediae Latinitatis Danicae. Ordbog over dansk middelalderlatin*. Aarhus 1987-(uafsluttet)
- Neuman, Erik & Börje Tjäder (udg.): *Latinskt-svenskt glossarium efter cod. C 20*, Samlingar utgivna av Svenska Fornskrift-Sällskapet, serie 1, bind 45, hæfterne 153, 154, 156, 179, 187, 249 og 261. Uppsala 1918-1994.
- Schlyter, Carl Johan: *Sveriges gamla Lagar*, bd. 10. Lund 1862.
- Sm + indskriftnummer = Ragnar Kinander: *Smålands runinskrifter* 1-2. Sveriges runinskrifter 4. Stockholm 1935-1961.
- Thesaurus proverbiorum medii aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*. Berlin 1995-2002.
- Walther, Hans: *Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi, Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung* 1-6. Göttingen 1963-1969.
- Walther, Hans: *Proverbia sententiaeque Latinitatis Medii Aevi. Nova series. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters und der frühen Neuzeit in alphabetischer Anordnung* 7-9. Göttingen 1982-1986.

Östlund, Krister: *Johan Ihre on the Origins and History of the Runes. Three Latin Dissertations from the mid 18th Century*. Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Latina Upsaliensia 25. Uppsala 2000.

Note

Tak til den anonyme peer-reviewer for nyttige rettelser og forbedringsforslag.

1. Jeg har noteret følgende to-linjede ordsprog fra Ghemen-trykket 1506 (nummerering if. DgO): 21, 94, 194, 529, 533, 548, 585, 595, 796, 805, 842, 853, 999, 1033, 1139, 1156, 1165, 1178, 1181, 1185. Ordsproget Ghemen 1506 nr. 1096 går over fire linjer. Der er også eksempler på, at ordsprogenes længde varierer. De to ordsprog Ghemen 1506 nr. 641 og 642 indgår således i to-linjers ordsprog i Pedersens udgave fra 1515 (hhv. nr. 654a og 683a), hvor de danner par med ordsprogslinjer, der optræder andetsteds som selvstændige ordsprog i Ghemens udgave fra 1506 (hhv. nr. 660 og 689).

Michael Lerche Nielsen

Et leilighetsdikt av Johan Herman Wessel

The occasional poem by Johan Herman Wessel (1742–1785) which is presented here, has not been known to the public until recently. It was found in the Danish National Archive in Copenhagen (in the archive of Hegermann-Lindecrone) by Jens P. Sørensen. The poem is a letter in verse form addressed to the Norwegian poetess Magdalene Sophie Castberg (1755–1825), written in a mocking, playful manner rich in erotic allusions. Wessel's play on male and female roles and identities adds spice to the presentation.

Min lille søde Sophie Moer!
velkommen vær til Flekkefiord!
tilligemed det lille Noer.
Lyksaligt blev det kolde Nord,
da du til Sorg for dem, her boer,
igien til elskte Mage foer.
Hvis nok en Sønnik hos dig groer,
saa gid den blive mere stor,
end det forkued' Bissennoer,
som ynkedes paa danske Jord!
Hils Bisse; han bar Sørge-Flor,
hvis han fik see, som jeg ey troer,
hvor Jonas min er frisk og stor,

og hvor mod ham den liden Mikkel
er kun en ussel Perpendikkel.
Kort sagt: Gud bædre svage Fædre,
som ej kan gjøre Tingen bædre!
Tilbyde Hjelp i andens Sag
er Skam for den, som selv er svag.
I Morges var det koldt, jeg frøs,
og hermed, søde Moer, adieus.
A. C. Wessel.

Til hvad er sagt, jeg vil tillægge,
Gud see i Naade til dem bægge!
J. H. Wessel.

Ovenstående dikt signert Anna Catharina Wessel (f. Bukier, 1748-1813) og Johan Herman Wessel (1742-1785) samt ledsagende brev fra Claus Bendeke (1763-1828)¹ har vært i sekretær Peder Hersleb Harboes (1755-1789)² eie, og er funnet av Jens P. Sørensen.³ Wessel hadde bedt Bendeke om å sende diktet til Norge, og han har åpenbart sett sitt snitt til å ta en avskrift. Bendeke sender denne til Harboe med følgende skrivelse:

Til
S. T. Herr Secretaire
Harboe

P.M.

Her har ieg den Ære at sænde Msr. Ven det omtalte løyerlige Vers, som Wessel i hans Kones og sit eget Navn lod mig faae til at sændes Mad[am] Castberg med forrige Post.
Til at forstaae Verset rigtig maa anmærkes, at i det første Aar Wessel var gift, spøgede Hr. Castberg altid med ham om at han ey var capa., og Hr. Castberg lovede ham sin Assistance.

D. 6. September [17]82

Bendeke

Diktet kan karakteriseres som et rimbrev, stilet til »lille søde Sophie Moer«. Sophie er den norske forfatterinnen Magdalene Sophie Castberg (1755-1825), senere Buchholm.⁴ Fru Castberg og hennes mann, presten Peder Leganger Castberg (1752-1784), var ekteparet Wessels venner i København. Da diktet ble skrevet, hadde Magdalene Sophie Castberg ennå ikke gjort seg offentlig bemerket som poet.⁵ Diktet dreier seg om familelivets gleder og bekymringer. Madamen ønskes til lykke i sitt nye hjem i

Flekkefjord, en by på sørvestlandet i Norge, det »kolde Noer«. Der hadde allerede hennes »elskte Mage« – diktets Bisse – i 1781 installert seg som sogneprest, mens fruén oppholdt seg i København ennå en stund. Ekteparet Wessel gir uttrykk for at hun vil bli savnet i den danske hovedstaden: hennes avreise er til »Sorg for dem, her boer«. Etter hyllesten går utsigelsen over i en ironisk modus og tar en mer vovet retning, i det det blir tale om emner som impotens og farskap, slik Bendeke forklarer: »i det første år Wessel var gift, spøgede Hr. Castberg altid med ham om at han ey var capa. [forplantningsdyktig], og Hr. Castberg lovede ham sin Assistance« (jf. ovenfor).

Ser man biografisk på saken, kunne nok presten trygt love å bistå sin venn Wessel dersom det skulle bli nødvendig. Presten hadde liten grunn til å tvile på om han selv var »capa«. Castberg giftet seg i 1777, og i løpet av tre år fødte Magdalene Sophie tre sønner.⁶ Den yngste var Michael Hellesen Castberg, diktets »liden Mikkell«. Han ble født i København 1780, samme året som Wessel giftet seg. Men dikteren lot ikke til å trenge assistanse. I 1781 ble Anna Catharina og Johan Herman foreldre til Jonas.⁷ De to guttene, Mikkell og Jonas, har vært henholdsvis omkring to og ett år da diktet ble skrevet.

Disse opplysningene inngår mer eller mindre direkte i diktets frekke, humoristiske og feministisk anlagte diskurs, hvor fru Wessel fører ordet i egenskap av triumferende mor. Hun ønsker venninnen bedre lykke neste gang hun får en »Sønnik«. Hennes Jonas er nemlig »frisk og stor« sammenliknet med den litt eldre Mikkell, »det forkued' Bissenøer«. Mot Jonas er Mikkell »kun en ussel Perpendikkel«.⁸ Med skadefryd ber hun venninnen hilse Bisse – som ville bære »Sørge-Flor«, hvis han selv kunne sammenlikne de to barna. I resten av diktet lar fru Wessel sin spott spille nådeløst over Mikkels far. Hun gir uttrykk for at hun er mindre overbevist om hans forplantingsdyktighet enn han selv er: »Kort sagt: Gud bædre svage Fædre, / som ej kan gjøre Tingen bædre!« Hun gjør seg lystig over prestens tilbud om »Assistence«: »Tilbyde Hjelp i andens Sag / er Skam for den, som selv er svag«.⁹ Så brytes den ironiske diskursen. A.C. Wessel runder av i den samme gemyttlige og intime tonen som i åpningen: »I Morges var det koldt, jeg frøs / og hermed, søde Moer, adiøs«. Johan Herman slutter seg til hustruens ord og nedkaller Guds nåde over presteekteparet.

Diktet består av 23 firfotede jambiske vers, hvorav Anna Catharina er tillagt de første 21, og de to siste Johan Herman. Det er velkomponert og har et elegant rimmønster. De første tretten vers har identisk, mannlig rimutgang og etterfølges i Anna Catharina-delen av fire parrim, to med kvinnelig og to med mannlig utgang. Johan Hermans hilsen har form av ett kvinnelig parrim. Diktet er etter all sannsynlighet skrevet av ham alene. Vokabular, syntaks og rimteknikk er umiskjennelig wesselsk. Hilsningsformelen »Min lille søde Sophie Moer« minner om strofer i andre leilighetsdikt, for eksempel »Min søde Jomfrue Lyng, Moer«¹⁰ og »Du lille vakre Karen Bach«. Impotensmatikken, som var et »normalt« humoristisk emne i 1700-tallets diktning, finnes også i flere dikt av Wessel, mest kjent i »Herremanden«. Rimbrevet til Magdalene Sophie Castberg er et rolledikt. Spill med masker og identiteter er typiske ingredienser i 1700-tallets

lekende diktning. Wessel påtar seg her rollen som sin fornærmede kone. Slik oppnår han å erte sin venn presten på en mer grovkornet måte enn om han selv hadde talt. Hans egen rolle i diktet er ekteparets fromme og milde venn, som ber Gud om å »see i Naade til dem begge«. Det er bare i dette rimbrevet Wessel lar sin kone opptre som skrivende dame. I hans »Impromptu« til henne tildeles hun rollen som elskerinne og kalles både »min søde Qvinde« og »en sød Canaille«. I dette diktet figurerer hun ikke som mor, for samlivet har foreløpig »ingen Skade voldt / paa smale Taille«. ¹¹ Wessels rolle i diktet er den hengivne ektemann. Kapabilitetstemaet, som sto sentralt i brevdiktet til fru Castberg, er her fraværende. Men i en fødselsdagshilsen til hustruen, skrevet i samme år som herværende leilighetsdikt, dukker dette tema opp igjen. Diktet er datert 23. februar 1782. Her inntar dikteren rollen som lett mistenksom ektemann, i det han sår tvil om den blåøyde Jonas er hans egen sønn. Hustruen, den glade mor, tiltales imidlertid i en ytterst elskverdig tone, noe som gir rollespillet et muntert skjær av tragikomedie:

Gid i mange glade Dage
Du den søde Fryd maa smage,
At see *Jonas* om dig gaae
Men hvis end du vil med flere
Vore Værelser meublere,
Ydmygt dog jeg bede maa:
Øinene ei blive blaae.¹²

Noter

1. Claus Bendeke (1763-1828), f. i Vang i Hedemarken, 1806 amtmann over Hedemarkens Amt, senere assessor og justitiarius. *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind I. Kristiania: Aschehong 1923, s. 420.
2. Peder Hersleb Harboe (1755-1794), sønn av biskop Ludvig Harboe, kammersekretær, 1789 amtmann i Sogn og Fjordane (Norde Bergenhus Amt). *Dansk Biografisk Leksikon*. 2. udg., bind 9. København 1936, s. 340 og <http://stromsnes.info/PhpGedView/individual.php?pid=I6112&ged=slekten.ged>
3. Diktet og brevet ble funnet i 2005 i Hegermann-Lindecrone-arkivet i Rigsarkivet.
4. Magdalene Sophie Castberg, f. Bentzen (el. Bentsen) gift med skipsprest, senere sogneprest Peter Leganger Castberg i 1777, etter hans død i 1784 giftet hun seg 1785 med kjøpmann, senere tollinspektør Joachim Frederik Buchholm (ca. 1762-1834). *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 2. Oslo: Kunnskapsforlaget 2000, s. 49.
5. Castberg var et av de få kvinnelige medlemmer av Norske Selskab og innehaver av selskapets ærestegn, en gullring med sten. I 1783 vakte hun

oppmerksomhet i litterære kretser med heroiden »Adeluds til Torkild Trondeson«. Den ble 1783 trykt i Norske Selskabs *Poetiske Samlinger*, hvor hun også bidro med elegien »Til min Mand. I Anledning av Hr. Secretair Vibes Død«. Hennes ry som dikter sto høyest omkring 1790, da Rahbek i ukeskriftet *Samlere*n omtalte henne som »Norges Sappho«. Se Johanne Slots: »Mad. M.S. Buchholms 'Poesier' – og et kvindeligt forord 1806«, *Fund og Forskning*. Bind 24 (1980), s. 177-186 og Anne Marie Mai: »Skrivelyst og kvindelig dyd. Om Magdalene Sophie Buchholm«, Elisabeth Møller Jensen (red.): *Nordisk Kvindelitteraturhistorie. Bind I. I Guds navn 1000–1800*. København: Rosinante/Munksgaard 1993, s. 477-478.

6. 1) Mogens Castberg (1777-1778). Han ble født 15. november 1777 og var underveis da foreldrene giftet seg, 12. september 1777. 2) Peter Atke Castberg (1779-1823), lege og døvelærer, 3) Michael Hellesten Castberg (1780-1825). Opplysninger i <http://www.litteraturpriser.dk/aut/bm.htm>, samt mer detaljert i <http://www.ofstad.info/d0044/g0000029.html#I103125>, oppslagsord Magdalene Sophie Bentzen, se linker til sønnene.
7. Jonas Wessel (1781-1806), sakfører i Norge.
8. Perpendikkel: (lat. perpendiculum, blylodd), spøkefullt, nedsettende om en person som virker avstikkende eller irriterende i utseende eller vesen. *Norsk Riksmålsordbok*. Bind II. Første halvbind. Oslo: Aschehoug 1947, s. 696.
9. Castberg fremsto neppe som utpreget sterk av helse, han døde allerede i 1784, bare 30 år gammel.
10. Fra »*Tres humble Serviteur's* Formeldelse Til Velædle Herr *Ole Dometius* Kongelig bestalter Staldskriver og Velædle Jomfrue *Antonette Lyng*e Paa deres Bryllupsdag den glædelige 11te Junii 1777«, *Norske Selskabs Vers-Protokol*. Oslo: Norske Selskab 1935, s. 192.
11. »Impromptu«. Under overskriften »Til Digterens Hustru«, Johan Herman Wessel: *Digte*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag 1992, s. 328.
12. »Paa Sammes Fødselsdag, den 23de Februar 1782«. Under overskriften »Til Digterens Hustru«, Johan Herman Wessel: *Digte*. Oslo: Gyldendal Norsk Forlag 1992, s. 328-329.

Liv Bliksrud

Johannes V. Jensens programskrift »Den gotiske Renaissance« – nogle tekstkritiske bemærkninger

Johannes V. Jensen made his entrance onto the literary scene with novels (*Danskere*, 1896; *Einar Elkær*, 1898) rooted in the *fin de siècle* atmosphere of the time. Even *Kongens Fald* (1900–01) may be considered a novel of decadence. In *Den gotiske Renaissance* (1901), however, he turned his attention to »Kendsgerningerne«, i.e. the reality of the modern world and its technological marvels. The book included critical observations from the 1898 Spanish-American war (as experienced in Madrid) and enthusiastic reports from the 1900 World Fair in Paris.

The Paris portion of *Den gotiske Renaissance* was based on sixteen articles published in the newspaper *Social-Demokraten*. One of them has been »forgotten«, first by the author himself when he edited the book, then by his bibliographers, and finally, for that very reason, by subsequent scholarship. The editorial process involved in reshaping the articles into a section of a book is described in some detail with regard to insertions and omissions and to the entire rearrangement of the textual material in order to set Jensen's programme in the sharpest possible relief.

Fra Verdensudstillingen i Paris 1900 rapporterede Johannes V. Jensen i 16 artikler til *Social-Demokratens* læsere. Ganske vist anføres gerne, at antallet er 15, og det beror på, at Frits Johansen og Aage Marcus i deres Johannes V. Jensen-bibliografi (1933-51) har overset rækkens nr. 2.¹ Bibliografien opfattes med rette som ganske pålidelig – så pålidelig, at f.eks. Oluf Friis i tobindsmonografien *Den unge Johannes V. Jensen* (1974) har forladt sig på den og ladet sig henvise til de bibliograferede artikler, som han har kommenteret omhyggeligt, også med henblik på den påfølgende anvendelse af dem i programskriftet *Den gotiske Renaissance*.² Den mig bekendt eneste, der er kommet til artiklerne uden bibliografien som guide, er Viggo Josephsen, i et bidrag til *Pressehistorisk Årbog*, 1970.³ Han har tydeligvis gennemlæst samtlige 16 artikler og bl.a. citeret flittigt fra den af bibliograferne oversete – men ganske ubevidst om, at han så at sige havde gjort et fund.

Ligesom Josephsen ikke har kendt bibliografien og følgelig ikke bemærket dens udeladelse, har Oluf Friis ikke kendt til Josephsens artikel. Friis har ellers samvittighedsfuldt kortlagt forholdet mellem bladartiklerne og det i *Den gotiske Renaissance* fremlagte stof og tydeliggjort, at forholdet er mere kompliceret, end bibliografien lader forstå – men altså uden et eneste ord om den oversete artikels rolle i den sammenhæng.

Hvad Oluf Friis dokumenterer er, at de fem artikler, som ifølge bibliografien ikke er medtaget i *Den gotiske Renaissance*, faktisk har leveret passager til bogen, at Johannes V. Jensen med andre ord i forbindelse med klargøringen af den har gennemgået de pågældende artikler med henblik på, om de rummede noget, der fortjente at blive anvendt. I denne proces er også nyskrevet stof bragt ind i sammenhængen, visse steder for at kitte tingene bedre sammen, ligesom f.eks. passager vedrørende moderne teknologi er bragt ind under fællesoverskriften »Maskinerne«, det forholdsvis lange afsluttende kapitel. Summa summarum: de ti artikler er med nyskrevne og tiltransporterede passager samt foretagne om-møblinger og småjusteringer blevet til syv kapitler.

Men pointen er nu, at Johannes V. Jensen i denne proces tilsyneladende ikke har fundet brugbart gods i den oversete artikel. Den mest nærliggende forklaring er, at artiklen ikke har været ved hånden, da han klargjorde bogen. Dens redegørelse for, hvordan man fra Gare du Nord fandt vej til udstillingsarealet, og hvordan dette var indrettet, falder i tråd med første artikels skildring af åbningsfestens forløb. Og ærindet med bogen var tydeligvis et andet end at repetere konkrete oplysninger om udstillingens fysiske placering i den parisiske topo-

grafi. Dens sektion om Verdensudstillingen begynder derfor – lidt abrupt – *in medias res*, med kapitlet »Det vandrende Fortov. Og det store Hjul«.

Ganske vist er der i den oversete artikel passager, som meget vel kunne have været fragtet over i *Den gotiske Renaissance*. Viggo Josephsen citerer et par stykker, og vel netop for kvaliteter, som kunne have motiveret indarbejdelse i bogen. Om selve udstillingen hedder det bl.a.:

Udstillingen er mere end en Forretning, det er en Sang. Det tyvende Aarhundredes Idé suser over Hovedet. Den, der gaar fra Marsmarken til Tropernes Udstilling paa den anden Side Seinen,⁴ rejser hele Jorden rundt paa mindre end en Dag. Dette er Udstillingens Ide: Troperne er flyttet til Paris, kun for kort Tid; men om saa og saa mange Aar flytter Paris til Troperne. Boulevarderne rækker sig ud mod Urskovene.

Og om den kvindefigur, som kroner udstillingens hovedindgang, hedder det:

Hun staar frit mod Himlen mellem de to flankerende Minareter. Det er ikke nogen sædvanlig klassisk Figur, man faar ikke Opstød hverken af Thorvaldsen eller af Hasselriis⁵ – nej, det er en ung Kvinde, klædt efter sidste Journal, med Silke svøbt om Brystet, med Robe over Skuldrene, det er selve den dristige Dame, der bærer sit Slæb i Paris, Pigen. Der var dem – navnlig *Le Figaro* – der fandt denne Idé yderliggaaende, men man lod Parises Befolkning træffe Afgørelse ved en Afstemning, og se, hun blev staaende. Der staar hun, stolt og dejlig, og byder Verden velkommen. Ja, jeg er Synden, velkommen i Paris! Og helder Du med Øret, saa rejs herfra igen, hjem i dit Fødelands Dyner! Min Favn er aaben for dem, jeg elsker, jeg har Raad til Elskov, vær velkommen!

Men igen – hvis Jensen ikke har haft artiklen ved hånden og i øvrigt erindret den som i det væsentlige af »konkret« indhold, hvorfor så bekymre sig om den og forsøge at skaffe den til veje?

Hvorom alt er, så fremgår det af Aage Marcus' erindringer, at han blev opmærksom på Johannes V. Jensen i 1904, og at han i 1910 rekvirerede nogle bibliografiske oplysninger hos ham. Digteren svarede, »at hvis jeg havde en fortegnelse over alle hans kronikker, ville han være glad ved at få den« – et ønske, som Marcus kunne opfylde.⁶ Jensen havde med andre ord *ikke* styr på sin produktion for dagspressen, så lidt som Marcus tilsyneladende havde styr på den kronik, talen hér er om.

Oluf Friis har i sin monografi romertalsnummereret de ham bekendte 15 artikler – svarende til arabertalsnummereringen i bibliografien (JM 62-76). Den oversete artikel hører som nævnt hjemme mellem de to første numre, »Indvielsen« og »Verdens-Udstillingens Ofre«. Sidstnævnte er ikke medtaget i *Den gotiske Renaissance*, dog af en anden grund end den ovenfor antydede.

Den skildrer en dødsulykke, en bestemt bygningsarbejders fald, som generaliseres, men alene via titlen – og er altså for så vidt snarere en myte end en reportage.⁷

I det følgende skal der graves lidt dybere i forholdet mellem avisartiklerne fra Verdensudstillingen og de syv kapitler, som blev den til del i *Den gotiske Renaissance*. De ikke-optrykte artikler JM 62, 63, 66, 69 og 74 – samt den oversete – påkalder sig i denne forbindelse kun interesse i det omfang passager fra dem har fundet anvendelse i bogen.⁸

Optrykt med få ændringer er JM 64, »Det vandrende Fortov. Det store Hjul«. Mærkeligt nok har den teknikfascinerede forfatter udeladt den redegørelse for fortovets indretning, som gives i avisartiklens anden tekstblok, og som unægtelig letter forståelsen af det følgende:

Fortovet er bygget over Gaden i Højde med første Sal, det danner en fortsat Ringbane i en Omkreds af 3400 Meter eller om ved en halv Mil. Det er opdelt i tre Strimler, hvoraf den ene ligger fast, medens de to andre bevæger sig med forskellig Fart. Det hurtigste, der tillige er det bredeste, gaar 8½ Kilometer i Timen, det tilbagelægger hele Rundturen paa 20 Minutter. Fortovet bestaar af en sammenhængende Kæde af lave Vogne, der løber paa Skinner, hele Rækken af Gulve [dvs. Vogne] drives af Dynamomaskiner, der ligger underneden mellem Bærepillerne.

Til gengæld har han i optrykket – i delen om Det store Hjul⁹ – indføjet tre korte tekstblokke (i alt ti linjer) dér, hvor hans waggon er »højest oppe«, inden den igen går nedad – blokke, der udgør en næsten Walt Whitman'sk hymne til byen, udstillingen og århundredet.¹⁰

I optrykket af JM 65, »Republiken«, er indføjet to tekstblokke om, hvordan man illuminerer Paris, når man fester, modsat hvad man gør i Danmark;¹¹ disse er hentet fra slutningen af indvielsesartiklen. Længere fremme er der i optrykket indsat ca. en sides nyskrevne betragtninger over, hvad der kunne være sket, om Danmark sidst i 1700-tallet var blevet republik.¹²

JM 67, »Danmarks Hus i Nationernes Gade«, er – som bibliografien bemærker – optrykt »i udvidet Skikkelse«, under overskriften »Danmark«.¹³ Den markanteste udvidelse omfatter fem sider, hvor der med rund hånd uddeles øretæver til lilleputlandet og dets fortidsfiksering og åndelige forfald.¹⁴ Nyskrevet er også kapitlets tre sidste sider.¹⁵ Ellers er der især i begyndelsen sket en opstramning, ikke blot stilistisk. Et tekststykke om de ulige vilkår for videnskabsmænd og digtere er udeladt:

Der er i og for sig ingen Mening i at drage Sammenligning mellem Læger og Literater; jeg gør det kun i Følelsen af den Ulighed i Kaar, vore Videnskabsmænd og vore Digtere lever under. Man kan jo ikke komme velbeholden i Graven uden at have gjort en Bog; der er ingen Udkomme for et dansk Men-

neske, uden han kan brovte sig med Fattigdom paa Grund af Literaturmageri. Jeg ser af en Avis, at der er bleven lagt Grundsten til Studentersamfundets nye Bygning, og at der blev nedlagt en Boks med to Digteres Værker i. Gudskelov, tænkte jeg, der er de godt forvaret! Det lettede næsten en Grundsten fra mit Hjærte at vide disse Digte saa fuldt betryggende skaffet væk.¹⁶

JM 68, »En Sejlads paa Seinen. Verdenstaarnet. Andalusien«, er optrykt som »Tour du monde«. Udeladt er et afsnit om »Verdenstaarnet«, hvis besynderlige apparition læseren følgelig kun får summarisk besked om:

Det er bygget i en Oval, og Stilen er komponeret sammen efter alle Østens Luner. Forneden er der Restavranter i kinesisk Stil, som de Huse, man kender fra Afbildninger paa Thekasser, fremragende og svajede Tagskæg, Lygter, gennembrudt Træværk, Drager paa Dørstolperne, Faner i udspilede Fisks Lignelse fra Bjælkehovederne. Andre Steder rager glubende Fantasydyr frem fra Væggene, indiske Afguder smiler sælsomt fra Nicherne. Den øvre Del af Bygningen bestaar af en Mængde Taarne, Kegler og Spir, der genkalder Erindringen om Benares og Delhi – alle disse Pagoder og Templer i det hemmelighedsfulde Asien.¹⁷

Desuden er udeladt nogle linjer af beskrivelsen af det af Louis-Jules Dumoulin malede panorama.¹⁸ Til det malede hører »et stort tropisk Træ, et Kautschuktræ vistnok«. Men i medfør af udeladelsen bliver dette træ i optrykket til et »rigtigt« træ og dets skygge til en »rigtig« skygge. Pointen i avisteksten er, at tingene i forgrunden »smelter saa fuldstændig sammen med Maleriet bagved, at Illusionen ligefrem blænder«. Og blændet er Jensen altså blevet. – Endelig er avisartiklens sidste tekstblok udgået og i bogen erstattet med en halv side om koloniernes udstilling på Trocadéro-pladsen, som i avissammenhængen afsluttede den ikke-optrykte artikel JM 66. Den udeladte blok lyder:

Da jeg havde set Araberforestillingen og gik bort, undlod jeg ikke at forme et *ceterum censeo*. Jeg tænkte paa Spanien, der er i saa stor Nød, at endogsaa Muhamedanere og Negere har bedre Raad. Og jeg vidste Grunden. Det er den kristne Religion, der har fordærvet det spanske Folk – hvad skal jeg gøre for at hævne det?¹⁹

JM 70, »Kunsten«, er optrykt næsten uændret. Der er dog indføjet en tekstblok, der oprindeligt indgik i skildringen af »En Dag i Paris« i den ikke-optrykte artikel JM 69 – hvor talen ganske vist er om salene i Luxembourg-museet og ikke om salene i udstillingens kunsttempel!²⁰

JM 71-73, »Maskinerne«, »Paris« og »Landene og Maskinerne i Billeder«, er optrykt tilnærmelsesvis uændret som del I-III af bogens firedelte kapitel »Maskinerne«.²¹ I del II er dog to passager tilkommet. Den ene stammer – hvilket ikke

fremgår af bibliografien – fra JM 74.²² Af *Den gotiske Renaissance* fremgår det til gengæld ikke, at turen »ned ad Seinen« gjaldt Verdensudstillingens anneks i Vincennes, hvis eksistens læseren således intet erfarer om. Den anden passage er skrevet til selve bogen.²³ I øvrigt gælder, at optrykket er tilnærmelsesvis uændret.²⁴ I del III er tilføjet et par geografiske præciseringer: »Det er Norge« og »Jyllands Vestkyst«.²⁵

JM 75, »Nationernes Gade«, er optrykt som første del af kapitlet »Rue des nations«. Den første tekstblok er dog ikke optrykt:

Ved Nationernes Gade forstaaes egentlig den smalle Passage, altfor smalle Passage mellem de to Rækker Særudstillingsbygninger paa Quai d’Orsay. Men den Række, der ligger ud mod Seinen, har saa helt Overvægten, at »Nationernes Gade« i Virkeligheden er at søge langs selve Floden; her gaar Færdselen, her strømmer Nationerne paa den brede Betonvej, ind under Kolonnader og Balkoner – og idet man passerer ned langs de store, flotte Landes Facader, øjner man nu og da de beskedne Tømmerspir, de fattige Anstrængelser af dem, der er kommen bagved i anden Linje.

Udeladelsen kan meget vel have at gøre med det før konstaterede ønske om at frigøre bogen for det bastant-konkrete, men medfører (også hér), at vi kommer lidt vel hovedkulds ind i emnet: »Der ligger nu til at begynde med Italiens imponerende Pavillon«. Udeladt er tillige tekstblokken om den ungarske pavillon, samt en blok hen imod artiklens slutning om Monacos og Rumæniens pavilloner:

Nu følger *Ungarns Pavillon*. Den gør et broget Indtryk med sine gotiske Vinduer, sit store Taarn, sine dystre Døre. Af en Bog om Udstillingen ser jeg, at den er komponeret over Motiver fra Slottet Vadja Hunyad i Transsylvanien, Jaakhs Kapel, den serbiske Kirke i Budapest, Klobusiezkys Slot, Gyulaserhervarkirken, Rakoczys Hus, Raadhuset i Bartfa ... hvilke Navne jeg optegner for deres Besynderligheds Skyld. Her findes en Sal, der udelukkende er helliget *Husarernes Historie* – Dokumenter, Kostumer, Vaaben. Men jeg mindedes et Digt af Lenau, da jeg var der. Og for mig blev alt uden Betydning, af hvad der var Ungarn, imod Lenau.²⁶ [...] Nu bliver der at berette om *Monaco* og *Rumænien*. Monaco ligger i første Række med en stor fin Pavillon mellem Stormagterne; Fyrstendømmet synes iøvrigt kun at udstille Palmer og Vækster i Baljer. Spillehelvedet udstilles ikke. Men man lægger ikke meget Mærke til hverken Monaco eller Rumænien paa Grund af *Sveriges* Nærhed. Denne lystige Pavillon vinker med Guirlander og Vimpler, den træffer Tonen, den morer trods sin Stils totale Urimelighed. Efter den er der endnu *Grækenlands* og *Serbiens* Pavilloner i Nationernes Gade.

JM 76, »Paris’ Pavillon«, er optrykt i forlængelse af den foregående artikel, som anden del af »Rue des nations«. Og det til trods for, at værtsbyen har opslået sin

pavillon på den anden side af Seinen.²⁷ Udeladt er tre mindre tekstblokke, bl.a. artiklens allersidste, der effektivt afrunder hele serien, men jo ikke ret vel kunne få samme virkning midt inde i bogen. Den har følgende ordlyd:

Trokadero – Negre, Kinesere, Afgudsbilleder, Assegajer, Strudsæg ... alt hvad jeg der saa! Champs de Mars! Esplanade des Invalides! Rue des Nations! Kunstpalæet og det store Hjul! Rejs, I Mennesker, der kan, sælg Jeres Sjæl, rejs til Paris!

I det hele taget er temaet i denne sidste reportage fra Verdensudstillingen, hvor meget der er at se, og hvor meget man ser – og overser. Det spidsformuleres i denne udeladte passus:

De sidste Dage, jeg var i Paris, foer jeg rundt paa Udstillingen, rastløs delt, jeg kæmpede med den Afstumpning, Indtrykkenes Mængde havde foraarsaget, jeg opsøgte de Steder, der var døet ud af min Bevidsthed uden egentlig først at have levet. Det nyttede ikke, jeg kunde ikke overkomme det, jeg havde *overset* mere i to Maaneder end jeg havde *set*.

I det foregående er artiklerne omtalt i bibliografiens orden, altså kronologisk. De kunne imidlertid også have været omtalt i den orden, hvori de forekommer i *Den gotiske Renaissance*. Hvordan har Johannes V. Jensen med andre ord i de større træk håndteret sit materiale?

Den kronologiske orden respekteres indledningsvis, for så vidt som den første af de optrykte artikler, JM 64, »Det vandrende Fortov. Det store Hjul«, udgør bogens første kapitel, og den anden, JM 65, »Republiken«, udgør dens andet kapitel. Det tredje kapitel, »Tour du monde«, derimod baserer sig på JM 68, »En Sejlads paa Seinen. Verdenstaarnet. Andalusien«. Og fjerde kapitel, »Rue des Nations«, er sammenstillet af JM 75, »Nationernes Gade«, og JM 76, »Paris' Pavillon«. »Kunsten« er titlen på bogens femte kapitel, optrykt efter JM 70, »Kunsten«, som fremkom i avisen en måned før JM 75 og 76. Sjette kapitel, »Danmark«, indoptager JM 67, i bibliografien benævnt »Danmarks Hus i Nationernes Gade«, men som anført med supplerer i større stil. Endelig omfatter det firedelte kapitel »Maskinerne« en sammenstilling af JM 71-73 suppleret med stof fra en af redaktøren, C.E. Jensen, afvist artikel samt større passager fra andre artikler, ikke mindst JM 74, »Ned ad Seinen. Annekset i Vincennes«, der jo faktisk i den kronologiske orden følger efter maskin-artiklerne.²⁸

For så vidt er »Verdensudstillingen« med sine syv kapitler en komponeret helhed inden for den større helhed, som *Den gotiske Renaissance* udgør.

Ærindet med bogen var som før nævnt *ikke* at formidle konkrete informationer om Den spansk-amerikanske Krig og Verdensudstillingen. Den skulle befordre

det budskab, som forfatteren oppe i Det store Hjul bragte på følgende formel: »Jeg bekender mig til Virkeligheden, jeg bekender«, og som der redegøres for i forordet og slutteksten – og også dér, hvor han undervejs på reportagens bekostning skoser sit trangbrystede fædreland. Samtidig med, at Johannes V. Jensen i *Vinteren* udstillede dansk tvivlesyge, kaldte han i *Den gotiske Renaissance* på angelsaksisk handlekraft. Han tog afsked med dekadencen og positionerede sig som kendsgerningens digter. Leif Nedergaard nævner, at han i 1908 var ved at skubbe bogen fra sig, nok på grund af naiviteten og de ufordøjede teorier; når han lod være, var det især på grund af, hvad han havde fået sagt om maskinerne og den fremtid, som de var hans garantier for.²⁹

Bogens efterskrift, »Kendsgærningen«, forklarer udtrykket »gotisk« og ser frem mod de germanske folks verdenserobring, der er begyndt i »det handlende England« og vil trække tyskerne og skandinaverne med takket være deres »store mærkværdige Trang til at erkende«.³⁰ Den har et Swift-motto, der fastslår, at rødhårede er mere vellystne og galsindede end andre, men overgår dem i styrke og aktivitet.³¹ Rødt hår havde vel både den ubetingede taber Christiern II og den betingede vinder Christofer Columbus?

Noter

1. Frits Johansen og Aage Marcus, *Johannes V. Jensen. En Bibliografi*, bind 1-2, 1933-51 [i det følgende: JM]. Artiklerne fra Verdensudstillingen fremkom i *Social-Demokraten* i perioden 18. april til 27. juni 1900 (JM 62-76). Den oversete artikel: »Verdens-Udstillingen. En Oversigt«, fremkom 20. april 1900 (med datering »Paris 17. April«). – Jf. Aage Jørgensen, »Jenseniana, I-IV og V-VIII«, *Rotunden*, nr. 20, 2004, s. 77-96, og nr. 27, 2009, s. 65-106, spec. del I, der bringer tilføjelser og rettelser til bibliografien (men dog ikke har opfanget den oversete artikel).
2. Oluf Friis, *Den unge Johannes V. Jensen 1873-1902*, bind 2, s. 67-84 og 87-120. Friis kunne have undret sig over, at der hengik en uge mellem JM 62 og JM 63; den nyansatte reporter måtte dog være opsat på at indpræge sig i redaktionens og læsernes bevidsthed. – *Den gotiske Renaissance* udkom i januar-februar 1901. Den omfatter som bekendt også et udvalg af de reportager, som Johannes V. Jensen skrev til *Politiken* under Den spansk-amerikanske Krig i 1898, samt en art efterskrift, »Kendsgærningen«, der genetisk knytter sig til parisereportagerne.
3. Viggo Josephsen, »Johs. V. Jensen som reporter fra verdensudstillingen i Paris sommeren 1900. 16 reportageartikler til 'Social-Demokraten'«, *Pressehistorisk Årbog*, 1970, s. 134-44. Bidraget består i det væsentlige af citater, men uden at artikeldata – endsige artiklernes udnyttelse i *Den gotiske Renaissance* – oplyses. (V.J., 1904-78, journalist ved *Social-Demokraten* / *Aktuelt*; har udgivet: *De kan vel forstå dansk*, 1971).

4. Johannes V. Jensen var tydeligvis fascineret af koloniernes og tropernes udstilling på Trocadéro-pladsen: »[Den udgør] en hel By. Og denne By er som en Opiumsrogers Drøm, det er en Forvirring af hvide Taarntoppe, Negerhytter, Moskekupler, Pagoder. Der er Pavilloner i Stærehusstil, Huse, man ikke véd Betegnelse for – er det Væverfuglereder, er det visne Træstammer med et Bo hist for en Orang-Utang, en Kurv her, hvori der hænger en Mumie – er det blot tærningformede Husblokke uden Vinduer, men med alle Orientens Hemmeligheder skjult indenfor, Muselmænd ved Vandpipen, Kameldrivere, Mekkapilgrimme, skeletmagre Fakirer«.
5. Louis Hasselriis, billedhugger, elev af H.V. Bissen, bosat i Rom. Hans Danmarksmonument blev opstillet foran Statens Museum for Kunst i 1897, men i 1919 – efter vedholdende, voldsom kritik – flyttet til Østre Anlæg (bag museet).
6. Aage Marcus, *Den lange vej. Erindringer*, 1969, s. 108. Den nævnte liste kan ses som en spænd begyndelse til bibliografien.
7. Tilfældigvis hedder han Julien Bartet, men han er dog »saa godt som navnløs«; at han falder ned, er jo nemlig »en Hverdagsbegivenhed«.
8. Lars Handesten optrykker i *Journalisten Johs. V. Jensen*, 2002, s. 32-43, tre af udstillingsreportagerne, JM 62-64. Havde han opdaget den oversete artikel og bemærket det nære forhold mellem den og indiviselsreportagen, ville han måske have disponeret anderledes.
9. Hjulet var konstrueret til Verdensudstillingen i Chicago 1893 af den amerikanske ingeniør George W.G. Ferris, men omtales gerne som Pariserhjulet. Oluf Friis gengiver et kendt foto af hjulet (bind 2, o.f. s. 65).
10. *Den gotiske Renaissance*, 1901, s. 84f (»Hør hvor denne By [...] jeg bekender«).
11. *Den gotiske Renaissance*, s. 87f (»Naar Republikken fester [...] der aldrig kom«).
12. *Den gotiske Renaissance*, s. 92 (»Lad os sætte [...] Foreløbigheden er det egentlige«). Den følgende sætning – »Det franske Folk har Raad til alt; det er Jordens rigeste Folk« – er i forbindelse hermed ændret til: »Det franske Folk er Jordens flotteste«.
13. Avistrykkets titel er i dette tilfælde blot »Verdens-Udstillingen«. »Danmarks Hus i Nationernes Gade« – i bibliografien anført som undertitel – er en illustrationstekst. Tegningen, artikelrækkens eneste, afviger bemærkelsesværdigt fra den i *Illustreret Tidende* 6. maj 1900, som Oluf Friis gengiver (bind 2, o.f. s. 80).
14. *Den gotiske Renaissance*, s. 124-29 (med indledende og afsluttende asteriskmarkering). Oluf Friis sandsynliggør s. 76f, at denne udvidelse stammer fra en artikel, som redaktøren, C.E. Jensen, ikke ville anvende i avisen. Om Verdensudstillingen handler stykkerne jo ikke, de tilhører Jensens litteraturpolitiske projekt.
15. *Den gotiske Renaissance*, s. 132-35 (»En Mands Storhed [...] hvor der tales Engelsk«).
16. Grundstenen til Studentersamfundets nye bygning blev nedlagt 2. maj 1900. Hverken *Politiken* eller *Social-Demokraten* nævner, at den blikkasse, som blev indmuret i fundamentet, indeholdt digte.

17. Johannes V. Jensens erindringer om Benares og Delhi kan være genereret af barndommens billedbøger, som N.C. Roms *Geografiske Billeder for Skolen og Hjemmet* (1882); opremsningen af billedtekster derfra i »Vore første Bøger« (1920) peger nu ikke mod de nævnte indiske byer, som han i øvrigt aldrig kom i nærheden af.
18. *Den gotiske Renaissance*, s. 96f.
19. *Ceterum censeo*, lat., for øvrigt mener jeg (jf. Cato d.Æ.'s berømte udtalelse for Den tredje puniske Krig: »Ceterum censeo, Carthaginem esse delendam«). Kristendommens fordærvelse af det spanske folk påpeges oftere i reportageartiklerne fra Spanien 1898 (samst senere i »Goya's Fædreland«, *Politiken* 13. august 1909 (JM 328), foranlediget af en brutalt nedkæmpet opstand i Barcelona mod regeringens udskrivning af soldater til forsvar af den spansk-nordafrikanske havneby Melilla).
20. *Den gotiske Renaissance*, s. 120f (»Jeg gik Salene igennem [...] ved Havets Bred«). Jf. Oluf Friis, bind 2, s. 70.
21. Del iv (JM 91) er med bibliografiens ord ikke tidligere offentliggjort. Sagen er dog mere kompliceret, idet to passager i delen er hentet fra avisartikler. Passagen »[Der staar] Maskiner, som trods ethvert Begreb [...] komme paa Oringe« (s. 159-61) stammer fra artiklen JM 69 (»En Dag i Paris«), med uanselige ændringer (f.eks. »Kristensjæle« > »Kinesere«). Og passagen »[Der staar et Lokomotiv] i funklende Lakering [...] fælles for hele Verden« (s. 161-62) stammer fra artiklen JM 74, »Ned ad Seinen«; i umiddelbar forlængelse af passagen er indføjjet: »Læg mærke til ham! Fremtiden tilhører ham, han lever i Kraft af Maskinen«. – Jf. Oluf Friis, bind 1, s. 315f, der giver en skematisk opstilling af forholdet mellem de tre avistrykte artikler om maskinerne og de fire dele af bogens kapitel om dem.
22. *Den gotiske Renaissance*, s. 143f (»I Storbyer, der har dannet sig [...] som en velplejet Kanal«).
23. *Den gotiske Renaissance*, s. 148f (»Langs op ad den skraanende Boulevard [...] Tilværelsen ikke mere vil!«).
24. I tekstblokken »Der sidder en ung Mand [...] i den dybe Skov« (s. 147f) er der dog foretaget flere stramninger.
25. *Den gotiske Renaissance*, s. 156.
26. Johannes V. Jensen har måske udeladt tekstblokken for ikke på ny at optegne navnene »for deres Besynderligheds Skyld«. Men hertil kommer, at en reference til Nikolaus Lenaus ballade »Die Drei« (»Drei Reiter nach verlornen Schlacht«) er givet få sider tidligere i *Den gotiske Renaissance* (s. 101).
27. Sammenføjningen af de to artikler har givet anledning til en justering i fugen. JM 76 har følgende optakt: »Den, der kommer til Paris for at fordybe sig i Indtryk af Udstillingen, maa skynde sig, den er vidtløftig, det tager en Uge blot at fare den over«. I *Den gotiske Renaissance* hedder det om Paris' pavillon: »Jeg saa den som saa meget andet paa Udstillingen, oversaa den« (s. 109).

28. Over for C.E. Jensen havde reporteren skitseret en plan om at skrive fire »Sange« om maskinerne, og i et brev af 29. maj 1900 til Ernst Bojesen meddelte han, at artiklerne var skrevet og »danner Hovedmotivet i en Symfoni, jeg efter min Hjemkomst tænker at komponere« (citeret efter Oluf Friis, bind 2, s. 77).
29. Leif Nedergaard, *Johannes V. Jensen. Liv og forfatterskab*, 2. udg., 1993, s. 172 (udstillingsartiklerne omtales s. 136-56 og programskriftet s. 171-77).
30. *Den gotiske Renaissance*, s. 169-92.
31. *Den gotiske Renaissance*, s. 168. Mottoet stammer fra *Gulliver's Travels*, iv,viii.

Aage Jørgensen

Jubilæumsanmeldelse

Kristian Mikkelsen (1845-1924): Dansk Ordføjningslære med sproghistoriske tillæg. Håndbog for viderekomne og lærere. Lehmann og Stage. København 1911. 764 sider. 2. udg. med register: Hans Reitzel. København 1975. 800 sider.

For den der arbejder med moderne dansk sprog i en systematisk sammenhæng, er Mikkelsens Ordføjningslære en af hovedhjørnestenene i arbejdet. Det er der man altid starter med at slå op når man har fundet et problem i dansk syntaks som man vil nærmere ind på livet af. De studerende der tør binde an med en mere dybdeborende udgave af grammatisk analyse, bliver sat til at læse de afsnit der er relevante for deres emne. Den er – og vil i lang tid fremover – blive ved at være et *sine qua non*, for nu at benytte det sprog som overlærer Mikkelsen dagligt terpede med sine elever på Roskilde Katedralskole.

Og hvorfor så det?

Mikkelsens biografi er hurtigt fortalt. Han blev født i 1845 og tog den filologiske skoleembedseksamen i 1872. Efter et par år ved Borgerdydskolen i København kom han 1876 til Roskilde, hvor han forblev i en fast stilling til sin pensionering 1917. Han døde 1924. Mikkelsens bog har en kompliceret tilblivelseshistorie; den er mig bekendt aldrig udforsket for alvor, og det er faktisk en skam. Jeg repeterer hvad gængs litteratur, inkl. forordene til forskellige af Mikkelsens grammatikker (1893, 1894), oplyser.

I provisorieårene i 1880'erne tilstræbte højreregeringen som bekendt et stærkt forsvar og en relativt autoritær styring af samfundet. En vigtig drivende kraft i begge retninger var kultusministeren Jacob Scavenius (1838-1915, minister 1880-1891; om Scavenius' brogede person og politiske virke, se Rambusch 1988 og Larsen 2010 s. 236-74). Som et led i denne styring indgik nogle bestræbelser for et velfungerende skolesystem, bestræbelser som fra tid til anden bragte højreministeren på kant med de benhårdt reaktionære, f.eks. i reformerne af retskrivningen og skolesystemet. Scavenius gik ind for en ret vidtgående retskrivningsreform (inkl. substantiver med små bogstaver) og en dansksproget terminologi i grammatikundervisningen, begge dele til stor forargelse for traditionens bevarere, f.eks. Edwin Jessen, der i forordet til sin grammatik (Jessen 1891) harcellerer over Scavenius' liberale holdninger. Det skal bemærkes at Scavenius ganske vist var på god fod med Danmarks Lærerforening (Rambusch 1988 s. 146), men at han, så vidt det kan ses, aldrig slog politisk mønt i folketingsarbejdet af de reformer der imødekom principielle synspunk-

ter i Venstrekredse, som f.eks. netop den dansksprogede terminologi og retskrivningsreformen.

Et af standardiseringssønskerne var at få etableret et sammenhængende grammatiksystem med en konsekvent, af ministeriet fastlagt terminologi i undervisningen. Ifølge Skautrup (1944-70 bd. IV s. 20) udskrev ministeriet i 1886 en konkurrence om et egnet grammatisk lærebogssystem i dansk grammatik til hele skolesystemet. I ministeriet var man skuffet over resultatet af konkurrencen og håndplukkede derpå Mikkelsen til at skrive værket (sml. Skautrup 1944-70 bd. IV s. 20, samt forordet til Mikkelsen 1893). Den 'store' version kom i 1894 (Mikkelsen 1894). I fagkredse blev den ikke strøget med hårene. Så vidt det kan ses, anmeldes den f.eks. ikke i *Dania*, hvor tidens fremadstræbende universitetsforskere diskuterede hvad der lå dem på hjerte vedrørende nordiske sprog; men såvel Otto Jespersen (Jespersen 1895) som Verner Dahlerup (Dahlerup 1903) bruger den som afsæt for kritiske bemærkninger i tidsskriftet. Især Jespersens kritiske kommentarer fik såvel Mikkelsen (Mikkelsen 1896) som hans gode ven Oscar Siesbye (Siesbye 1895, 1896) til at indsende svar på kritikken, men også Dahlerup får et krast svar (Mikkelsen 1903), som Dahlerup besvarer i samme stil i samme nummer. Mikkelsen kom som grammatiker fra første færd til at stå som opsummeringen af alt det som en ambitiøs forsker ville videre fra, og det var den position han og hans bøger stod i indtil efter 1970.

Ifølge Mikkelsens eget forord (s. [I]!) kom ordføjningsslæren til da den store 1894-grammatik var udsolgt. Han ville gerne udgive en revideret og udvidet version; så langt kom det dog aldrig, men da han havde omfattende og systematiske noter til en revision af det syntaktiske afsnit, blev det til den bog vi i år kan fejre 100 års fødselsdag for. Mikkelsens Grammatik var en brugsbog og skal vurderes som sådan. Ordføjningsslæren er omtrent fire gange så lang og udgør dermed et bidrag til den videnskabelige udforskning af dansk syntaks. Men der er en sammenhæng – et emne der kunne fortjene granskning. (Det skal bemærkes at heller ikke Ordføjningsslæren blev anmeldt i *Danias* efterfølger, nærværende tidsskrift.)

Det er klart at en bog fra 1911 på mange måder er et produkt af verden af i går. Når Mikkelsens bog alligevel – på en ganske anden måde end Høysgaards grammatiske arbejder fra det 18. århundrede – kan gøre sig gældende i dag, har det at gøre med en lang række forskellige faktorer af teoretisk og videnskabssociologisk art. Jeg skal her prøve at gøre rede for dem.

En væsentlig grund er at Mikkelsens metode på sæt og vis ikke er umoderne i dag. Han har altid haft betegnelsen 'traditionalist' hængende om halsen, og det var – især i begyndelsen af det tyvende århundrede – bestemt ikke godt. Men der er mange måder at være traditionalist på, og hvis man betragter Mikkelsens indledende sætninger til de strategisk vigtige afsnit, ser man hvordan hans tilgang på mange måder kan minde om en moderne funktionel grammatisk tilgang som Ole Tøgebys. Det gælder for Mikkelsen hele tiden om at finde hvilken plads i udsagnets opbygning man skal give til det formelement som han nu går i gang

med. At han så ofte ikke har blik for sammenhængene ud over sætningsgrænsen, er nok hans største handicap i sammenligning med moderne funktionel grammatik.

Man kan vise det ved at studere et lige så elementært som væsentligt problem, nemlig sætningsdefinitionen i § 1. Mikkelsen følger traditionen ved at beskrive sætningen som opbygget grundlæggende af forbindelsen mellem subjekt og prædikat. Det er selvfølgelig substansens primat i filosofisk logik (sml. Aristoteles' *De categoriae*) der spiller ind hér, idet Mikkelsen eksplicit går ind på hvordan udsagnet må bygges op omkring en bestemt genstand som udsagnet funderes på, men samtidig kan man også ane blikket frem mod det 'psykologiske prædikat', hele den funktionelle sætningstilgangs arbejde med at rehabiliterer substanslogikken, ikke som substanslogik, men som diskursopbyggende faktor. I en kommunikationssituation er der altid noget der findes som etablerede kendsgerninger mellem kommunikationens partner, et 'noget' de gensidigt kan tage udgangspunkt i. Det er ikke en substans i en aristotelisk forstand, men noget der på samme måde ligger bagved situationen.

Skifter man nu de funktionelle briller ud med de formelle, kommer hele Mikkelsens § 1 (samt alle de efterfølgende paragraffer om upersonlige sætninger) til at tage sig ud som det rene omsvøbsdepartement. En strukturalist kan sagtens skære igennem ideen om en grundlæggende nødvendig forestilling om en genstand der er udgangspunkt for tanken, samtidig med at der dog kan tænkes situationer hvor udsagnet ikke knytter sig til en sådan genstand. Det bliver så det finitte verbum der fungerer som det eneste obligatoriske element i sætningen, som hos Diderichsen (1962 § 53). Men med denne reduktion forsvinder det moment som udgøres af subjektet og forestillingen om at sætningen har en diskursiv ramme som den spiller bold op ad.

Tilsvarende funktionelle træk dukker op andre steder hos Mikkelsen, f.eks. i de omfattende redegørelser for hvilke semantiske kategorier der tager prædikat til objekt (§ 21), eller i redegørelsen for hvordan »Fast vedføjelse«, dvs. underledene i en nominalhelhed, kan gøre et led bestemt nok til at fungere som subjekt (§ 24). I mange tilfælde ville en mere formel tilgang opfatte de omfattende semantiske klassifikationer som overflødige; men netop for det funktionelle blik er Mikkelsens lister dybt interessante. Det gælder især de mange kombinationer af bestemte konstruktioner og den verbale semantik.

I andre henseender er Mikkelsen i besiddelse af en sikker fornemmelse for formel argumentation. Han benytter klassiske strukturelle prøver som kombination, substitution og permutation til at argumentere for hvordan tilsyneladende heterogene elementer har samme strukturelle funktion. I den henseende er afsnittet om parallellen mellem adjektiver og præteritum (= perfektum) participium (§ 143) interessant at studere.

Der er dog steder hvor Mikkelsens tilgang kommer til kort. Det gælder for mig at se hans gennemgang af verbets tempora i dansk der er bygget over et skema der baserer sig på uklare semantiske forudsætninger. Netop tempusafsnittet er på

en kompliceret måde et halvt afsnit; vi mangler redegørelsen for de former som egentlig er hele grundlaget, ligesom Mikkelsen kun i antydninger fortæller hvordan han tænker tempusområdets semantik. Det er dog tydeligt at han forestiller sig et afbildningssystem. Mellem den talendes position og den objektive placering af det sagte i forhold hertil er der en slags objektiv relation, som den talende dog (af grunde der ikke udlægges) kan forkorte på en sådan måde at simple former kan erstatte kompleksere. Samtidig har Mikkelsen en redegørelse for tidsformernes opbygning ved hjælp af de forskellige hjælpeverber. Hans system kan kritiseres for to ting: dets 'objektive' apparat har ingen gyldighed, og de subjektive faktorer i tempussystemet kommer ikke til deres ret i hans fremstilling. Fremstillingen lever for så vidt op til den funktionelle norm som hans traditionalisme dikterer ham, men den fungerer dårligt hér fordi det semantiske system der lægges til grund for de funktionelle vurderinger, ikke er afklaret i sin opbygning.

Som allerede bemærket havde Mikkelsens bog ingen succes blandt fagfolk i sin egen tid. End ikke Skautrup synes at være særlig begejstret da han kommer til Mikkelsen i sproghistorien (bd. IV s. 20). I strukturalismens dage så man en stor heros i Mikkelsens energiske kritiker H.G. Wiwel, og vurderingen af Mikkelsen var lav. Diderichsens gennemgang af dansk grammatisk forskning i det tyvende århundrede (Diderichsen 1965) har et afsnit betitlet »Wiwel og Mikkelsen«; afsnittet er stort set en gennemgang af Wiwels synspunkter, og Mikkelsen citeres kun meget perifert, om end som regel med tilslutning. Diderichsen skriver flere steder med en vis respekt om det omfattende ekscerptmateriale (f.eks. Diderichsen 1941 s. 7); men analyseniveauet imponerer ham ikke, sml. Diderichsen 1968 s. 87-88. Det giver i den forbindelse anledning til overvejelse hvordan Mikkelsen, der ellers ikke anerkendte Wiwels dogme om at 'et Ord er et Ord' (sml. forordet til Ordføjningslæren s. [III]), i sin § 17 faktisk foregriber Diderichsens analyse af dansk 'der' som subjektsvikar overalt.

Det virkelige omsving i vurderingen af bogen kom med Erik Hansen, der var medansvarlig for genudgivelsen fra 1975 sammen med Otto Glismann, Lars Heltoft og Ole Togeby. Genudgivelsen øgede bogens anvendelighed ved hjælp af tilføjede paragrafnumre på hver side, samt ved et stikordsregister der giver adgang til at finde væsentlige kildesteder. Faktisk kan man ikke mere anbefale nogen at anskaffe originaludgaven, undtagen som fetisch; dertil er nytteværdien af registeret i 2. udgave for stor. Registeret er opbygget som i *Elementær dansk Grammatik* (Diderichsen 1962): først kommer de generelle henvisninger, dernæst underemner. Som de fleste brugere i den hårde kerne dog ved, er stikordsregisteret ikke en hovedpude. Man kan sagtens finde væsentlige informationer om bestemte emner som stikordsregisteret hverken kunne eller skulle registrere. Men det kræver at man læser meget lange stræk med øjne og ører åbne, en indsats som det daglige universitetsarbejde efterhånden giver forbandet lidt plads til. Efter genudgivelsen og Erik Hansens entusiastiske propaganda for bogen (se Gregersen og Hermann 1976 s. 50-51) er de mugne kommentarer forsvundne. Men nogle af bogens problemer står tilbage.

Et af de vigtigste problemer er terminologien, som i dag fremstår som en raritet. Man havde virkelig foretrukket en rent latinsk terminologi som havde kunnet kontrolleres ved hjælp af standardlitteratur. En forklaring på brugen af de danske termer kunne være at Mikkelsen var bundet af sit forarbejde, grammatikken fra 1894. I forordene til sproglære-bøgerne fra 1890'erne (men grundigst i Mikkelsen 1893) anfører han til forsvar for brugen af en dansk terminologi at der vil være mange brugere af disse bøger der ikke ville lære et fremmedsprog og derfor ikke ville have grundlag for at bruge latinsk terminologi, et argument som nok kan karakteriseres som søgt, også i datidens sammenhæng. Spørgsmålet er så om dette argument også skulle gælde Ordføjningslæren. (Samtidig giver det i et glimt forestillingen om den grundigt lærde étspogede, en person for hvem al fremmed tale er løs, en ideologisk forestilling der stadig er gangbar politisk mønt for mange.) Tendensen i tiden var vistnok at man i skolen ønskede en generel fordanskning af terminologien. Den bidske Edwin Jessen foretrækker dog latinsk terminologi i sin danske grammatik (Jessen 1891), hvor fremgangsmåden stedvis har forbløffende ligheder med Mikkelsens.

Også i andre henseender mærker man en orientering mod nationale tendenser hos Mikkelsen. Hans 'egen' tekst i Ordføjningslæren (men ikke i 1894-grammatikken) er i en variant af den rask-petersenske retskrivning med små bogstaver i substantiverne og bolle-å, samt forskel på *dör* og *dør* efter udtalen. Der spores også en vis nationalistisk tendens i navneformerne: Oehlenschläger staves *Øhlenschläger* som Adam selv gjorde som ung, og Peter Palladius citeres som »Peder Plade« (flere steder, f.eks. s. 95). Tilslutningen til det rask-petersenske retskrivningssystem er et sprogpolitisk statement i perioden der kunne gå hånd i hånd med en tilslutning til den rent dansksprogede grammatiske terminologi. Begge dele placerer Mikkelsen solidt blandt Venstres støtter. Men når den danske terminologi ikke rækker, kan Mikkelsen finde på skrive »dativus ethicus« (s. 93), ligesom han i parentes kan oversætte »grundledet« til »(det reale subjekt)« hvis sprogbugen ellers bliver ham for svævende (s. 259). Og Mikkelsen regnede (stik imod argumentet om brugere uden kendskab til fremmedsprog) med flersprogede læsere; i hvert fald citeres der flere steder på latin og græsk uden oversættelse. Nekrologen over ham i Roskildensersamfundets blad (Ahlefeldt Laurvig 1924) omtaler ham som en venstremand, der dog havde det kors at han havde vist sig så nyttig for højreregeringen før systemskiftet at han regnedes for politisk dubiøs. Nærmere kommer vi næppe hans personlige indstillinger, da personlige papirer ikke synes at foreligge.²

Så meget til forklaringen af hvorfor bogens terminologi er som den er. Tilbage står at den dansksprogede terminologi er svær at håndtere for en nutidig bruger. Udover at bogen benytter en masse danske termer som ingen bruger mere til undervisnings- eller forskningsformål, svarer Mikkelsens dansksprogede terminologi ikke til hvad folkeskolen anvender i dag, hvilket kun gør billedet endnu mere kompliceret. Det er heller ikke nemt at oversætte de Mikkelsenske termer til moderne referencegrammatisk standard. Stikordsregisteret

giver oversættelser af international terminologi til den mikkelsenske, men desværre ikke oversættelser den modsatte vej. Ofte sidder man og stirrer på de nu ukurante termer i Mikkelsens eget indeks og prøver at forestille sig om en »uegentlig tilstandsbetegnelse« mon er det man leder efter. En nyttig brugsting kunne være at få Dansk Sprognævns anbefalede termliste (Galberg Jacobsen 1996) udvidet med oversættelser til mikkelsenske termer, ligesom en oversættelse af indholdsfortegnelsen til moderne referencegrammatisk standard ville være nyttig.

Et ganske andet problem er hvilket sprog Mikkelsen egentlig beskriver. Hvor forældet er det? Tekstmaterialet i bogen er i høj grad excerperet af den klassiske danske litteratur. Hans læsning har været omfattende; ikke blot Brandes, Drachmann, Pontoppidan og Bang citeres ret hyppigt, men sågar Jacob Knudsen (bl.a. s. 75), Nexø (bl.a. s. 97) og Valdemar Rørdam (s. 89), samt enkelte andre, nu ukendte samtidige som Svend Fleuron og Sophus Bauditz. Til gengæld mindes jeg ikke at have set citater fra kredsen omkring *Taarnet*, så dér går åbenbart overlærerens smagsgrænse. De fleste ældre tekster som på hans tid forelå i brugbare udgaver, synes at være blevet citeret i de sproghistoriske afsnit. Til gengæld er der få citater fra bibeloversættelserne og folkeviserne, formentlig fordi Mikkelsen ikke stolede på deres værdi som kilder. Den ældste forfatter der citeres som nutidig, er Holberg. Det er på godt og ondt et meget traditionelt dannelsesbillede der tegner sig, et billede som ikke nødvendigvis svarer til nogle bestemte sproghistoriske periodiseringer. Selv når de ældre, men efter-holbergske forfatters sprogb brug er gammeldags for Mikkelsen, bliver observationerne citeret i det synkrone afsnit, ikke i de sproghistoriske tillæg, f.eks. anm. 1 på s. 59. På den måde opstår der en interessant konstruktion af hvad der er 'vores sprogb brug'. Alt hvad der citeres uden for de sproghistoriske afsnit, er 'vores', en sprogform som måske ikke er kurant, men i hvert fald hører til det normsæt den dannede sprogb bruger bør acceptere og bør kunne anvende stilistisk. Problemet burde være nærværende for alle der arbejder synkront. Indirekte er Mikkelsens læsning med til at definere hvilket sprog han beskriver.

Dermed er ikke sagt at Mikkelsens bog kun er en kodificering af et klassisk normeret litteratursprog. Fordi der registreres så bredt og så flittigt, får han en mængde ikke-klassisk og 'vulgær' sprogb brug med ind i grammatikken, ligesom mange typiske afvigelser fra den normerede syntaks også bliver registreret. Det har tit slået mig at nogle af de virkelig excentriske syntaktiske indfald som Mikkelsen registrerer, stammer fra Oehlenschläger. På et sådant punkt ville Mikkelsen være en interessant genvej til et forskningsemne.

Sammenfattende kan man sige at Mikkelsens datagrundlag i grunden er ret heterogent, præcis så heterogent at det meget godt modsvarer forestillingen om en deskriptiv grammatik der medtager alt hvad der på nogen måde er muligt inden for sprogsamfundet. Og da mange af disse muligheder fortsat står åbne, eller har erobret sig en større plads siden Mikkelsens dage, er datagrundlaget i grunden ikke så forældet som man kunne tænke sig. Stilvurderingerne gælder selvføl-

gelig ikke mere, men den rene analyse af stoffet og det store eksempelmateriale er fortsat af uvurdelig interesse.

Indtil dette forår har der reelt kun været tre store forskningsorienterede grammatikker over dansk: Diderichsens *Elementær dansk Grammatik*, Aage Hansens *Moderne dansk* (Hansen 1967) og Mikkelsens *Ordføjningslære*. Denne anmeldelse må afstå fra at holde Mikkelsen op mod Erik Hansen og Lars Heltofts nye grammatik (Hansen og Heltoft 2011), som efter alt at dømme kommer til at sætte de tre gamle meget i skyggen. Men Hansen og Heltofts værk kommer nu næppe til at overskygge de tre gamle totalt på samme måde som f.eks. Høysgaards værker er blevet overskygget. Diderichsens bog vil fortsat have den interesse den hele tiden har haft; de skarpsindige originale analyser og indsigter vil stadig være værd at studere for at skærpe forskerens opmærksomhed. Aage Hansens bog dækker principielt et område hvor den stadig kan bevare pladsen i feltet, nemlig morfologien, som ikke har været i fokus i nogen af de andre tre bøger. At den er umulig at finde rundt i, selv for flittige brugere, kommer ikke til at ændre sig før en gruppe behjertede sjæle udstyrer den med en ordentlig indholdsfortegnelse og et stikordsregister der ikke er lavet efter et tilfældighedsprincip.

Og Mikkelsen? På mange måder er Mikkelsens fokus det samme som Hansen og Heltofts, nemlig syntaksen. Alligevel vil Mikkelsen fortsat blive endevendt ved enhver lejlighed. Der er for mange gode indsigter, for mange inciterende detailanalyser, for mange eksempler som man ikke havde ventet, og som udløser overvejelser af den ene eller den anden art. Man slipper ikke en god gammel ven fordi man får en ny. Men man glæder sig på den anden side også usigeligt over at der kommer nye venner af den art til.

Litteratur

- Ahlefeldt Laurvig, F[rederik] 1924: »Overlærer Kristian Mikkelsen«. *Roars Kilde, Medlemsblad for Roskildensersamfundet* nr. 4, september 1924.
- Dahlerup, Verner 1903: »Abstrakter og konkrete«. *Dania X,2*, s. 65-80.
- Diderichsen, Paul 1941: *Sætningsbygningen i skaanske Lov*. København: Ejnar Munksgaard.
- Diderichsen, Paul 1962: *Elementær dansk grammatik*. 3. udgave. København: Gyldendal.
- Diderichsen, Paul 1965: »Synspunkter for dansk sproglære i det 20. Århundrede« i Jørgen Larsen, Christian Lisse og Karl Martin Nielsen (red.): *Det danske sprogs udforskning i det 20. århundrede*. Selskab for nordisk Filologi, København, s. 142-211.
- Diderichsen, Paul 1968: *Sprogsyn og sproglig opdragelse*. København: Nyt Nordisk Forlag Arnold Busck.

- Galberg Jacobsen, Henrik (red.) 1996: *Grammatik talt*. Dansk sprognavns skrifter 24, København: Dansk lærerforening.
- Gregersen, Frans og Jesper Hermann 1976: »Samtale om dagen i København eller Magister Stygotius i krydsild«. *Papir 5*, 1976, s. 35-56.
- Hansen, Erik og Lars Heltoft 2011: *Grammatik over det danske sprog I-III*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.
- Hansen, Aage 1967: *Moderne dansk I-III*. København: Grafisk Forlag.
- Jespersen, Otto 1895: »En sproglig værdiforskydning; og=at«. *Dania III,4*, s. 145-182 (genoptrykt med ændringer i Otto Jespersen: *Tanker og studier*, Kbh. 1932).
- Jespersen, Otto 1896: »Bemærkninger til afhandlingen 'En sproglig værdiforskydning' III«. *Dania III,5*, s. 248-258.
- Jessen, Edwin 1891: *Dansk Grammatik*. København: Gyldendalske Boghandel (F. Hegel & Søn).
- Larsen, Pelle Oliver 2010: »Professoratet. Videnskabelige magtkampe i Det Filo- sofiske Fakultet 1870-1920«. Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet.
- Mikkelsen, Kristian 1893: *Dansk Sproglære til Brug for Undervisningen i lærde Skoler og Seminarier*. København: Lehmann & Stage.
- Mikkelsen, Kristian 1894: *Dansk Sproglære med sproghistoriske Tillæg: Haand- bog for Lærere og Viderekomne*. København: Lehmann & Stage.
- Mikkelsen, Kristian 1896: »Bemærkninger til afhandlingen 'En sproglig værdiforskydning' II«. *Dania III,5*, s. 242-248.
- Mikkelsen, Kristian 1903: »Nogle bemærkninger om Verner Dahlerups afhand- ling om abstrakter og konkreter«. *Dania X,3*, s. 146-153.
- Rambusch, Sigurd 1988: *Jakob Scavenius. En moderne politiker i det gamle højre = Skrifter udgivet af Jysk Selskab for Historie* nr. 45. Århus: Universi- tetsforlaget i Aarhus.
- Siesbye, Oscar 1895: »Bemærkninger til ovenstående afhandling [dvs. Jespersen 1895]«. *Dania III,4* s. 183.
- Siesbye, Oscar 1896: »Bemærkninger til afhandlingen 'En sproglig værdifor- skydning' I«. *Dania III,5*, s. 239-242.
- Skautrup, Peter 1944-70: *Det danske Sprogs Historie I-V*. København: Gyldendal og Det Danske Sprog- og Litteraturselskab.

Noter

1. Forordet er upagineret, så jeg indsætter paginering med romertal i skarp pa- rentes, begyndende med forordets første tekstside.
2. Tak til Claus Røllum-Larsen, Det Kongelige Bibliotek, for diverse oplysning- er hertil.

Henrik Jørgensen

Anmeldelser

Inger Lindell (udg.): En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi CXIV. Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur, Uppsala 2011. 133 sider, 150 svenske kr. ISBN 978-91-85352-88-3.

Af interesse også for den danske ordsprogsforskning er en middelalderlig svensk ordsprogssamling i et samlingshåndskrift i den Palmskiöldska samling på Uppsala universitetsbibliotek (Cod. Ups. Palmskiöld 405). Samlingen blev første gang udgivet af Henrik Reuterdaahl i 1840 under titlen *Gamla ordspråk på latin och swenska* og derefter 1889-94 af Axel Kock og Carl af Petersens i deres *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk*, I-II. Nu er samlingen så under titlen *En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska* udgivet for tredje gang af Inger Lindell (herefter: IL).

Henrik Reuterdahls udgave har i dag kun interesse som den, der bragte samlingen til offentlighedens kendskab i en for sin tid forsvarlig udgave. Allerede Reuterdaahl fandt under arbejdet med samlingen ud af, at den »stod i det nærmeste sammanhang« med den danske Peder Låle-samling. Han giver i sin indledning en udmærket oversigt over og karakteristik af de danske udgaver af Peder Låle og har derefter en lang sammenligning mellem de danske redaktioner og den svenske. Han konkluderer, at den svenske samling er en bearbejdelse af den danske, men i en ældre form end den overleverede.

Axel Kock og Carl af Petersens *Östnordiska och latinska medeltidsordspråk* (herefter: ÖLM), I-II, 1889-94, er en udgave af »Peder Låles ordspråk og en motsvarende svensk samling«. Den var længe standardudgaven for studiet af de danske Peder Låle-redaktioner og af den svenske modsvarighed. Udgavens første bind indeholder efter en længere indledning teksterne. Først de danske redaktioner, der gengives efter 1506-trykket af Peder Låle med varianter fra 1508- og 1515-trykket og med henvisninger til numrene i den svenske samling; derefter kommer den svenske samling med henvisninger til numrene i den danske samling. Hermed var der tilvejebragt et udmærket hjælpemiddel for sammenlignende studier af de forskellige tekstkilder til Peder Låle-samlingen og -overleveringen. I bind II har Axel Kock kommentarer til de enkelte ordsprog, både de latinske, de danske og de svenske, med inddragelse af et rigt parallelmateriale fra bl.a. de øvrige nordiske ordsprog og ordsprogssamlinger.

For de danske redaktioners vedkommende er ÖLM afløst af en ny standardudgave, nemlig udgivelsen af de forskellige danske tekstkilder til Peder Låle i *Danmarks gamle Ordsprog* (herefter DgO), I:1-2, 1979. Hertil kommer de hjælpemid-

ler, som internettet i dag kan tilbyde Peder Låle-forskningen. De trykte udgaver af Peder Låle (herefter PL) fra 1506, 1508 og 1515 kan i dag bese i digitaliserede udgaver af de eksemplarer, der findes på Det Kongelige Bibliotek, i basen *Early European Books*. Og da PL A (1506) i DgO kun bringes i faksimile, kan udgaven med fordel suppleres med teksten i *Studér Middelalder på Nettet* i både faksimile og transskription med vedføjet tekstkritisk apparat.

Mens de danske redaktioner i tekstbindet af ÖLM er blevet overflødiggjort af udgivelsen af samtlige danske tekstkilder i DgO i faksimile og for PL B's vedkommende (Christiern Pedersen 1515) også i transskription og oversættelse af den latinske tekst, er det straks mere diskutabelt om udgivelsen af den svenske samling har fundet sin afløser med IL's udgave af håndskriftet.

Den fornsvenske ordsprogssamling er en overførsel af den danske Peder Låle-samling til svensk. Den betegnes normalt i forskningen med signaturforkortelsen PL S eller blot S. Samlingen er på palæografisk grundlag dateret til første halvdel af 1400-tallet. Den Peder Låle-samling, der har foreligget for skriveren, har på en række punkter repræsenteret en redaktion af Peder Låle, der har bevaret nogle oprindelige træk, som hverken findes i det bevarede danske håndskriftfragment eller i de tre trykte udgaver. S har derfor bl.a. betydning for bestemmelsen af den oprindelige rækkefølge af ordsprogene inden for de enkelte bogstaver; jf. Hans Brix' *Analyser og Problemer*, V, 1940 og John Kousgård Sørensen i *Studier i dansk dialektologi og sproghistorie*, 1971.

Den svenske ordsprogssamling foreligger i et håndskrift, der afspejler samlingens tilblivelseshistorie fra en middelalderlig skriver (hånd 1) skrev selve teksten med de mange latinsk-svenske ordsprogpar til den form, denne tekst har efter at flere middelalderlige skrivere (hånd 2-5) har foretaget rettelser og tilføjelser i den oprindelige tekst. I håndskriftet findes også spor efter en eller flere eftermiddelalderlige hænder.

I ordsprogsparrerne er det latinske ordsprog skrevet først; derefter følger det svenske. Det latinske ordsprog er rykket ind på linjen. Ved mellemrum er ordsprogene inddelt i afsnit med samme begyndelsesbogstav. Som yderligere markering af nyt afsnit er der initial ved første ordsprog under bogstavet.

En af de middelalderlige hænder har nummereret siderne i fire serier: a1-a35, b1-b22, c1-c17 og d1-d8. Sandsynligvis den samme hånd har på hver side i venstre margin indført et *a* øverst og et *b* på midten af siden.

En eftermiddelalderlig hånd har nummereret de svenske ordsprog; indimellem er der fejl i nummereringen. Samme hånd har i marginen med et »vide« henvist til steder senere i håndskriftet, hvor samme svenske ordsprog forekommer.

Den svenske ordsprogssamling kan ikke studeres isoleret, men må ses i forhold til den samlede Peder Låle-overlevering. Om denne giver Iver Kjær det hidtil fyldigste og bedste bidrag i sin efterskrift til DgO I:2, der bygger på og viderefører hans årelange ordsprogsforskning og beskæftigelse med Peder Låle-samlingen. Som kilder til Peder Låle anfører Iver Kjær følgende tekster:

1. et middelalderligt dansk håndskriftfragment (PL H)
2. et middelalderligt svensk håndskrift (PL S)
3. et Ghemen-tryk fra 1506 (PL A)
4. et Ghemen-tryk fra 1508 (PL Aa)
5. en udgave Paris 1515 ved Christiern Pedersen (PL B).

Iver Kjær fastslår, at det på baggrund af disse kilder ikke er muligt at rekonstruere den oprindelige samlings tekst (den »oprindelige« Peder Låle); det er højst muligt at se dele af Peder Låles teksthistorie. Det er der to grunde til; dels har Peder Låle i århundreder været »en levende tekst i stadig udvikling og forandring«, dels ligger der mellem »den ukendte original« og håndskriftfragmentet (PL H) »flere ukendte mellemlid, hvor skrivere og interpolatorer har virket«. At fokus er på Peder Låle som en dynamisk tekst i den skriftlige danske ordsprogstradition, har i DgO fået den konsekvens, at PL B er blevet tildelt en hovedrolle som den redaktion, der har været dominerende i perioden fra 1515 til o. 1700, og at også Hans Skonnings udgave fra 1614 med kun de danske ordsprog er medtaget, selv om den er værdiløs som tekstkilde, da den blot bygger på PL B. Den er imidlertid en del af Peder Låles teksthistorie; hans ordsprogsformer og -omtolkninger er vandret videre i både den skriftlige og den mundtlige ordsprogstradition. Når udgaven derimod ikke medtager det svenske middelalderlige håndskrift, begrundes det med, at DgO kun er forpligtet på den *danske* ordsprogstradition. Og til den hører efter Iver Kjærs vurdering PL S kun »indirekte«.

For Peder Låle-forskningen ville det have været en fordel, at også PL S havde fået sin plads i udgaven, men udeladelsen er delvis forståelig ud fra det syn på ordsprogstraditionen og på samlingsernes rolle i den, som ligger bag DgO. Et rimeligt argument for at have medtaget PL S i DgO kunne dog være, at selv om den kun »indirekte« hører til den danske ordsprogstradition, så vidner den om en tabt dansk redaktion af Peder Låle, som ligger bag overførelsen af samlingen til svensk. Forholdet til denne tabte redaktion er imidlertid ikke undersøgt, hvad der for Iver Kjær er endnu en grund til ikke at medtage PL S i DgO. Den udgør dog en tidlig redaktion af Peder Låle-samlingen, som ellers kun er overleveret i »tilfældige, spredte og fragmentariske fikseringer«.

Selv om man altså har valgt ikke at medtage PL S i DgO, så får samlingen dog en fyldig karakteristik og indgår bl.a. sammen med PL H i Iver Kjærs overvejelser over Peder Låle-samlingens datering. H kan sprogligt og palæografisk dateres til ca. 1450 og S som nævnt til 1400-tallets første halvdel. Men hverken H eller S nævner navnet Peder Låle. Det gør derimod et latinsk-svenske glossarium, der dateres til 1440'erne. En samling med navnet Peder Låle har altså eksisteret i 1440'erne. Fra 1440'erne til »før udgangen af 1300-tallet« når Iver Kjær ved med Marius Kristensen at antage, at glossariets bearbejder har kendt Peder Låle-samlingen fra sin skoletid o. 1420-30, og ved at operere med en idé om »kulturelementers langsomme udbredelse i datidens Norden«.

PL S nævner som sagt ikke navnet Peder Låle, men der er ingen tvivl om, at der er tale om »en overførsel til svensk af en tabt dansk redaktion af *Peder Låle*«. Om håndskriftet bygger direkte på en dansk redaktion af samlingen, eller om der har været tale om et eller flere svenske mellemlid, kan ikke afgøres. Overførslen til svensk er sket mellem PL-samlingens første redaktion og tidspunktet for håndskriftets datering på palæografisk grundlag.

PL S indeholder 1089 latinsk-svenske ordsprogpar; de 1078 indgår også i de bevarede danske redaktioner. Det giver 11 ordsprogpar, som kun forekommer i den svenske samling. Af de danske samlingers ca. 1200 latinsk-danske ordsprogpar har den svenske samling de 1078. Det giver ca. 125 ordsprogpar, som kun forekommer i de danske redaktioner. Forskellen kan forklares på to måder:

1. ordsprogsparene er indkommet i de danske redaktioner efter overførslen til svensk
2. ordsprogsparene er af formelle eller indholdsmæssige grunde udeladt af den svenske bearbejder.

Overførslen af de latinske ordsprog er sket stort set uændret. Om de danske ordsprog gælder, at de »i de fleste tilfælde er oversat til svensk, i nogle tilfælde erstattet af svenske ordsprog«.

Iver Kjær synes at betragte de svenske ordsprog som oversættelser fra dansk i de tilfælde, hvor der ikke er de store verbale forskelle. Det er et synspunkt, der kan diskuteres; selv om der er tale om verbal overensstemmelse, kan ordsproget jo godt have foreligget på svensk også. Men det giver kildematerialet kun få muligheder for at sandsynliggøre. Mere fast grund under fødderne er der måske ved de afvigende formuleringer, især hvis disse formuleringer kan træffes i andre, helst tidligere, kilder.

Iver Kjær savner »en nærmere undersøgelse af oversættelsesteknikken« i PL S. Først med en sådan undersøgelse kan der siges noget om »indhold, rækkefølge og ordlyd af den tabte danske redaktion, som må ligge bag S«.

Som det vil være fremgået af redegørelsen for behandlingen i DgO af S i forhold til den danske Peder Låle-tradition, har samlingen her ikke selvstændig interesse, men vurderes ud fra dens bidrag til den teksthistorie, som den er en del af. Anderledes stiller forholdet sig mellem den svenske samling og de danske redaktioner, hvis man i stedet fokuserer på den svenske samling, dens egenart, tilblivelse og funktion på svensk grund. Her bliver den danske Peder Låle-overlevering den nødvendige baggrund for overvejelser om håndskriftets forhold til den samling, der har været skriverens (afskriverens og bearbejderens) forlæg.

Med tanke bl.a. på S's betydning for den danske Peder Låle-forskning er det glædeligt, at samlingen nu på ny er udgivet med en fyldig indledning, hvor man som dansk læser forventer at finde besvaret nogle af de spørgsmål om den svenske samlingens forhold til den danske, som Iver Kjær måtte nøjes med at give et foreløbigt svar på. Med hans grundige undersøgelse af de danske redaktioner

skulle der være noget at bygge videre på. På dette punkt indfries forventningerne imidlertid ikke.

I en kort oversigt over ordsprogsforskningen fremhæver IL artiklerne i tidskriftet *Proverbium* (1984ff.). Den nordiske ordsprogsforskning siges at have været »livlig« omkring 1900, »men den tycks därefter ha avstannat«. Som eksempel på nutidig nordisk ordsprogsforskning nævnes kun en svensk studie af idiomer fra 2004. IL har åbenbart ikke kendskab til den danske ordsprogsforskning, som har givet flere værdifulde bidrag til bl.a. Peder Låle-forskningen. At hun ikke har haft kendskab til eller har valgt ikke at bruge udgaven af Peder Låle i DgO og efterskriftens redegørelse for samlingen, herunder den svenske tekstkilde, er uforståeligt.

I afsnittet om »Medeltida ordspråkssamlingar i Norden« nævner IL, at der foruden det udgivne håndskrift findes den islandske *Målsháttakvæði* (o. 1200) og Peder Låles samling. Om Peder Låle ved hun, at han levede i 1300-tallet, at han var »en bildad man« og havde en højere præsteuddannelse. Hun nævner også tilnavnet *legista* og formodningen om, at han har været provst i Roskilde. Hendes kilde til disse oplysninger er ÖLM, hvorfra hun bl.a. kritikløst overtager formodningen om, at *legista* »betyder att han var utbildad i civil rätt«. Som Iver Kjær overbevisende har påpeget, er den juridiske profession en misforståelse af ordet *legista* (fra 1515-trykket), der ikke går på personen Peder Låle, men på den samling, der bærer hans navn. Gengivelsen af oplysningerne i ÖLM afslutter IL med konstateringen: »För övrigt är ingenting känt om honom«. Igen må jeg undre mig over IL's manglende kendskab til og brug af den danske ordsprogsforskning. Det er da rigtigt, at vi ikke ved meget om Peder Låle, men det havde dog været værd at nævne Iver Kjærs hypotese om, at samlingens kompilator er identisk med en subdiakon i Odense stift, Peder Nielsen Låle, der i begyndelsen af 1330'erne var sendebud til pavestolen i Avignon. Iver Kjærs godt underbyggede hypotese er senest fyldigt behandlet i efterskriften til DgO I:2, hvor de af IL refererede oplysninger ses som udtryk for, at Peder Låle er blevet en sagfigur.

Om forholdet mellem den danske Peder Låle-samling og den fornsvenske samling skriver IL, at skriveren har haft den danske samling som »förebild«, hvad der for mig er en ret så kraftig og misvisende nedtoning af forholdet til den samling, som en svensker har overført og bearbejdet fra dansk til svensk. Udtalelsen om Peder Låle som »förebild« gælder kun samlingens svenske ordsprog. Om de latinske ordsprog skriver IL med et lille og unødvendigt forbehold, at de »mycket troligt« er afskrevet fra Peder Låles samling.

Om formålet med Peder Låle-samlingen skriver IL, at det utvivlsomt har været pædagogisk; samlingen har været anvendt ved latinundervisningen. Det gælder imidlertid ifølge hende dog kun de nu med undtagelse af H tabte håndskrifter. Om de trykte udgaver skriver IL, at de »har sannolikt inte brukats i undervisningssyfte«. Her er Iver Kjærs vurdering af de trykte udgavers formål den rimeligste. Om PL A skriver han, at den »har først og fremmest været beregnet på brug i katedralskolerne«, men også kan tænkes at have været anvendt »ved den

elementære universitetsundervisning«. Om PL B har været beregnet for skoleundervisningen, er Iver Kjær straks mere tvivlende overfor. Han anser det for mere rimeligt »at anskue udgivelsen i kontekst med Christiern Pedersens øvrige bestræbelser i disse år på at gøre vigtige litterære monumenter fra den nationale fortid tilgængelige og kendte for det internationale læsende publikum«. At samlingen i første halvdel af 1500-tallet har været under kritik, fremgår af en skoleordinans fra 1521 og af et skrift af Christiern Pedersen selv fra 1531. Samlingen har derefter mistet sin funktion som skolebog, hvad der er baggrunden for sognepræstens klage i Hans Christensen Sthens *Kort Vending* (skrevet før 1581).

Om forholdet mellem de latinske og de nordiske ordsprog skriver IL: »I regel utgör de latinska ordspråken översättningar från nordiska språk men några är i stället primärt avfattade på latin«. Denne sikre opfattelse af forholdet mellem de latinske og de nordiske ordsprog deles ikke af Iver Kjær, der i DgO I,2 skriver, at »problemerne er langt fra afklarede«. IL har her overtaget Axel Kocks opfattelse, som imidlertid kun er en af de mange modstridende opfattelser, som Iver Kjær referer og diskuterer i DgO I,2. Han konkluderer, at der er tale om »tre relationsmuligheder mellem de danske og de latinske ordsprog«, og at alle tre typer er repræsenteret i samlingen uden at det er muligt at afgøre, »hvilken der er den dominerende eller den oprindelige«. De tre relationsmuligheder er:

1. »det danske ordsprog er primært og det latinske en oversættelse af det danske«
2. »det latinske ordsprog er primært og det danske en oversættelse af det latinske«
3. »både det danske og det latinske ordsprog har haft selvstændig eksistens før sammenkoblingen«.

At »några är i stället primärt avfattade på latin« har IL kunnet læse i Iver Kjærs undersøgelse fra *ARV*, 18-19, 1962-63, af forholdet mellem Peder Låle og håndskriftet Cod. Basil. A.XI.67; den er medtaget i hendes litteraturliste. Af Iver Kjærs undersøgelse fremgår det, at 59 af de latinske ordsprog er resultat af »brug af skriftlige kilder«. Om de øvrige latinske ordsprog tør Iver Kjær ikke udtale sig mere sikkert, men nøjes med at operere med de tre nævnte relationsmuligheder.

IL har også en bemærkning om udgaver af Peder Låle efter udgaverne 1506, 1508 og 1515. Hun skriver:

Låles ordspråkssamling fortsatte att tryckas även efter 1500-talet. Under åren 1682-1688 trycktes den på Peder Syvs initiativ under titeln *Almindelige* [!] *Danske Ordsproge og korte Lærdomme*. Den har utgivits främst för sitt kulturhistoriska värde.

At Låle-samlingen tryktes efter 1500-tallet er rigtigt, men det er ikke Peder Syvs samling (I-II, 1682-88), der er en Peder Låle-udgave. Derimod udgav Hans Skon-

ning som nævnt i 1614 en samling med de danske Peder Låle-ordsprog. 1614-udgaven er tabt, men der er udgaver bevaret fra 1626 og 1703; de er udgivet i DgO I. Nok er Peder Låle blandt Syvs mange kilder, men at kalde den en Peder Låle-udgave er ikke alene misvisende, men forkert. »Peder Låle-ordsprogene er meget tæt udnyttet«, skriver John Kousgård Sørensen i DgO VII:2, men da Peder Syvs to samlinger har over 15.000 ordsprog er de ca. 1200 ordsprog fra Peder Låle kun en ringe del af den samlede mængde ordsprog, der fra mange forskellige kilder af Syv er ordnet i emnegrupper.

I IL's litteraturliste er medtaget DgO VII:1, der gengiver første del af Syvs samling i faksimile; blot et blik på udgaven ville have afsløret, at der ikke er tale om en Peder Låle-udgave. Og havde Inger Lindell benyttet DgO VII:2 med John Kousgård Sørensens efterskrift, ville redegørelsen for samlingen og dens kilder have forhindret hendes opfattelse af Peders Syvs ordsprogssamling.

Efter afsnittet om »Medeltida ordspråkssamlingar i Norden« følger et afsnit om »Den svenska ordspråkssamlingen«. Her fastslås det igen, at Peder Låle har været »förebilden för den svenska medeltida ordspråkssamlingen«. Som belæg for denne opfattelse nævner IL ligheden i den grafiske udformning mellem S og H, der tyder på, at skriveren af S »har haft den forndanska samlingen som förlaga«. Her må man undre sig over, at den verbale overensstemmelse og overensstemmelsen i rækkefølge ikke anføres; disse overensstemmelser er dog grund nok til at hævde, at den svenske samling er overført fra dansk til svensk. Mens de latinske ordsprog er de samme, siges det om de svenske ordsprog, at de med få undtagelser ikke er oversættelser fra dansk, men »de fornsvenska motsvarigheterna«. Som autoritet henvises her til Aage Hansens bog *Om Peder Låles danske Ordsprog* (1991), hvor det om overførslen af samlingen fra dansk til svensk hedder, at

Den der har overført samlingen til svensk har uændret brugt de svenske forsåvidt de fandtes, og det gjorde de i de fleste tilfælde. De øvrige danske har han erstattet med svenske af et nærliggende indhold eller han har lavet en (mer eller mindre ordsprogsagtig) oversættelse af latinen.

At dette synspunkt ikke står alene, fremgår af Iver Kjærs ovenfor citerede udtalelse om, at de fleste af ordsprogene er oversat fra dansk til svensk. Her er der brug for en nærmere sammenlignende undersøgelse af forholdet mellem de danske og de svenske ordsprog.

Kigger man isoleret på de svenske ordsprog uden at tage hensyn til de danske modsvarigheder kan opfattelsen af den svenske skrifters arbejde med samlingen blive ret så misvisende. Nr. 665 ser IL således som »ett exempel på att skrivaren har återgivit det ordspråk som han var bekant med«. Begrundelsen er, at den fornsvenske formulering ikke er i overensstemmelse med den latinske version. Ræsonnementet er i og for sig rimeligt nok, men bliver uden betydning for karakteristikken af den svenske skriver, da den svenske version her er i overensstemmelse med den danske!

Om både de danske og de svenske ordsprog skriver IL, at de har været i mundtlig tradition i hele Norden. Lad mig mod den opfattelse endnu engang anføre Iver Kjær, der i DgO I:2 skriver: »Peder Låles forhold til den mundtlige nordiske ordsprogstradition kan på grund af kildematerialets sparsomhed vanskeligt afklares«.

Kildematerialet til en mundtlig nordisk ordsprogstradition før Peder Låle er meget lille. Og forekomsten af Peder Låle-ordsprog i senere samlinger og fra den senere mundtlige ordsprogstradition kan skyldes indflydelse fra Peder Låle-samlingerne. Det er derfor ikke muligt at slutte, at ordsprogene i S (og i den danske Peder Låle) har »varit välkända för den medeltida språkbrukaren«, og at »de ingick i det vardagliga samtalet«. Det ved vi intet om! Og vi har ikke det materiale, der vil kunne opklare spørgsmålet.

Ud fra forestillingen om, at den svenske samlings ordsprog ikke er oversættelser af danske ordsprog, men svenske ordsprog kendt fra den mundtlige tradition, anfører IL kun få eksempler på en overførsel fra dansk til svensk. At nogle af de juridiske ordsprog ikke findes i de svenske landskabslove, men kun i Jyske Lov, får hende dog til at hævde, »att just dessa ordspråk är översatta till fornsvenska«.

Et par steder i indledningen begrundes IL nyudgivelsen af den svenske ordsprogssamling med bemærkninger, der giver et slags program for både den nye tekstgengivelse og for mulighederne for at udnytte denne i forskningen. Helt i begyndelsen af indledningen hedder det:

Ordspråkssamlingen har publicerats två gånger under 1800-talet men ges nu ut igen med nyfilologiska utgångspunkter som innebär att den presenteras så nära handskriften som möjligt, för att det skal framgå hur texten uppfattades av sina medeltida läsare.

De fleste håndskriftudgivelser har valget mellem en filologisk udgivelse på grundlag af flere håndskrifter eller udgivelsen af ét håndskrift som grundtekst. Et sådant valg har det ikke været nødvendigt at foretage her, da samlingen kun er overleveret i ét håndskrift. Glosen *nyfilologisk* synes altså for IL blot at indebære en udgave så tæt på håndskriftet som muligt. Og her adskiller hun sig i princippet ikke fra de to tidligere udgaver. I et senere afsnit om »En håndskrifts historia« siger IL da også om udgaven i ÖLM, at den »følger håndskriftstexten väl«, dvs. er en tilfredsstillende filologisk tekstudgave. Hvad der motiverer en nyudgave er imidlertid for IL, at udgaven i ÖLM skjuler »information om håndskriftens produktion och reception«. Udtalelsen om produktion og reception hænger selvfølgelig sammen med de tidligere nævnte »nyfilologiska utgångspunkter«. Da teksten allerede i ÖLM præsenteres nøje efter håndskriftet, bliver det afgørende for vurderingen af IL's udgave, om den er i stand til at bringe os endnu tættere på håndskriftet, så vi dermed får mulighed for at få oplysninger om tekstens tilblivelse og om »hur texten uppfattades av sina medeltida läsare«.

IL giver i indledningens s. 16-17 en kort og klar håndskriftbeskrivelse med bl.a. de oplysninger om håndskriftet og samlingen, som er nævnt tidligere i anmeldelsen. Vil man have nærmere besked om håndskrift, samling og de forskellige hænders bidrag, er det dog stadig nødvendigt at konsultere indledningen til ÖLM.

Som Figur 1 bringer IL en gengivelse af et mindre afsnit fra håndskriftet, hvor den tidligere omtalte underinddeling i ordsprog med samme begyndelsesbogstav kan ses. Hendes gengivelser af mindre afsnit fra håndskriftet er en absolut gevinst ved udgaven. Andre eksempler ses i afsnittene om »Ordspråkssamlingens funktion« (s. 18-21) og »Utgivningsprinciper« (s. 44-47).

I forbindelse med håndskriftbeskrivelsen er der også en bemærkning om forholdet mellem den fornsvenske samling og de danske Peder Låle-redaktioner. Her nævnes med henvisning til Aage Hansens ovenfor omtalte bog *Om Peder Laales danske ordsprog*, 1991, at seks af de svenske ordsprog savnes i de danske samlinger. At numrene, der er overtaget fra Aage Hansen og henviser til numrene i ÖLM, ikke svarer til nummereringen i hendes egen udgave, gør det imidlertid ikke nemt for læseren at se, hvilke ordsprog det drejer sig om. Her er det igen nødvendigt at gå til ÖLM, der brugervenligt bringer begge nummereringer.

I indledningens sidste afsnit redegør IL for sine »Utgivningsprinciper« (s. 44-47). Hun følger i transskriptionen håndskriftet »så långt det är möjligt«. I overensstemmelse med god filologisk praksis er håndskriftet gengivet bogstav-, tegn- og linjeret, hvad der også er tilfældet i ÖLM. Det nye ved IL's udgave er, at udgaven også er sideret, hvad der absolut er en fordel, men sideskiftene er selvfølgelig også angivet i ÖLM.

Samlingens latinsk-svenske ordsprogpar er skrevet af én hovedhånd, men desuden forekommer tilskrifter af fire andre middelalderlige hænder, og der er også eftermiddelalderlige indgreb. At håndskriftet således har flere kronologiske lag indebærer, at en udgiver må træffe et valg. IL har valgt at gengive teksten »såsom den ser ut efter olika ingrepp«. Altså den endelige tekst. Der er ingen overvejelser over den anden mulighed, nemlig at gengive teksten som den oprindeligt så ud, dvs. hånd 1's tekst (med de rettelser, hånd 1 har foretaget under (in scribendo) og efter indskrivningen). Der er fordele og ulemper ved begge fremgangsmåder, og IL's valg forekommer fornuftigt og er i øvrigt det samme, som de to tidligere udgivere har foretaget.

Med valget af den seneste og endelige tekst som tekstetableringens grundtekst er der sket en sammenblanding af flere hænder og flere kronologiske lag, men et apparat nederst på siden gør det muligt at følge tekstens tilblivelseshistorie med de forskellige hænder og faser.

IL har afholdt sig fra at rette i den valgte grundtekst og har heller ikke bemærket fejlene i noter; her adskiller hun sig fra ÖLM, der heller ikke retter fejl, men med et »så« i noterne markerer dem. Kun i nr. 105 har fejlen, hvor ordsproget burde have haft ordet *fisk*, ikke undgået et udråbstegn (»fikh[!]«). I apparatet nederst på siderne er de forskellige hænders »rättelser och upprepning av ord och

fraser« registreret efter et system af François Masais. Der anvendes følgende tegn:

[]:	suppression (sletning ved overstregning, gennemstregning, underprikning eller udradering)
∧:	addition (tilføjelse) på linjen
∨:	addition mellem linjerne
∖∖:	addition i margenen
[/]:	substitution, der er en kombination af suppression og addition
[>]:	substitution ved overskrivning

IL's apparat er trods sin enkle og nogenlunde konsekvent gennemførte forvaltning af tegnene ikke helt nemt at afkode, men som bruger værner man sig dog hurtigt til det. Mere problematisk er det, at apparatet ikke giver de nødvendige oplysninger til en undersøgelse af håndskriftets tilblivelse og de forskellige hænders aktiviteter. Apparatet gør det således ikke muligt for brugeren af udgaven at se, hvor en tilføjelse er placeret ved substitution, dvs. om der er tale om en linear-, interlinear- eller marginaltilføjelse. Det giver heller ikke oplysninger om den oprindelige teksts udseende i de tilfælde, hvor der er tale om en identisk gentagelse af det allerede skrevne. Her må brugeren gå til apparatet i ÖLM for at få de nødvendige oplysninger. Især udmærker ÖLM sig ved nyttige bemærkninger om utydelige steder i skriften, da det ofte netop er disse steder, der har fået rettelser og tilføjelser. I nogle tilfælde er IL's brug af tegn dog i stand til at give en mere præcis beskrivelse af rettelsens art, end den vi får i ÖLM; således har ÖLM til *huggit* i nr. 394 »ändrat från hugh«, mens IL giver besked om, hvordan denne ændring er foretaget: hug[h>g]it/.

Selv om håndskriftets tekst gengives »såsom den ser ut efter olika ingrepp«, har alle indgreb fornuftigt nok ikke fundet vej til teksten. Af noterne fremgår det, at det kun er de middelalderlige rettelser og tilføjelser, der er optaget i teksten. De eftermiddelalderlige indgreb er henvist til noteapparatet; se f.eks. nr. 161. Helt gennemført er denne praksis dog ikke. Således er ændringen a > æ i nr. 290 optaget i teksten (ikke i ÖLM) og ligeledes frangit > tendit i nr. 630 (også i ÖLM). Også ordsprogenes nummerering er blevet en del af teksten, selv om de stammer fra en »mycket yngre hand«, dvs. en eftermiddelalderlig bruger, hvis tilføjelser ellers ikke optages i teksten. I ÖLM er nummereringen udgavernes, men håndskriftets nummerering er vedføjet som hjælp for en læser, der støder på henvisninger til Reuterdahls gamle udgave, der ligesom IL følger håndskriftets nummerering. ÖLM forviser derimod håndskriftets henvisninger til noterne, mens IL lader dem være en del af teksten. Helt uden betydning er spørgsmålet om placering ikke.

Da den hånd, der har nummereret ordsprogen og henvist til parallelle ord-sprog, udelukkende har interesseret sig for de svenske ordsprog, betyder tilføjel-sernes optagelse i teksten, at brugeren af udgaven kan få den opfattelse, at vi i den svenske samling har et tidligt og enestående eksempel på en sådan vægtning

inden for ordsprogparrene. I det danske håndskriftfragment og i de trykte udgaver er de latinske ordsprog ved skriftstørrelsen klart markeret som de vigtigste. Først med Hans Skonnings udgave i 1614, der kun bringer de danske ordsprog, har vi vidnesbyrd om et skift i fokus fra de latinske til de danske ordsprog.

Mens suppression og substitution normalt ikke giver de store vanskeligheder for de valgte udgivelsesprincipper, er det straks vanskeligere at afgøre, hvilke additioner der skal finde vej til teksten, og hvilke der blot skal bemærkes i apparatet. Ved en række synonyme til især latinske ord er det oprindelige ord med rette bibeholdt og varianten forvist til en note; se f.eks. 542, 578 og 587 (= afgørelsen i ÖLM). Men der er også eksempler på lidt besynderlige afgørelser: I 234 tilføjer hånd 4 *kynben* til »skyth ær gangn giorth skwrith aff flykke«. ÖLM henviser *kynben* til en note, mens IL optager ordet i teksten, hvad der giver ordsproget en ret så besynderlig form. IL behandler den af hende skabte ordlyd i indledningen, hvor hun oversætter konstruktionen »flykke kynben« med »köttstycket av kindbenet«, idet hun dog med rette bemærker, at ordet *kynben* »sannolikt inte ingått i ordspråkets ursprungliga form«. Ordet er da nok heller ikke ment som en tilføjelse, men som en slags ordforklaring. I 464 har hånd 5 over *ma* skrevet *kan*, hvad ÖLM bemærker i en note. IL optager begge ordene i selve teksten, altså »ma kan«, hvad der giver følgende besynderlige form af ordsproget: »budhskap ma jak frambæra answar ma kan jak ey walda«. Hånd 5 har uden tvivl ikke tilstræbt denne form, men har betragtet *kan* som en variant eller en bedre læsemåde.

Hvor pålidelig IL's tekstgengivelse er, er svært at afgøre uden en sammenligning med håndskriftet. Men hun efterlader flere vidnesbyrd om manglende akribi i form af uoverensstemmelse mellem former i tekst, note og indledning; se f.eks. nr. 330 og 775. Især er der en del fejl og uoverensstemmelser i kursivering og opløsning af forkortelser; se f.eks. nr. 53, 55 og 111.

Efter denne karakteristik og kritik af tekstetablering og apparat vender jeg mig igen til indledningen, der foruden de ovenfor behandlede afsnit har afsnit om »Meningsbyggnad m.m.«, »Ordbøjning«, »Stilistiska drag«, »Ordförråd« (s. 21-36) samt et afsnit om »Innehållslig kategorisering« (s. 36-44).

I afsnittet »Ordförråd« karakteriserer IL ordförrådet som »ålderdomligt« for sin tid. De fleste låneord, der forekommer, er fra 1000-1300; de nedertyske ord og afledningssuffixer fra 1350-1400 har lav frekvens i samlingen. Derefter gives en alfabetisk ordnet liste over substantiver, adjektiver og verber, »som saknar motsvarighet i nutida svenska«, og det nævnes, at flere af disse ord »är belagda endast i den svenska ordspråkssamlingen«. De danske ordsprogformer inddrages ikke i undersøgelsen, og IL overvejer derfor heller ikke, om der kunne være tale om danismer. At ordet *værning* i betydningen 'vare' f.eks. kun (med henvisning til Söderwalls *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*) på svensk forekommer i ordsprogssamlingen, kunne dog måske skyldes, at ordsprogene er oversat fra dansk, hvor ordet synes at have noget bedre hjemmel.

Selv om overskrifterne signalerer, at der i de fire første afsnit er tale om sproglige iagttagelser, bruges meget af pladsen på kommentarer til enkeltordsprog og

forsøg på at angive deres betydning. De fleste af disse ordsprogs kommentarer bygger så godt som udelukkende på Axel Kocks kommentarer i ÖLM II, men også Rolf Pippings ordsprogsstudier i *Studier i nordisk filologi*, 28, 43 & 50, 1938-60, og Pelle Holms udgave af svenske *Ordspråk och talesätt*, 1973, med forklaringer inddrages. Selv har hun ikke meget nyt at bringe, og i et par tilfælde dækker henvisningen til Kock ikke dennes bud på en tolkning; se f.eks. den lidt besynderlige forklaring til nr. 1063. Også andre af hendes egne forsøg på tolkning af ordsprogene falder mindre heldige ud.

Nogle forklaringer gives ved at jævnføre ordsproget med et nutidigt ordsprog. Det sker f.eks. med nr. 588 (»*alwara ok gaman fallir wæl saman*«) som jævnføres med »*lycka och olycka bor under samma tak*«. De to ordsprog har intet med hinanden at gøre! At ordsproget »*att leva är att lida*« skulle være en nutidig variant til nr. 408 (»*honwm træggar thet han lewir som ræknar thet han æthir*«), er heller ikke noget tilfredsstillende forslag.

Forklaringen til ordsproget om koen og dens hale (s. 25) er meningsløs, da den ikke hører til det citerede ordsprog (nr. 113), men til nr. 112, som ikke citeres. De mærkelige forklaringer til samlingens wellerismer (s. 23) skyldes, at IL henviser til de forkerte ordsprog; bemærkningen om bøndernes dumhed gælder ikke wellerismen om ræven og de røde hunde, men den om karsen og bonden, og bemærkningen om kvinders nærighed gælder wellerismen om kællingen og tjenebefolkene.

I et større afsnit (s. 36-44) forsøger IL at foretage en »[i]nnehållslig kategorisering« af samlingens ordsprog. Hun er interesseret i at påvise noget »av allt det ordspråken har att ge den som vill få en inblick i de enkla vardagsmänniskornas liv på medeltiden«. At samlingen kan bidrage til kulturhistorie, socialhistorie og mentalitetshistorie, er en fristende tanke, som jeg imidlertid er en smule skeptisk over for. Min skepsis skyldes problemer med kilder, datering og viden om ordsprogenes udbredelse i den mundtlige tradition. Dertil kommer, at samlingens ordsprog ligesom de fleste ordsprog klart afspejler et agrarsamfund, mere specifikt et middelalderligt bondesamfund, men sjældent når ud over denne vage bestemmelse. Ud fra ordsprogene at ville sige noget mere præcist om det svenske samfund i middelalderen er et risikabelt projekt.

IL efterlyser en større undersøgelse af ordsprogene ud fra det valgte aspekt, men en sådan foreligger allerede i Aage Hansens *Om Peder Laales danske ordsprog* (1991), som er en af bøgerne i hendes litteraturliste. Han har s. 114-128 et kapitel om »Ordsprogenes verden«, hvor han med mange og nødvendige forbehold tegner et billede af det bondesamfund, som vi møder i Peder Låle-samlingen. Kapitlet bygger på en registrering af ord, der er knyttet til natur, samfund, mennesker osv., og når efter min mening så langt, som det er forsvarligt, når der er tale om en genre som ordsproget. Et lignende forsøg er gjort af Pil Dahlerup i *Dansk litteratur. Middelalder 2* (1998: 319-323), der henviser til Aage Hansens undersøgelse og udvider den med betragtninger over de bondeefaringer, der kommer til orde i ordsprogene.

Mens Aage Hansens kategorier omfatter alle de konkrete forhold i det middelalderlige samfund, der har fundet vej til ordsprogene, nøjes IL med et udvalg på seks kategorier, der viser »några aspekter på det medeltida samhället« og giver »en inblick i folkets sedvänjor och bruk«. En gruppe er ordsprog med almen livsvisdom, en kategori som ikke findes hos Aage Hansen, der med rette udelukkende holder sig til konkrete kategorier og blot til slut bemærker, at ordsprog om det almenmenneskelige ikke lader sig bestemme som særligt nordiske. Det gælder også de mange udtryk for kvindeforagt, hvoraf IL anfører flere i kategorien »synen på kvinnan«. Som eksempel på et »omdiskuterat ordspråk« i denne kategori nævner hun nr. 21 (mø war blygh som brudh hon sprangh i sængh til drængh); hendes forklaring bygger blot på ÖLM II: 41 og nævner ikke Iver Kjærs grundige og spændende drøftelse af ordsproget i *Danica*, 1964, der med fordel kunne være inddraget.

Ligesom ved kommentarer til enkeltordsprog i afsnittene med sproglige iagttagelser kan IL's forsøg på at forklare ordsprogene også i dette afsnit blive ret så problematiske. At nr. 847 (»fatigh man skal ey hawa faghra kono ok ey fætan vxa«) handler om svigefulde kvinder, er der ikke noget, der tyder på; ordsprogets mening er, at den fattige vil blive udsat for, at andre mere mægtige folk bemægtiger sig hans vakre kone og fede okse, hvad der fremgår allerede af paralleliteten (kone – okse) og støttes af de gamle samlings forklaringer (PL B 936 & PL SKA 445; jf. ÖLM II: 435). Værre er det imidlertid, at IL med henvisning til undersøgelser over volden i det middelalderlige samfund vil se nr. 686 (saar hugh gør bleka kindir) som eksempel på denne vold. Hun opfatter her »saar hugh« som ordet »sårhugg«! I stedet for »saar hugh« har det tilsvarende danske PL-ordsprog »Sorghende hwgh« (PL A 751); både i det danske og i det svenske ordsprog må der være tale om betydningen 'sorgfuldt sind'. En anden mulighed er selvfølgelig, at den svenske oversætter – ligesom IL – har misforstået udtrykket, men det er nu ikke en videre sandsynlig mulighed.

Når IL i sin karakteristik af ÖLM skriver, at tekstgengivelsen skjuler »information om håndskriftens produktion och reception«, vækker det hos læseren af hendes indledning og brugeren af hendes tekstgengivelse og apparat forventninger om nærmere besked om tekstens tilblivelse og om de spor, en benyttelse af håndskriftet har efterladt sig. Det er derfor skuffende, at hendes arbejde med håndskriftet ikke har resulteret i en dokumenteret karakteristik af produktion og reception, men kun i et afsnit om »Ordspråkssamlingens funktion« (s. 18-21) med en overordnet tolkning af hændernes aktiviteter, der efter min mening ikke underbygges af de vidnesbyrd, håndskriftet er i stand til at give.

IL mener, at håndskriftet ligesom det danske håndskriftfragment af Peder Låle har været anvendt i skoleundervisningen. Hun forestiller sig, at en magister f.eks. ved en katedralskole har bestilt håndskriftet og ladet siderne nummerere. Margenerne er siden anvendt af skolens elever til »skrivövningar«. »Användarna har framför allt övat på de latinska ordspråkens grammatik och ortografi, men även de fornsvenska ordspråken har varit av intresse«. Som

støtte for en sådan antagelse nævnes foruden det danske håndskriftfragment en række eksempler på middelalderlige ordsprogsamlinger, der med sikkerhed har været anvendt i latinundervisningen. Spor efter en lignende anvendelse ser IL i de gentagelser af ord, der uden nogen forandring forekommer i håndskriftet (hånd 2-5). Gentagelserne ser hun som »ett slags övning där en användare av handskriften med jämna mellanrum tränar att skriva olika ord, uppenbarligen slumpmässigt valda«. Som eksempel på gentagelse af ikke alene et ord, men en latinsk frase nævnes *mantica dorsum* (nr. 707), der er overstreget i ordsproget og gentaget i margenen. Gentagelsen eller rettelsen noteres af IL på følgende vis: [*mantica dorsum/mantica dorsum*]. Her efterlades man med indtrykket af netop en identisk gentagelse og altså af en skriveøvelse, men i det første *mantica dorsum* er kursivering glemt i noten, der rettelig skal lyde (jf. ÖLM og IL's Figur 2): [*mantica dorsum/mantica dorsum*]. Der er altså ikke tale om en gentagelse, men om en tydeliggørelse af et udtryk, der på grund af forkortelsen kunne være vanskeligt at forstå. Og netop denne trang til at tydeliggøre i de tilfælde, hvor håndskriftets skrift var utydelig eller på anden måde svær at læse, ligger bag de fleste af de gentagelser, som IL ser som tegn på skriveøvelser.

At de latinske ordsprog i fire tilfælde er gentaget i håndskriftet, kan måske ses som en skriveøvelse, men i hvert fald i det eksempel, som IL anfører, kan gentagelsen tolkes som en tydeliggørelse af en forkortelse; se gengivelsen af stedet i Figur 3.

Foruden skriveøvelser i form af identiske gentagelser nævner IL også eksempler på korrektioner, men det rokker ikke ved hendes overordnede karakteristik af et håndskrift med skriveøvelser. En tilbundsående undersøgelse af den svenske samlings hovedtekst, rettelser og tilføjelser med inddragelse af de danske Peder Låle-redaktioner som appelinstanter vil tegne et andet billede, som her kun skal skitseres.

Hånd 1 har skrevet hovedteksten og foretaget nogle rettelser, der tilsyneladende alle er sket in scribendo. De mange tilføjelser, der er nævnt i IL's apparat, er ikke tilføjelser, men forsøg på at holde ordsproget inden for linjen. Skriverens arbejde med sit forlæg får vi et lille indtryk af ved nr. 440, hvor der er to synonyme latinske ordsprog svarende til det svenske. Om det første af disse står der hos IL: »Raden är upplyftad genom omflyttningstecken«. I ÖLM gives der klar besked om den oprindelige placering af ordsproget: »Denna rad står efter det motsvarande svenska ordspråket, men genom tecken antydes, att omflyttning bör ske«. Med denne oplysning er det muligt at få et klart billede af skriverens fremgangsmåde. Han har først i den løbende overførsel skrevet ordsprogparret svarende til PL A 502, og derefter har han under dette ordsprogpar skrevet den latinske del af ordsprogparret svarende til PL A 528. Altså et lille bidrag til håndskriftets tilblivelse og skriverens arbejdsmåde.

Rettelser og tilføjelser er foretaget af hånd 2 (s. 1-67), 4 (s. 69-74) og 5 (s. 74-132). Der synes at være tale om en form for arbejdsdeling.

Hånd 2 har foretaget en del rettelser og tilføjelser, der flere steder bringer teksten i overensstemmelse med PL A; se f.eks. nr. 132, 166, 194 og 207. Hånd 2 har tilskrevet nr. 53 nederst på s. 55 og nr. 68 nederst på s. 56. Begge numre har dermed fået en placering i overensstemmelse med de tilsvarende ordsprog i PL A.

Hånd 4's rettelser og tilføjelser bringer også i flere tilfælde ordlyden i overensstemmelse med den danske redaktion; se f.eks. nr. 259 og 277.

Hånd 5 har været særdeles aktiv med rettelser og tilføjelser. En af de mere mærkelige er 310, hvor der til *alsa* er tilføjet et *f* (*alsa* > *falsa*). Nr. 309 er det første ordsprog under F; det er skrevet af hånd 5. Sammenholdes disse to iagttagelser, er det muligt at udpege hånd 5, som den der sandsynligvis har skrevet de initialer, der pryder det første ordsprog under hvert bogstav; se Figur 1 i IL's udgave. Foran *alsa* har hånd 1 efterladt en tom plads til et initial. Da hånd 5 indskrev et andet ordsprog (med initial) som det første under F, tilskrev han samtidig et lille *f* foran *alsa*. I flere tilfælde har hånd 5 gentaget ord, der ifølge noterne i ÖLM er utydelige i håndskriftet; det gælder f.eks. ved nr. 503, 506 og 532. Men der er også eksempler på tilføjelser, der *kunne* tolkes som synonymer til ord i håndskriftet, men nok snarere skal ses som varianter, da de i flere tilfælde svarer til ordlyden i de danske redaktioner; se f.eks. 587 og 990. Hånd 5 har tilskrevet hele seks ordsprog, hvoraf de fire også forekommer i de danske redaktioner; placeringen af de tilskrevne ordsprog svarer til en vis grad til rækkefølgen af ordsprog i PL A.

Ud fra denne foreløbige undersøgelse er der for mig ingen tvivl om, at der af hånd 2, 4 og 5 er foretaget en revision eller en korrekturlæsning af den tekst, som er skrevet af hånd 1. I mange tilfælde har revisionsarbejdet haft som formål at lette læsningen af teksten; derfor de mange tilsyneladende identiske gentagelser af ord i den oprindelige tekst.

Der er altså ikke tale om spor efter anvendelse af håndskriftet (reception), men om skrivere, der har været aktive under håndskriftets tilblivelse (produktion) og gjort forsøg på etablere en bedre tekst end den oprindelige. Ud fra en sammenligning af hovedtekst, rettelser, tilføjelser og tilskrevne ordsprog og disses placering i håndskriftet er det foreløbigt rimeligst at antage, at hånd 2, 4 og 5 har sammenlignet hånd 1's tekst enten med dennes forlæg eller med en anden redaktion af en svensk eller dansk Peder Låle-samling.

IL's stærke fokusering på ordsprogssamlingen som en *svensk* samling er grunden til mange af de besynderligheder, som præger indledningen. Sammen med ønsket om så få udgiverindgreb i teksten som muligt er denne opfattelse af teksten som en svensk skrifters værk, nok også grunden til, at de nyttige parallelhenvisninger til den danske samling, som findes i ÖLM, ikke gives i hendes udgave. Alene af denne grund har Axel Kocks og Carl af Petersens gamle udgave ikke fundet sin afløser med udgivelsen af *En medeltida ordspråkssamling på fornsvenska*. Hvad tekstgengivelsen angår, er man som bruger af de to udgaver i bestandig tvivl om, hvem der har ret ved de små forskelle, der forekommer, og som

indimellem er betydningsfulde. IL's udgave har derfor først og fremmest sin værdi som endnu et bud på en tekstgengivelse og som et bidrag til en forhåbentlig fornyet interesse for den svenske samling. Udgaven burde på et eller andet tidspunkt, i bogform eller på nettet, blive efterfulgt af en faksimilegengivelse med vedføjet transskription og noteapparat, således som tilfældet er med det danske håndskriftfragment af Peder Låle i DgO I:1. Først med en sådan udgivelse vil der være tilvejebragt de optimale betingelser for undersøgelser over samlingens tilblivelse og af dens forhold til den danske Peder Låle-redaktion, som ligger bag overførslen til svensk.

Niels Werner Frederiksen

Bente Maegaard og Lene Schøsler (red.): En snemand på syv måder. Museum Tusulanums Forlag, København 2010. 214 sider, 198 kr. ISBN 978-87-635-3263-1.

Bogen *En snemand på syv måder* er tænkt som en introduktion til korpusarbejde og oversættelsesstudier og er skrevet af forskere på Københavns Universitet der arbejdede sammen i projektet MULINCO (Multilingual Corpus of the University of Copenhagen) 2005-2007. Den indledes med tre artikler der fungerer som introduktion til syv forskellige undersøgelser som beskrives i bogens resterende artikler, og som i det hele taget giver en grundig indføring i bogens hovedemner. De syv sproglige undersøgelser er alle foretaget på de samme seks digitaliserede tekster, nemlig H.C. Andersens eventyr Sneemanden fra 1861 og fem oversættelser af den til fransk, italiensk, spansk, engelsk og tysk, der i det parallelsproglige MULINCO-korpus er aligneret, dvs. knyttet sammen så man med korpusværktøjet kan få tekstdele på flere sprog præsenteret samtidig på skærmen. De sproglige undersøgelser er interessante, og arbejdsmetoderne med inddragelse af korpusundersøgelser er meget grundigt beskrevet og introduceres ofte med en teoretisk gennemgang. Artiklerne kan derfor også anvendes til at opnå generel viden om de sproglige emner de hver især omhandler. Flere af artiklerne diskuterer hvilke opmærkninger af tekster (dvs. markeringer af lingvistisk information) der kræves ud over de allerede eksisterende morfologiske opmærkninger hvis de forskellige undersøgelser skulle automatiseres – og hvorfor det ofte er næsten umuligt fordi opmærkningen kræver meget kontekstuel viden. Det der efterspørges, er nemlig semantiske opmærkninger på et temmelig abstrakt niveau snarere end fx syntaktiske opmærkninger.

Et kritikpunkt er, at der helt grundlæggende mangler en oversigt over hvad MULINCO-korpusset indeholder af tekster med oplysninger om antal ord for hver tekst og sprog, oplysninger om kvaliteten af opmærkningen og aligneringen samt oplysninger om hvad der karakteriserer de forskellige tekster, fx årstal. Kun Vibeke Appel giver en nærmere karakteristik af de engelske oversættelser hun

anvender, og kommer ind på at H.C. Andersens sprog burde undersøges nærmere og fx sammenlignes med samtidige forfatteres sprog – men hun nævner ikke om de engelske oversættelser hun anvender, er med i MULINCO-korpusset, eller om der dér er tale om en anden engelsk oversættelse. Lene Offersgaard og Sussi Olsen giver en henvisning til korpushjemmesiden, men heller ikke her finder man information om teksterne – man skal rette personlig henvendelse for at få adgang til data og til parallelkorpusset. Den danske tekst kan man derimod nemt søge i via nettet, og flere af de syv artikler bygger da også på korpusundersøgelser i det danske korpus som udgangspunkt for efterfølgende manuelle søgninger i de oversatte tekster. Et andet problem er tekstsammensætningen i parallelkorpusset. Det nævnes i indledningen s. 8 at der for netop dansk er udviklet en tagger (det computerværktøj der kan foretage opmærkningen) for ældre sprog, og Henriksen m.fl. skriver s. 60 at kun den danske del af korpusset indeholder ældre tekster; altså må oversættelserne være i nutidigt sprog – men skaber det ikke problemer for de sammenlignende undersøgelser? Kan undersøgelser af ældre sprog oversat til moderne sprog uden videre og helt uproblematisk bruges til at sige noget om nutidige oversættelsesproblemer og ligheder og forskelle mellem sprogene? I hvor høj grad er der tale om oversættelser af selve originalteksten og ikke omskrivninger af en tidligere oversættelse? Og kan blot én forfatters tekst helt uproblematisk bruges til at sige meget generelle ting om et sprog? Der kunne også have været en mere dybdegående beskrivelse af arbejdet med at lemmatisere og opmærke de ældre danske ordformer i H.C. Andersens tekster (dvs. afgøre vha. en computer hvilken bøjningsform hvert ord er af hvilken grundform); det nævnes blot at man endnu mangler at træne taggeren på et tilpas stort korpus af ældre tekst, og det antydes at en træning udført på en blanding af nudanske og ældre tekster ikke har givet de bedste resultater (s. 60). Man mærker i det hele taget at bogen er skrevet af datalingsvister og fremmedsprogsforskere og ikke af filologer, som nok ville have haft en anden tilgang til det ældre danske tekstmateriale. Måske havde det været en mere lingvistisk holdbar metode at bruge en anden form for tekster til de sproglige undersøgelser, fx fagsproglige EU-oversættelser (som man har et eksempel på på MULINCO's hjemmeside).

Min største kritik af bogen er derfor at den ikke understreger nok at den korpuslingvistiske arbejdsmetode der ligger bag undersøgelserne er atypisk pga. det meget lille tekstmateriale der oven i købet blander ældre sprog og moderne sprog. Bente Mægaard og Lene Schøsler skriver i indledningen s. 9: »Bogen henvender sig til alle sproginteresserede (...) som ønsker at vide mere om oversættelse, leksikologi, stilistik, kontrastiv sprogvidenskab, sprogtypologi samt om kvantitative tilgange til litteratur«. Men i praksis er alle undersøgelserne kvalitative. Hanne Jansen omtaler dog problemerne i sin indledende artikel, hvor hun omtaler MULINCO-korpusset som et »pilotkorpus« og endvidere skriver at det ikke er »særlig stort og ikke repræsentativt for gængs sprogbrug (både genre- og tidsmæssigt). Muligheden for at gøre kvantitative signifikante antagelser (...) er derfor begrænset« (s. 21). Sneemanden indeholder kun 1705 ord (min egen optælling

på http://www.andersenstories.com/da/andersen_fortaellinger/sneemanden) og er i alle undersøgelser gennemgået til bunds for at finde samtlige tilfælde af de undersøgte fænomener. Den danske tekst indeholder fx kun 17 forekomster af verbet *see*, kun 17 forekomster af abstrakte anaforer etc. Mange artikler indeholder skemaer med den fulde oversættelse af hvert eneste fundne eksempel i teksten, hvilket er helt atypisk for lingvistiske beskrivelser der inddrager korpusundersøgelser. Jeg synes derfor ikke at bogen giver det sande billede af hvordan man arbejder inden for korpuslingvistik, hvor en stor del af arbejdet består i at udlede de typiske tilfælde og frasortere de særlige tilfælde. Mange af de oversatte eksempler er oven i købet fundet manuelt fordi teksterne endnu ikke var aligneret da undersøgelserne blev udført, og på den måde afspejler de heller ikke den fremgangsmåde man normalt ville anvende når man arbejder med parallelle korpora. De fleste af konklusionerne handler da også om at der burde laves en kvantitativ undersøgelse på et større korpus. Costanza Navaretta præsenterer foreløbige resultater fra en sådan undersøgelse foretaget på hele den italienske eventyrtekst og giver i dette tilfælde oplysninger om antal ord for disse tekster (s. 167). Men det er interessant at man ud fra Sneemandens 1705 ord trods alt har kunnet udlede så mange brugbare eksempler til de sproglige undersøgelser der beskrives i bogen. Johan Pedersen (s. 173) skriver således om anvendelsen af det i princippet for lille tekstmateriale:

Der er som bekendt tale om en tekst på ganske få sider, men alligevel har det ikke været svært at finde eksempler der dels underbygger de (...) skitserede typologiske mønstre, og dels viser at der langt fra er tale om entydige mønstre.

At man i MULINCO-projektet har måttet nøjes med undersøgelser af så lidt materiale, skyldes at der var »uventet store vanskeligheder i forbindelse med anskaffelse af korpus, ikke mindst problemer med tilladelse fra forlag til at anvende nye litterære tekster« (s. 7). Man må håbe at der på sigt findes løsninger på dette store problem for sprogteknologisk forskning generelt. Resultaterne af forskningen vil jo også gavne forlagsbranchen der fremover kommer til at udgive flere og flere digitale tekster.

Hanne Jansens indledende artikel i *En snemand på syv måder* giver både en spændende indføring i oversættelsesstudier generelt og en kort beskrivelse af MULINCO, de emner man har forsket i og de betingelser man var underlagt. Den diskuterer hvordan korpuslingvistikken har bygget bro mellem den praktisk orienterede oversættelsesvidenskab og den mere teoretisk funderede kontrastive lingvistik. Korpora der udgøres af oversatte tekster, har nemlig muliggjort systematiske undersøgelser af oversat sprog. Artiklen kommer ind på grundlæggende problemstillinger og metoder både inden for oversættelsesvidenskab og hvad an-

går opbygningen af parallelsproglige korpora og anvendelsen af dem i sproglig forskning. Den beskriver hvorfor oversatte data ikke kan bruges som belæg i kontrastiv lingvistik, og hvilke metoder man i stedet benytter når man vil studere parallelle sproglige fænomener på tværs af sprog. Artiklen giver en god introduktion til den oversættelsesteoretiske baggrund for projektet og til de muligheder og begrænsninger der ligger i anvendelsen af parallelle korpora.

I de næste to artikler gennemgås selve den korpusplatform og de lingvistiske opmærkninger af teksten der udgør grundlaget for de syv undersøgelser der beskrives i de øvrige artikler i bogen. Forskellige former for søgninger som det er muligt at foretage, dels i de monolingvale tekster, dels i de parallelle tekster, gennemgås meget grundigt af Lene Offersgaard og Sussi Olsen med mange eksempler undervejs. Artiklen kan direkte bruges som manual for egne korpus-søgninger og udgør en god, praktisk og pædagogisk introduktion til emnet korpusøgning. Henriksen m.fl. giver en grundig og pædagogisk indføring i emnet ordklasse-tagging, dvs. automatisk opmærkning af ordklasse og bøjningsform i tekster. Artiklen beskriver hvordan forskellige taggere (selve programmet der anvendes) og tagsets (de opmærkningskategorier man anvender, fx »substantiv«, »bestemt form« osv.) udvikles og anvendes, og hvilke fordele og ulemper der er ved de forskellige typer af taggere. Til sidst fortæller artiklen også kort om de specifikke valg der er truffet i forbindelse med den automatiske opmærkning af MULINCO-projektets egne tekster, der til forskel fra de tekster man ellers har arbejdet med at opmærke i Danmark, også indeholder ældre sprog.

De resterende syv artikler i bogen omhandler eksempler på den forskning der er udført i MULINCO-projektet vha. korpusplatformen og med baggrund i forskellige lingvistiske teorier og i oversættelsesvidenskab. Steen Jansen har undersøgt narrative, tematiske og stilistiske træk i Sneemanden, dels i den originale danske udgave, dels i de tre oversættelser til italiensk, fransk og engelsk. Jansen argumenterer indledningsvis for at temaet i en tekst er nært knyttet til ordforrådet (hvilket gør korpusundersøgelser relevante), samt at computerstøttede korpusundersøgelser muliggør at man supplerer den almindeligvis – og ifølge Jansen nødvendigvis – subjektive fortolkning af tekster med en empirisk funderet analyse. Efter en kort introduktion til begreber som frekvens- og konkordanslister undersøger og sammenligner forfatteren ordforrådet i de forskellige tekster og fremdrager nogle forskelle. Fx følger den italienske oversættelse mest frostat den danske tekst, hvorimod den franske ligger længst fra den danske original. I en undersøgelse af hvordan temaet 'væk' er oversat, formår den fx ikke at gengive dette tema (s. 79). Den engelske oversættelse er ofte meget ordrig og derfor betydeligt længere end både originalen og de andre to oversættelser. Også oversættelsen af et adjektiv der er særligt markant anvendt af H.C. Andersen, nemlig *deilig*, undersøges nærmere: Ingen af oversættelserne har fanget det særlige ved anvendelsen af dette ord, og oversætter det derfor meget varieret – særlig den franske tekst bruger et for varieret ordforråd til at gengive H.C. Andersens særlige stil, mener Jansen, der også antyder at når selv den italienske oversættelse,

der ellers er meget tekstnær, varierer ordforrådet på dette punkt, kan det skyldes påvirkningen fra en sproglig-kulturel tradition der så vidt muligt søger at undgå gentagelser. Denne tradition 'modarbejder' i dette tilfælde H.C. Andersens særlige stilistik. Det konkluderes også at nogle af forskellene nok skyldes iboende mulighed for forskellig fortolkning af den danske tekst eller måske visse steder direkte misforståelser fra oversætternes side. I artiklen sammenlignes Sneemanden også med andre eventyr af H.C. Andersen (sammenligningen kommer lidt 'sidelæns' – det kunne godt være beskrevet lidt nærmere hvordan MULINCO-korpusset også kan bruges til at sammenligne de danske eventyr indbyrdes). Jansen efterlyser til slut parallelle korpora med mulighed for at alignere teksterne ord for ord (og ikke kun sætning for sætning som i MULINCO) samt endda med mulighed for at opmærke både semantiske og litterære træk, men han påpeger selv at det ligger ud over MULINCO-projektets muligheder.

Vibeke Appels artikel omhandler også adjektivet *deilig* og når frem til en lignende konklusion. Hun har lavet en lille, let tilgængelig undersøgelse af hvordan *deilig* og adjektivet *hvid* i den danske tekst er oversat i forskellige engelske udgaver. De danske adjektiver er fundet vha. søgestrengene i MULINCO-korpusset mens de engelske oversættelser er fundet manuelt. Artiklen udnytter således ikke et parallelkorpus (det var ikke færdigt da undersøgelsen blev lavet), men diskuterer fordele ved et sådant samt problemer med aligering pga. H.C. Andersens lange perioder med kæder af hovedsætninger (dette problem diskuteres mere indgående af Offersgaard og Olsen s. 38). Artiklen diskuterer nogle af de problemer en oversætter står over for når en bestemt sproglig stil skal oversættes, i dette tilfælde H.C. Andersens typiske gentagelser af det samme adjektiv hvor oversætterne nogle gange i stedet vælger at variere ordforrådet, hvilket Steen Jansen som nævnt omtaler. Også her efterlyses dels større tekstmængder så undersøgelsen kan udføres på tilstrækkelige datamængder, dels flere undersøgelser af H.C. Andersens sprog, fx sammenligninger af ordforrådet med sproget hos andre forfattere fra samme periode. Artiklen beskriver udelukkende selve undersøgelsen af *deilig* og kommer ikke ind på teorier, men afsluttes med en udmærket diskussion; den vil være oplagt som introducerende tekst til undervisning i oversættelse af dansk litteratur.

Xavier Lepetit og Lene Schøslers artikel omhandler en undersøgelse af hvordan det semantiske område 'bevægelse' kommer til udtryk i tekster, og de problemer dette semantiske område byder på ved oversættelse. Emnet introduceres først teoretisk, dels kognitivt, dels som sprogligt fænomen. Efterfølgende gennemgås en empirisk, manuelt udført undersøgelse af bevægelsesudtryk oversat fra dansk til fem andre sprog, idet der tages udgangspunkt i visse forventninger om hvad der volder problemer i de forskellige sprog i forhold til det danske udgangspunkt. Eksempler der bekræfter hypoteserne, gennemgås og diskuteres først hvorefter forfatterne koncentrerer sig om de overraskelser som undersøgelsen har fremvist, fx at italiensk modsat fransk og spansk, men lig de germanske sprog i visse tilfælde anvender partikler til at udtrykke bevægelse. Det konstateres

res også at de romanske sprog rent faktisk har verber der kombinerer bevægelse og måde, hvilket ellers ifølge forfatterne ofte overses i litteratur om dette emne. I den sidste del af Lepetit og Schøsler's artikel diskuteres mulighederne for at benytte automatiske søgemuligheder som alternativ til deres manuelt udførte undersøgelser. De påpeger at det er ret vanskeligt at automatisere søgninger på bevægelsesudtryk fordi der er flere faldgruber, også selv om man opstiller en liste over mulige bevægelsesverber i et givet sprog: Verber man tror udsiger en bevægelse, gør det ikke i mange tilfælde og omvendt. De konstaterer at en semantisk opmærkning af bevægelsesudtryk endda i rigtig mange tilfælde kræver en udvidet kontekstuel analyse, hvilket tydeligst ses ved modalverber, og at det derfor er meget svært at automatisere, dvs. opstille præcise regler for hvordan taggeren skal genkende udtrykkene i teksten. Fordelene ved at opbygge store tekstmængder der er opmærket med oplysninger om bevægelsesbetydninger er dog klare, og Lepetit og Schøsler mener derfor at en semiautomatisk opmærkningsmetode i stedet må benyttes. De nævner ikke muligheden for at anvende en metode som efterhånden er udbredt inden for sprogteknologi, nemlig den hvor en større mængde af manuelt opmærket tekst (som ganske vist er tidskrævende at opbygge) bruges som træningskorpus for udledningen af en algoritme der derefter anvendes til automatisk opmærkning af nye tekster. Et par kritikpunkter er at der er en forvirrende nummerering af eksempler i teksten, og at det ikke helt fremgår hvordan undersøgelsen står i relation til Lepetits ph.d.-afhandling fra 2004 – der er ingen henvisning til afhandlingen selv om den står nævnt i referencelisten. Der er til gengæld mange relevante referencer til de øvrige artikler i bogen.

Hanne Jansen bidrager ud over den indledende mere teoretiske artikel også med en artikel hvor hun beskriver hvordan Sneemands-korpusset er anvendt til at undersøge forholdet mellem italiensk og dansk hvad angår brugen af det hun indledningsvis definerer som spatialpartikler (præpositioner og adverbier der har lokativ betydning). Ligesom hos Lepetit og Schøsler rides forskellene mellem to sprog op i artiklen idet en række hypoteser bliver bekræftet gennem fundet af oversættelser fra parallelkorpusset. På trods af korpussets forholdsvis lille størrelse viser det sig rent faktisk anvendeligt til manuelt at finde mange gode eksempler. Automatiske søgemetoder på et stort datagrundlag ville dog sikre at hypoteserne blev testet kvantitativt, mener Jansen, og måske også føre til at man opdager nye sproglige forskelle. Ligesom ved det semantiske område 'bevægelse' (Lepetit og Schøsler) er det imidlertid en udfordring at opstille søgestrengene der kan fremfinde lokative betydninger ud fra morfologiske opmærkninger. Der er dog den fordel at de lokative adverbier og præpositioner udgør en lukket ordklasse, hvorimod verber der kan udtrykke bevægelse, er meget mere varierede; omvendt er der en række andre morfologisk betingede problemer samt problemer med stor flertydighed ved adverbier og præpositioner. Artiklen gennemgår meget grundigt hvordan forskellige søgestrengene skal formuleres, og hvilke resultater de giver, både hvad angår 'støj' (fundet af forkerte forekomster) og 'silence' (mangel på forekomster som burde blive fundet). Den kan derfor bruges som en decideret

brugsvejledning i hvordan konkret korpusarbejde skal gribes an med alle de problemer det indebærer at formulere præcise søgninger når det man leder efter er af semantisk karakter, og der kun findes morfologiske opmærkninger i korpusset. Afslutningsvis ridser Hanne Jansen fordelene op ved at arbejde med sproglige undersøgelser på denne måde, ikke mindst nævner hun at det tvinger forskeren til at formulere det sproglige problem og de sproglige kategorier meget præcist og systematisk.

Costanza Navaretta giver indledningsvis en glimrende introduktion til begreberne anaforer og anaforisk resolution (automatisk fortolkning af hvad anaforiske udtryk refererer tilbage til i diskursen) og gennemgår de internationale forskningsresultater der er opnået inden for området de senere år, hvor hun også selv har bidraget betydeligt til ny viden. Navaretta anvender Sneemands-korpusset til at undersøge en hypotese om at abstrakte entiteter (dvs. udsagn og fakta i teksten) ofte er de »mest tilgængelige entiteter« i dansk diskurs, dvs. det element man har længst fremme i bevidstheden når man leder efter anaforsens antecedent. I andre sprog som fx engelsk er det ifølge teorierne de konkrete entiteter som fx personer, træer og huse, der er mest tilgængelige, og dansk er derfor anderledes på dette punkt. Navaretta undersøger også forskelle og ligheder mellem dansk og de to oversættelser på engelsk og italiensk hvad angår brugen af anaforer. Samtlige forekomster af anaforer i de tre tekster (17 i dansk, 11 i engelsk og 7 i italiensk) fremfindes manuelt og sammenlignes; det konkluderes bl.a. at der bruges flere forskellige typer pronomen på italiensk og engelsk når den danske abstrakte anafor *det* oversættes, og der vises også eksempler på hvordan reference til abstrakte ting som udsagn og fakta i en tekst naturligvis kan være meget tveetydig, og hvilke udfordringer det giver i oversættelserne. Navaretta har påbegyndt en større undersøgelse af anaforer i flere eventyr i MULINCO-korpusset, og data herfra understøtter de observationer der er gjort i Sneemands-korpusset. Anaforer og anaforisk resolution er et meget kompliceret emne, men artiklen giver en grundig indføring i fænomenet og opstiller en række konkrete fakta om de tre sprog med mange eksempler undervejs. Den runder af med at konstatere at der skal foretages flere undersøgelser før man kan opstille modeller for de tre sprogs brug af anaforer.

Johan Pedersens artikel tager udgangspunkt i endnu et komplekst sprogligt fænomen, nemlig 'makroevents', dvs. sætninger der udtrykker kombinationer af semantisk indhold. Fx har makroevent'en: »han kører ind i garagen« på dansk en hovedinformation der angår 'bevægelsesbanen' og en ekstra information der angår 'bevægelsesmåden'. Han undersøger hvordan sådanne betydningskombinationer udtrykkes på fire forskellige sprog: dansk, spansk, engelsk og tysk. MULINCO-korpusset viser sig meget anvendeligt til at lave undersøgelserne, og udgangspunktet er en hypotese om at sprogene er typologisk forskellige. Fx siger man typisk om romanske sprog at bevægelsesbanen udtrykkes i verbet, mens måden potentielt kan udtrykkes med et adverbial, hvor germanske sprog omvendt udtrykker måden i verbet og banen vha. et adverbial eller en partikel. Pe-

dersen undersøger et bredt udsnit af forskellige typer makroevents på de fire sprog og konkluderer at det er problematisk at tale om generelle mønstre for romanske og germanske sprog. Fx udviser italiensk i høj grad germanske træk, mens engelsk omvendt har mange romanske træk. Faktisk viser undersøgelsen at alle sprogene råder over flere muligheder for valg af konstruktion, bortset fra spansk der næsten altid udtrykker hovedinformationen med verbet. Og han konkluderer også at der er stort behov for avancerede multi-parallelkorpora netop for at kunne lave kvantitative undersøgelser af fx typologiske mønstre, selv om Sneemands-teksten, der kun fylder få sider, lidt overraskende har vist sig stor nok til at man kan finde en del eksempler.

Bente Maegaard og Erling Strudsholm undersøger til sidst hvordan visuel perception udtrykkes leksikalsk i dansk, engelsk, fransk og italiensk, med udgangspunkt i forekomsterne af verbet *see* i Sneemanden og oversættelserne til de tre andre sprog. Som hos Appel er oversættelserne fundet manuelt da parallelkorpusset ikke var aligneret, men en søgning på lemma 'see' giver også bøjningsformer, så her udnyttes ordklasseopmærkningen af ældre dansk. Søgninger på perceptionsverber på de andre sprog bidrager med flere forekomster, og de forskellige verber og typer af visuel perception diskuteres. I Sneemanden bruges verbet *see* kun i sin konkrete betydning, konkluderes det, og artiklen perspektiverer til andre eventyr af H.C. Andersen og kommer lidt ind på den særlige genre med træk fra talesprog som H.C. Andersens eventyrsprog udgør. Forfatterne nævner til sidst at opmærkning af perceptionsudtryk i korpus ville være nyttigt til fortsatte undersøgelser.

Artiklerne varierer en del i sværhedsgrad, én vil være velegnet til førsteårsstuderende (Appel), andre som deciderede introduktioner til oversættelsesteori og korpuslingvistik (Hanne Jansens introduktion, Offersgaard og Olsen samt Henriksen m.fl.). De øvrige artikler kræver lingvistisk baggrundsviden, men de indeholder alle en grundig teoridel og kan derfor sagtens stå alene. Et stikordsregister savnes samt som tidligere nævnt en oversigt over MULINCO-korpusset med oplysninger om de enkelte tekster, og måske kunne man endda have præsenteret selve teksten med opmærkninger i bogen samt alle de oversatte versioner da teksterne ikke er særligt omfangsrige.

Sanni Nimb

Pil Dahlerup: Sanselig senmiddelalder. Litterære perspektiver på danske tekster 1482-1523. Aarhus Universitetsforlag, Århus 2010. 560 sider, 398 kr. ISBN 978-87-7934-369-6.

Sanselig Senmiddelalder har Pil Dahlerup kaldt det tredje bind af sin litteraturhistorie. De to første bind med titlen *Dansk litteratur. Middelalder 1-2* udkom i

1998 og omfattede hele den middelalderlige periode fra oprettelsen af ærkebispesædet i Lund i 1104 til reformationen i 1536. Det nye bind derimod behandler det korte tidsrum fra udgivelsesåret for den første bog trykt i Danmark i 1482, *De obsidione et bello Rhodiano* (LN 39), til Christian den Andens flugt i 1523, en periode der er kendetegnet ved det trykte mediums revolution og den begyndende religionsdebat som førte til konfessionsskiftet. Foranlediget af at et af kritikpunkterne ved modtagelsen af de to første bind var at fremstillingen var for »stormasket« (s. [5]), har Pil Dahlerup denne gang sat sig for at undersøge en begrænset tidsperiode og fortrinsvis værker og temaer som ikke tidligere er blevet studeret i dybden. Med undertitlens »perspektiver« og »tekster« signalerer Pil Dahlerup desuden at der ikke er tale om en litteraturhistorie i traditionel forstand med en kronologisk, systematisk fremstilling af litteraturens historiske udvikling, men om litterær tekstanalyse og nedslag på væsentlige temaer og tekster i perioden.

I den klangfulde titel er den centrale indsigt formuleret. Senmiddelalderens tekstlige udtryk var ligesom dens billedlige udtryk sanseligt. Den rene ånd, Gud, er ikke tilgængelig for mennesker, men må udtrages af materien. Gennem ord og billeder kan ånden sanses intellektuelt og fysisk; med syns-, høre-, føle-, smags- og lugtesansen kan man nå Gud. I accentueringen af denne tekstlige sanselighed som et udtryk for åndelig virksomhed og vejen til Gud ligger en litteraturhistorisk fornyelse, et synspunkt som allerede i de to første bind af litteraturhistorien blev anlagt som en central forståelsesramme for middelalderlige tekster, formuleret med overskriften »at udtrykke hvad der ikke kan udtrykkes« i et af de indledende teoretiske kapitler om problemstillinger og begreber (jf. *Dansk litteratur. Middelalder 1*, s. 45).

Bogen består af en række kapitler omgivet af forord og en afsluttende konklusion, en redegørelse for principperne for gengivelse af kildetekst og for henvisninger samt to registre over titler og personer. Der er ingen samlet litteraturfortegnelse. Indholdsfortegnelsen er udførlig. Der henvises til alle kapitler og kapitelafsnit med sidetal; ud over kapiteloverskrifterne anføres også alle overskrifter på kapitelafsnit (med versaler) samt kapitelafsnitenes mindre delafsnit. I det indledende kapitel »Senmiddelalderen og sanserne« præsenteres bogens ide, og det forklares hvad der forstås ved det sanselige. Det følgende kapitel »Genreprofil 1482-1523« er en litteraturhistorie i miniformat af boghistorisk tilsnit med en oversigt over periodens genrer som Pil Dahlerup har bygget på Lauritz Nielsen *Dansk Bibliografi 1482-1550* (LN; 1919 og 1996) og *Supplement* ved Erik Dal (1996). Herefter følger ti tematiske kapitler der omhandler forskellige genrer, teksttyper og temaer på tværs af kronologien: utopier; humanistiske genrer; historieskrivning; »Sjæleføde« (prædikener og skriftemålstekster); forbønner; bønner til Jesu legeme og passionsvandringstekster; rosenkranstekster; tekster om Sankt Georg; tekster om Maria Magdalene; »Deformationer«, dvs. tekster om form/skikkelse (guddommelig og menneskelig) og ikke-form. Den tematiske tilgang giver mulighed for at behandle en forfatter og/eller en tekst ud fra flere

synsvinkler. Poul Helgesen er både klosterhumanist, han er oversætter af Erasmus af Rotterdams fyrstespejl *Om Kongers Regimente / En christen førstis lære* (LN 63, 1534, og NKS 274 4to, 1522), og historieskriver af skrifter som *Chronicon Skibyense* (AM 858 4to, ca. 1534) og *Historia Danicæ regum* (LN 738a, 1595). Christiern Pedersen er også humanist: »bogtrykker, forlægger, forfatter og oversætter« (s. 133), og hans prædikensamling *Jærtogens-Postil* (LN 208, 1515) omtales både i kapitlerne »Sjæleføde og sjælemedicin« og »Deformationer«.

Inspireret af ældre håndskrevne og trykte bøger, hvor rød skrift ofte benyttes til grafisk fremhævelse af rubriktekst, mens sort blev brugt til kolumnetekst, er kapiteloverskrifter trykt med rødt, både når de anføres i indholdsfortegnelsen og når de står over det enkelte kapitel. Undertiden er også overskrifter over kapitelaflafsnit med rødt. Som frontispice til hvert kapitel er der på modstående side en helsides illustration til kapitlet som helhed.

Hvert temakapitel er struktureret i 1) et indledende afsnit med en introduktion til det behandlede tema og teksterne samt en formålsformulering, 2) flere efterfølgende kapitelaflafsnit, forsynet med overskrifter der sammenfatter kapitlets indhold af analyserede tekster og genstande samt tematiske begreber, og med 2.1) flere underliggende delafsnit ligeledes forsynet med overskrifter der meddeler begreber, teksttyper og enkelttekster. I forlængelse af det sidste kapitelaflafsnit er der 3) en afsluttende konklusion af de fremlagte analyser samt 4) interne litteraturhenvisninger for det pågældende kapitel. Henvisningerne er brugervenligt opdelt i primær- og sekundærlitteratur; dog er kapitlerne »Genreprofil« og »Humanisme« uden opdeling, også selv om de indeholder henvisninger til primærkilder. Hvert kapitel kan således læses for sig selv, og behandles en tekst også i et andet kapitel, er der henvisning til dette.

De anførte gammeldanske tekstprøver skal kunne læses og forstås af nutidige læsere, inkl. danskstuderende ved universiteterne, og Pil Dahlerup har derfor skønnet det nødvendigt at foretage en vis modernisering af kildeteksten (»originaltekst«) og eventuelt også en omskrivning/omformning. Der gøres rede for principperne for tekstgengivelsen i et særskilt kapitel, hvori også litteraturhenvisningspraksissen beskrives. Denne praksis består bl.a. i at der på videnskabelig vis gives henvisninger til benyttet sekundærlitteratur med »det klare formål at bryde med den udokumenterede autoritet, hvormed litteraturhistorier traditionelt skrives« (s. 541). Henvisningerne bringes i parentes i brødteksten med forfatternavn, udgivelsesår og sidehenvisning. Ifølge principperne omfatter moderniseringen af citaterne retskrivning og tegnsætning (traditionelt grammatisk komma), for det meste også bøjning og undertiden ligeledes sætningsbygning og ordvalg. Svære eller forældede ord forklares i en parentes, og latinske og fornsvenske tekster er oversat.

Billeder i en bog fanger blikket, og berigende billedtekster giver læseren lyst til at læse brødteksten. *Sanselig Senmiddelalder* er da også rundhåndet og smukt illustreret i farver, især med billeder af periodens kirkelige kunst i Danmark som kalkmalerier og altertavler. Illustrationerne er i sig selv en perspektivering; de

giver et visuelt og synssanseligt medspil til læsningen af tekstprøverne. I pædagogisk forstand er de også en gevinst idet de præsenterer læseren for et udvalg af den bildende kunst der blev fremstillet i perioden – og dermed et vist kunsthistorisk kendskab – og anskueliggør eller forklarer det der udtrykkes med ord i teksterne. Der er i alt 134 illustrationer fordelt på 560 sider. Nogle illustrationer afbilder de omtalte skrifter og genstande, fx fig. 11 Gotfred af Ghemens *Lucidarius* (LN 135), fig. 12 *Rimkrøniken* (LN 232), fig. 13 Christiern Pedersens *Jærtegn-Postil* samt fig. 66 og 68 nådestolsfremstillingen på altertavlen i Hald Kirke, eller de fremstiller historiske personer, fx fig. 15 Hans Holbein den Yngres portræt af Thomas More (1527), fig. 32 den estiske maler Michel Sittows portræt af Christian den Anden (1514/15) og fig. 43-44 fodstykket på Claus Bergs højaltertavle i Odense Domkirke med portrætter af kong Hans og dronning Christine (1507-1522). En anden type har sammen med den tilhørende billedtekst funktion som en faktaboks der i kortform forklarer et omtalt tema eller motiv, fx fig. 59, en gildeskrå for et Sankt Hans-gilde fra 1300-tallet med betydningssangivelse af ordet skrå, og fig. 78, en tegning af en rosenkrans af typen med 55 perler med en forklaring af bedekransens brug.

Nogle billedtekster er hele små billedanalyser, fx teksten til fig. 113, en fremstilling af motivet *Noli me tangere*, udført af maleren og munken Fra Angelico. Pil Dahlerup har hæftet sig ved adskillelsen mellem de to figurer; den knælende Maria Magdalene rækker ud efter Jesus som er i bevægelse væk fra hende. Fra Angelico udsmykkede mellem 1436 og 1445 cellerne i dormitoriet i dominikanerklosteret San Marco i Firenze med freskoer til brug for munkenes private andagt. En anden af freskoerne i San Marco skildrer San Domenico i bøn for foden af den korsfæstede Kristus. Fig. 70 er et udsnit af denne fresko, og Pil Dahlerup bruger motivet til at karakterisere andagtsbilledet; selv om portrættet af helgenen er realistisk, er der tale om en idealiseret fremstilling af en munk i bøn. Man kunne tilføje at Fra Angelicos freskoer er som miniaturer i en bønnebog, malet på væggen i stedet for i bogen.

I kapitlet »Genreprofil 1482-1523« er der flere illustrationer af periodens omtalte trykte kilder i form af tekstsider, titelblade eller bind. Dette boghistoriske og materielle perspektiv, som der også lægges op til med overskrifterne i kapitlets begyndelse, »Tekst og tryk« og »Bogtrykkerkunst og genreprofil«, kunne have været videreført i de tematiske kapitler, men her er de fysiske tekstbærere kun sporadisk repræsenteret i billedform. Det er den litterære betragtningsmåde, tekstlæsningen og tekstanalysen, med inddragelse af samtidige billedlige fremstillinger af de behandlede temaer, der er Pil Dahlerups hovedfokus. En egentlig materiel tilgang som ser på tekst og tekstbærende materiale som en sammenhængende helhed, er der en ansats til i omtalen af rosenkransbønnen »Ave, salve, gaude, o Maria«, se nærmere nedenfor, og i kapitlet »Historia« får Guillaume Caoursins europæiske »bestseller«, hans øjenvidneberetning om tyrkernes belejring af byen Rhodos i 1480 *De obsidione et bello Rhodiano*, en vis bibliografisk opmærksomhed som Danmarks første trykte bog. Her hedder det: »Det danske

tryk er sat med en mindre gotisk skrifttype og med brug af forskellige forkortelsestegn; der er afsat plads til malede initialer, men disse er aldrig blevet udført« (s. 148). Det havde været pædagogisk at illustrere de omtalte typografiske træk med et billede, fx den første side alr, på den anden side bruges disse grafiske oplysninger ikke til noget i tekstanalysen hvor Pil Dahlerups hovedærinde har været at fremanalysere en senmiddelalderlig historisk bevidsthed som producerede historiske skrifter der på samme tid var realistiske, humanistiske og religiøse. I øvrigt kan det om *De obsidione et bello Rhodiano* bemærkes at Johan Snell til dette tryk udelukkende har benyttet en større tryktype, nemlig den såkaldt »større breviartype«, og ikke den »mindre breviartype«. Snell anvendte begge typer i førstetrykket af breviaret for Fyns stift *Breviarium Ottoniense* (LN 29, [1482]) (jf. *Dansk Bibliografi 1482-1550*, s. 17 og 166). I kapitlet »Sjæleføde og sjælemedicin« omtales blokbøger eller bloktryk som en tekstform der bl.a. blev brugt som forberedelse til døden (s. 261-262); her havde en illustration af denne for mange læsere formodentlig lidet kendte bogtype været oplysende.

De tilhørende billedtekster indeholder i det store og hele dokumentation om de afbildede genstande; især de mange billeder af kalkmalerier og altertavler som er hentet indenlands fra kalkmaleridatabasen kalkmalerier.dk og registranten *Danmarks middelalderlige Altertavler* (altertavler.dk), er forsynet med oplysninger om proveniens, sted, ophav og datering. Undertiden mangler sådanne oplysninger dog helt, fx fig. 4 (s. 21) og fig. 21 (s. 65), der begge må være illustrationer i bøger, og her er der ikke hjælp at hente i rettighedslisten på s. 542. Anden kirkelig kunst kunne for fuldstændighedens skyld også være ledsaget af en stedsangivelse, det gælder fx de førnævnte freskoer i San Marco-klosteret og fig. 108, Giotto di Bondones *Noli me tangere*-fremstilling i Cappella degli Scrovegni i Padova (1304-1306).

Det empiriske grundlag for undersøgelsen er periodens trykte tekster som er registreret i Lauritz Nielsens bibliografi, herunder også tekster der er produceret i perioden 1482-1523, men først publiceret senere. Hertil kommer et større antal bønnetekster der alene er overleveret i håndskriftform. Det kronologiske register i registerbindet til bibliografien leverer en oversigt over værkerne, og i kombination med det systematiske register kan genrer defineres. Pil Dahlerup opererer i kapitlet »Genreprofil 1482-1523« med tre til fire genregrupper defineret efter producenter og brugere, ikke efter tekstarter: kirkens genrer, humanismens genrer, folkefromhedens og folkeoplysningens genrer. Inden for hver gruppe definerer hun dog også genrer efter teksterne selv, især kirkelige genrer som missaler, breviarer m.fl., og grammatiker og lovtækter nævnes som eksempler på folkeoplysningsgenren. Med henvisning til den franske litteraturteoretiker Jean-Marie Schaeffer og en berøring af problemstillingen fra-tekst-til-genre (hvordan udredges tekstgenrer af det bevarede tekstmateriale?), karakteriserer hun sit genrebegreb som pragmatisk og dynamisk, et »nyttigt litteraturhistorisk redskab« når en periodes tekstproduktion skal karakteriseres og transmissionen (»traditionerne«) undersøges (s. 19). Genre er på den ene side en tidløs konvention, et

konstrueret ideal, på den anden side en konkret, historisk tekst, og genren har både en forfatter- og en læser-/brugerdimension. Om Pil Dahlerups litteraturhistoriske metode kan det endvidere siges at den består i 1) tekstlæsning, det vil sige nærlæsning af alle kildetekster efter de bedst mulige tekstudgaver, 2) tekstanalyse, det vil sige tekstdefinition og tekstforståelse, 3) inddragelse af andre primærkilder som billedlige fremstillinger og udenlandsk litteratur samt 4) læsning af sekundærlitteratur, hvad de omfattende litteraturhenvisninger dokumenterer.

To af middelalderens populære hellige mænd og kvinder er udvalgt til at være genstand for hver sit tematiske kapitel, »Skt. Georg – En pansret kraft« og »Noli me tangere – Maria Magdalena«. Hensigten med de to kapitler er at »undersøge, hvordan forskellige genrer i dansk senmiddelalder bidrog til at bygge en helgenfigur op« (s. 405). Begge kapitler demonstrerer styrken i en tematisk anlagt litteraturhistorie hvor brugen/læsningen af teksterne er i fokus. Den kristne ridder Sankt Georg led martyrdøden for sin tro. I *Legenda aurea* berettes om dragekampen hvor han frelser en prinsesse fra at blive ofret. Pil Dahlerup omtaler forskellige genrer og tekster. Først præsenteres den latinske legende med en perspektivering af begreberne synd og kætteri ved inddragelse af Thomas Aquinas og diskussionen af kristendommens kamp mod dens fjender (det onde) i *Summa theologiae* (s. 406-412). Derefter behandles de fire svenske versioner af *Görans saga*: legenden i *Fornsvenska legendariet* (Georgius), opbyggelsesskriftet *Själens tröst* (Yrian), versfortællingen i Codex holmiensis D 4 (ridder Sancte Yrian) og folkevisen *Örjansvisen* som udtryk for et svensk nationalsymbol og modstillet en dansk tradition (s. 415-428). Skt. Georg tilhørte en gruppe på 14 eller 15 helgener i vekslende sammensætning som fra det 14. årh. havde en særlig position i fromhedslivet. Disse nødhjælpere havde det tilfælles at de i deres dødstime havde bedt for enhver der ville ære deres navn og mindes deres martyrdøm, og da denne forbøn var blevet bønhørt, garanterede en nødhjælper bønnehørelse og blev derfor anråbt i al slags nød. Pil Dahlerup slutter da også sin analyse af Sankt Georgstekster med bønner til Skt. Jørgen i danske bønnebøger og lægger i sin konklusion vægt på »fiktionens kraft«, med andre ord legendens kreative betydning i teksthistorien.

Også til Maria Magdalene er der overleveret bønner på dansk i en lang række bønne- og tidebøger; Pil Dahlerup nævner tallet ti (s. 475), i registeret over bønner i *Middelalderens danske Bønnebøger* (MdB; 1945-1982) bind 5, er der opført 11 bønnumre foruden »Sankt Maria Magdalenas tider«, bøn nr. 431. Pil Dahlerup har givet kapitlet overskriften »Noli me tangere« fordi hun tager udgangspunkt i den Maria Magdalene der møder den opstandne Jesus ved den tomme grav (Joh. 20.1-18), og inddrager dette bibelske billedmotiv i sin fremstilling af figuren. Men i øvrigt fremhæver hun i sin analyse af teksterne vekselsangen i tidebønnens otte- og aftensang (matutin og vesper) som gengiver Jesu ord om kvinden i farisæerens hus i Luk. 7.47: »Hende er forladt mange synder, thi hun elskede meget« (s. 469). Det er denne Maria Magdalene-skikkelse, »synderinden,

der fik tilgivelse, og kvinden, der elskede Jesus« som er bønneteksternes tilbedte, konkluderer Pil Dahlerup (s. 480) med inddragelse af en anden af de middelalderlige teologiske tænkere, Bernard af Clairvaux.

Begge helgener er rigt repræsenteret i billeder, og Pil Dahlerup understreger deres internationalitet ved at bruge kendte europæiske kunstværker som illustrationer. I kapitlet om Skt. Georg viser fig. 92 og 94 den lybske billedskærer Bernt Notkes træskulpturgruppe af dragedræberen til hest i kamp med dragen og med prinsessen ved sin side i Sankt Nicolai Kyrka i Stockholm (1489). Fig. 93 er den florentinske renæssancebilledhugger Donatellos statue af den stående Skt. Georg med sværd og skjold udført til en af nicherne i kirken Or San Michele i Firenze (1416-17); her er dragekampen fremstillet på sokkelrelieffet. På elegant vis har Pil Dahlerup ledsaget den unge soldat, der er klar til kamp, med en billedtekst forfattet af en anden kæmper, Georg Brandes, nemlig hans afsluttende, lovprisende og opildnende bøn i essayet om Donatellos San Giogio i Firenze (1889). Et helt lokalt og boghistorisk perspektiv kunne have været at bruge billeder i bønnebøger som illustrationer og supplere omtalen af bønnetekst nr. 293 til Maria Magdalene og nr. 323 til Skt. Jørgen i *Anna Brades bønnebog* med de tilhørende små billeder i bønnebogens marginer. »Aff sancta maria magdalena een godh bøn« (183r) er ledsaget af et billede af Maria Magdalene iført rød kappe, krone og salvekrukke i højre hånd, og »Een skøn bøn aff then verdige nødhieperne sancte iørgen« (204v) af en stående Skt. Georg der gennemborer dragen med sin lanse.

Det er vanskelige tekster – og mange – som Pil Dahlerup beskæftiger sig med, og der må derfor uundgåeligt hist og her snige sig småfejl eller misforståelser ind. Denne læser har ligesom Pil Dahlerup stor interesse for bønnetekster, og efter et par mindre bibliografiske bemærkninger bringes der i det følgende nogle kommentarer til læsningen og udlægningen af forskellige bønnetekster.

Da Pil Dahlerup grundlægger sin genreprofil på Lauritz Niensens *Dansk Bibliografi* og i udstrakt grad benytter hans korttitler, havde det været oplagt at supplere anførelsen af teksternes titler med Lauritz Niensens nummerering; en nyttig bibliografisk oplysning der praktiseres inden for et bredt filologisk og boghistorisk fagområde. På s. 43 anføres Gotfred af Ghemens *Tyrkens Tog til Rhodos* (LN 275) med dateringen 1508 og i en skarp parentes oplysningen at Lauritz Nielsen ikke anfører denne dato. Lauritz Nielsen anfører imidlertid sted, bogtrykker og dato, men i en skarp parentes fordi trykket ikke eksplicit indeholder denne information, men må udledes sekundært: Ghemens bogtrykkermærke er trykt under teksten på den sidste side, og hvad dateringen angår, gives der referencer til den benyttede litteratur. Trykket er i øvrigt blevet nydateret til 1510 af Lotte & Wytze Hellinga på grundlag af bogtrykkermærkets (træsnit) læderingsgrad (jf. *Fund og Forskning* XV, 1968, s. 20-22). Skriftet behandles i kapitlet »Historia«, s. 153-155.

I »Historia« omtales også Poul Helgesens kongekrone *Historia Daniae regum* som først blev udgivet posthumt på tryk af den tyske historiker Erpold

Lindenbruch i 1595 i Leiden. Pil Dahlerup undrer sig over at dette skrift ikke er anført af Lauritz Nielsen, men kunne dog for fuldstændighedens skyld have oplyst at det er medtaget i bibliografiens supplementsbind, og i øvrigt her med bemærkningen »Det ses ikke, hvorfor LN har udeladt denne titel« (LN 738a). Lindenbruchs udgivelse falder uden for den undersøgte periode, men Pil Dahlerup opholder sig ved »bogmærket« på titelbladet, som hun henfører til Lindenbruch selv (s. 166). Der er dog snarere tale om en af de mange varianter af det kendte bogtrykkermærke som var firmamærke for det trykkeri Christophe Plantijn havde etableret i Antwerpen i 1555 med firmanavnet De Gulden Passer. Mærkets faste bestanddele er en passer og et skriftbånd med påskriften »labore et constantia«. Trykkeriets latinske navn var *Officina plantiniana*, og Lindenbruchs udgave blev trykt på filialen i Leiden som blev bestyret af filologen og universitetstrykkeren François Raphelgien, hvilket også fremgår af titelbladets kolofon.

Gotfred af Ghemens passionsvandring/korsvejsandagt *De femten steder Vorherre tålte sin pine på* (LN 259), trykt i 1509, behandles i kapitlet »Bønner til en såret krop«, og det er Pil Dahlerups fortjeneste både at give dette skrift opmærksomhed og at henføre det til en nordisk, birgittinsk tradition med 15 korsvejsstationer og Jesu moder Maria som forbillede for passionsvandringen, hvori indgår en ny afsluttende opstandelsesstation. Den traditionelle europæiske version består af 14 stationer som afsluttes med Jesu gravlæggelse. Den birgittinske tradition er iagttaget og undersøgt af Alf Härdelin i *I Kristi och hans Moders spår* (2003), og Pil Dahlerup har sammenlignet den svenske tekst med Ghemens tekst: De femten stationer i de to versioner er ikke identiske, men fælles er antallet af stationer og andagtens marianske ramme. Ghemens tekst slutter med gravlæggelsen, men den kommende opstandelse er implicit til stede i Maria og disciple-nes bevidsthed: »the wiste thet tijl wisse at han sculle op staa«. I citatet på s. 336 har Pil Dahlerup læst »Hvo som disse femten steder hver dag [ulæseligt ord] får i sit hjerte med en ren hu og en sand attrå, han skal dø fra verdens elskov og gøres levende i Guds kærlighed«. Hos Ghemen står: »ho som tessæ fæmthen stæder hwer dag yffuer faar i sith hierte ...«, det vil sige: »den som hver dag i sit hjerte gennemgår (farer over) disse femten steder«. I Otto Kalkars *Ordbog til det ældre danske sprog* oversættes opslagsordet »overfare« med »gennemgå«, »overveje«, og en variant til netop dette tekststed citeres: »hwo tessæ xv stæder offuer far i siith hierthæ« fra skriftet *Modus confitendi & De passione Domini* (LN 187; omtalt af Pil Dahlerup under skriftemålsgenrer på s. 239 ff.). Denne fejllæsning ændrer dog ikke ved Pil Dahlerups forståelse af sammenhængen. Meningen er at læseren i sit hjerte, altså åndeligt, skal foretage Jesu passionsvandring på samme måde som hans mor Maria gjorde det fysisk, og det samme verbum bruges da også i kildeteksten om hendes vandring: »saa lenghe [indtil] hun haffde them ywer faret alle samen«.

I kapitlet »Rosenkransen« behandler Pil Dahlerup flere forskellige rosenkranstekster og deres udformning på dansk, særlig udførlige er analyserne af bøn

nr. 241 og 242 i MdB »Velsignet være dit fagre hår« og »Ave, salve, gaude, vale, o Maria« i *Anna Brades bønnebog* (Thott 553 4to, 1497) samt bøn nr. 501 »Ave porta paradisi« i AM 75 8vo. Teksterne sættes ind i deres europæiske (og birgittinske) sammenhæng og sammenlignes med deres latinske forlæg, og deres litterære kvaliteter (oversættelseskompetence, poesi, metrik, brug af metaforer) vurderes og demonstreres. (For fuldstændighedens skyld skal det præciseres her at »Ave porta paradisi« også findes i bønnebøgerne AM 72 8vo og Codex Holmiensis A 29. Hverken i AM 72 8vo eller i AM 75 8vo er teksten dog fuldstændig; i AM 75 8vo mangler begyndelsen af den første krans (stykke 1-19), og i AM 72 8vo er der en lakune i den anden krans; den manglende del i AM 75 8vo er i bøn nr. 501 i MdB bøn trykt efter AM 72 8vo. I listen over danske rosenkranse har Pil Dahlerup sat en parentes omkring AM 75 8vo, nr. 501).

Pil Dahlerup slutter sin analyse af »Ave, salve, gaude, vale, o Maria« med nogle betragtninger over betydningen af bønnetekstens udseende i de to variant-håndskrifter *Anna Brades bønnebog* og AM 75 8vo:

De store initialer giver hilsnerne *Ave, Gaude, Salve, Vale* og *O Maria* en iøjnefaldende stor og smuk placering på bogsiderne. Nr. 436 i AM 75 octavo er en identisk tekst, blot med lidt anden stavemåde. En væsentlig forskel udgør dog de manglende stort udformede initialer. Man ser, hvor meget de betyder, når de mangler (s. 380).

I AM 75 8vo, der ligesom *Anna Brades bønnebog* kan henføres til Maribo Kloster, har bønnen med overskriften »Thætæ æfftherskreeffne ær iomfru marie rosen krantz poos danskæ« ganske rigtigt ikke store initialer; de er enten 1-linjede og gennemstreget eller udfyldt med rødt blæk, eller de er blot store med rødt gennemstregede begyndelsesbogstaver. Håndskriftteksten er i øvrigt som normalt i bønnebøgerne skrevet som en sammenhængende tekst og er ikke sat op i afsnit således som den er gengivet i udgaven MdB. I *Anna Brades bønnebog* er teksten også fortløbende. Initialerne er røde, begyndelsesinitialiet efter rubrikken er 2-linjete, mens alle øvrige initialer har 1 linjes højde. Gentagelsesbønnen *Ave maria* (*gratia plena*) anføres også med rødt. Desuden er nøgleord i teksten understreget med rødt, hvilket er en gennemgående praksis i bønnebogen: *Maria, Kristi moder, paradisi, dronning, stjerne, guds ark, blomster* osv. Det synes altså som om Pil Dahlerup her har forholdt sig til udgavens tekst med dens konventioner for transponering af kildetekst og ikke til teksten i selve bønnebogen, hvor det snarere er initialernes røde farve end deres størrelse der er betydningsbærende. I udgaven er teksterne sat op i afsnit, og versionen i *Anna Brades bønnebog* er yderligere forsynet med en blank linje mellem hvert afsnit og ekstra store begyndelsesbogstaver gennem hele teksten og ikke kun ved begyndelsen af hver del (jf. MdB, bind 2, s. 146-154).

Den rosenkranstekst (bøn nr. 976) som er overleveret i *Marine Jespersdatters bønnebog* (AM 421 12mo, beg. af 1500-tallet), har Pil Dahlerup karakteriseret

med overskriften »En rosenkrans for de ustadige« (s. 385), fordi det bedende jeg dels beder om hjælp til at tro på kirken og dens fællesskab og at stadfæste troen (»stadelig«), dels karakteriserer sin egen læsning/fremsigelse af psalteren som »ustadelige«, og hun mener at det interessante ved denne tekst ikke er dens litterære kvaliteter, men at »den svenske original er fundet i en bønnebog fra ca. 1500«. Der er dog, som også påvist af Ingela Hedström i ph.d.-afhandlingen *Medeltidens svenska bönböcker* (2009), næppe tale om et egentligt forlæg. Den omtalte svenske bønnebog er Cod. Gävle Ms. 2, der på grundlag af såvel palæografiske som ortografiske kriterier kan dateres til 1520-30'erne, og den indeholder rigtignok en rosenkrans bestående af tre kranser, men der er indbyrdes strukturelle forskelle mellem den svenske bønnebog og *Marine Jespersdatters bønnebog*: Betragtningernes rækkefølge divergerer, nogle betragtninger findes ikke i den ene version, men er medtaget i den anden, og endelig er bønnerne om den bedendes fremførelse af rosenkransen og den tilbedtes modtagelse af bønnerne i den svenske bønnebog anbragt afsluttende efter den tredje krans, mens de i *Marine Jespersdatters bønnebog* står efter hver af de tre kranser. De to bønnebøger kunne dermed tænkes at være samtidige varianter af den samme rosarie-tradition.

Hvad der imidlertid er højst interessant ved »Jomfru Maria og den hellige Trefoldigheds psalter« i *Marine Jespersdatters bønnebog* er dens billedlige og synssanselige dimension. Ingen anden dansk (eller nordisk) bønnebog er bevaret med så mange billeder: i alt 48 små helsides miniaturer. I rosenkransen/psalteren udgør tekst og billede en helhed som er placeret i et opslag således at bønnebilledet/andagtsbilledet står på venstresiden og den tilhørende bønnetekst på højresiden. Hver bøn/betragtning findes således i en dobbeltrepræsentation, som billedlig fremstilling og som bønnetekst. Der refereres direkte fra teksten til billedet, og billederne supplerer teksten og omvendt. Den bedende har således ikke blot haft billeder af Jesu og Maria for »sit indre øje« (s. 350), men hun kunne se på dem i bogen. I den indledende rubriks anvisninger på hvordan kransen skal bedes, siges det »udtrykkeligt, at psalteret skal læses foran et Trefoldighedsbillede, siden et billede af Marias besøg hos Elisabeth« (s. 386), og Pil Dahlerup fortsætter da også: »*Marine Jespersdatters bønnebog*, hvori den danske oversættelse står, er i manuskriptet rigt illustreret, det gælder også afsnittet med Maria-psalteret«. Men billederne er man ikke opmærksom på når man læser teksten efter udgaven MdB hvor de ikke er repræsenteret, men motiverne blot oplistet i håndskriftbeskrivelsen.

Det er et møjsommeligt arbejde at finde paralleller og forlæg til de gammel-danske bønnetekster. Alle de bevarede håndskrevne bønnebøger er forskellige fysiske artefakter fremstillet til brug for enkeltpersoners private andagt, enten af professionelle skrivere eller af brugerne selv. De indeholder derfor forskellige samlinger af udvalgte tekster, men kan være fælles om tekster og traditioner for udvalget af tekster. I kommentarerne til bønnerne i MdB, bind 5, anføres der en del forlæg og paralleller, men ikke til bøn nr. 293 i *Anna Brades bønnebog*; her

har Pil Dahlerup i *Analecta hymnica* (bind 9, s. 216) fundet en latinsk kilde, »Gaude, felix magdalena«. I delafsnittet »En dansk oversættelse« (s. 467-468) sammenligner Pil Dahlerup den danske prosa der »er så fortættet, at den kunne være oversættelse fra lyrik«, med den latinske poesi og konstaterer at oversættelsen er fuldstændig, og at »[f]ordanskningen er ordret med visse småfejl«. En af disse består i at strofe 2a og 2b er byttet om i den danske tekst, og en anden afvigelse at »felix« i strofe 1a er gengivet med »milde«. Pil Dahlerup har i apparatet i *Analecta hymnica* læst at den latinske tekst er overleveret i håndskrifter fra »Vissegrad (Ungarn), Prag og Salisburg (Estland)«, men tekstens »vej til Danmark kan ikke kortlægges på nuværende tidspunkt« (s. 468). Så meget kan dog siges at versionen i *Anna Brades bønnebog* hvad rækkefølgen af teksten i strofe 2a og 2b angår, stemmer med et af de anførte varianthåndskrifter hvor stroferne også er »umgestallt«. Det samme håndskrift har i øvrigt læsemåden »pia« og ikke »felix« i strofe 1a, og i strofe 1b »dulcis advocata«, hvilket svarer til den danske teksts »søde forswarynne« (derimod mangler dette håndskrift strofe 4b, der er oversat i den danske bøn).

Med titlerne på de tematiske kapitler karakteriserer Pil Dahlerup en stor del af den tekstlige produktion i den senmiddelalderlige periode: utopi, europæisk humanisme, historieskrivning, forbøn, rosenkrans. Billedfrontispicerne viser bl.a. det kropslige: Jesu sår i højre hånd som en af Pater noster-perlerne i rosenkransen (fig. 1), det konkrete og hverdagsagtige: den hellige familie optaget af huslige sysler (fig. 2), det trykte medium: *Gutenbergbibelen* 1454-1455 (fig. 3), humanisten: Thomas More (fig. 15). Ambitionen har været at nærlæse alle tekster ved selvsyn, at definere tekster og temaer og at besvare spørgsmålene: Hvorfor er denne tekst blevet til? Hvad er meningen med teksten? Alt set ud fra såvel tekstens ophavsmand/-kvinde som tekstens senmiddelalderlige bruger. En del af denne tekstlæsning fremlægges for nutidige læsere i form af indgående og undersøgende analyser. Man får lyst til selv at gå til kilderne og ser frem til fremtidige bind i serien.

Anne Mette Hansen

Gunnar Sivertsen: *Kilden til Jeppe paa Bierget*. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2010. 294 sider, 298 kr. ISBN 978-87-7934-628-4.

Anmeldte afhandling, der udgives med privat og offentlig fondsstøtte fra både dansk og norsk side, præsenterer sig som en »revidert« version af forfatterens disputats, som han december 2006 forsvarede ved Universitetet i Oslo, hvor den skaffede ham den norske doktorgrad (dr.philos). Undersøgelsen foreligger nu – stadig på norsk – som en smukt trykt og udstyret bog med illustrationer, bibliografi og register.

Afhandlingen kan i sit anlæg minde lidt om de undersøgelser, hvormed brdr. Ottosen o. 1970 bidrog til dansk litteraturforskning (Jørgen O.: *J.P. Jacobsens »Mogens«*, 1968; Leo O.: *H.C. Branners tidlige forfatterskab*, 1975 og Klaus Rifbjergs »*Den kroniske uskyld*«, 1977). Opskriften på den type afhandlinger synes at være denne. Forfatteren afgrænser et studieobjekt så snævert som vel muligt, gerne til en enkelt eller et par overskuelige litterære tekster, og sørger samtidig for at have et par hundrede bogsider til rådighed. Herefter leveres en »nytolkning« af genstanden under inddragelse af en overdådighed af hidtil upåagtede detaljer; der redefineres under stadig skærpelse, og der dokumenteres med en ærefrygt-indgydende akribi. Derved frembringes et indtryk af svimlende dybdeboring og en næsten heroisk videnskabelighed, medens forgængere, som er kommet for skade at berøre forfatterens specielle emne, måske på vej andetsteds hen, let bliver til *prügelknaben*, der fremstår som overfladiske dilettanter, for disse bøger med deres »oprydning« på programmet er næsten altid polemiske.

Empirisk udgør dr. Sivertsens primære undersøgelsesgenstand, hvad han kalder »Rahbeks anekdote« (p. 101ff). Betegnelsen dækker, hvad Rahbek selv omtaler som »dette fuldstændige Udtog af Bidermanni Utopia« (*Ludvig Holbergs udvalgte Skrifter*. Udgivne ved K.L. Rahbek VI, 1806, p. 163), dvs. den ca. 10 små oktavsider store tekst, hvormed Rahbek i sin anførte Holberg-udgave (VI, p. 153-63) på dansk gengiver det *plot*, som Holberg har hentet til »Jeppe paa Bierget« i sin gennem århundreder kendte kilde, nemlig den lærde jesuit Jakob Bidermanns latinsprogede fiktionsværk *Utopia* (1640). Denne bog har i Holberg-forskningen, hvor den hyppigt inddrages, traditionelt været omtalt som »anekdotesamling«, if. Sivertsen med stor uret, skønt bogen vittelig er fuld af anekdoter og anekdotisk stof. Sekundært behandler forfatteren minutøst de påståede ulykker, »Rahbeks anekdote« har afstedkommet inden for senere Holberg-forskning, især i kraft af forskernes manglende opmærksomhed på »Jeppe«-historiens oprindelige kontekst i *Utopia* og deres uberettigede tiltro til nøjagtigheden i Rahbeks gengivelse, som således misforstås og misbruges. Også undertegnede er stedvis på anklagebænken (krediteres dog for »tre sitater på latin«, p. 201, i behandlingen af »Jeppe« og dens mulige kilder i *Professor Holbergs komedier*, 1993, p. 64-70).

I det hele taget hører spørgsmålet om kilden/kilderne til »Jeppe« til Holberg-komparatismens gamle travere. Forhistorien er denne: Holberg vedgår selv, både på latin (nemlig i *Første Levnedsbrev*, Kragelunds udg. 1965, I, p. 234) og dansk (nemlig i »*Just Justesens Betenkning over Comoedier*«, *Samlede Skrifter* II 1914, udg. af Carl S. Petersen, p. 541f), at han har lånt *plottet* (men heller ikke mere!) til »Jeppe« i *Utopia*. Indrømmelsen har vist sig oplagt berettiget, og dermed har sagen været klar. Der har været lidet behov og få anledninger til supplerings. En sådan har gået på forspillet til Shakespeares »*The Taming of the Shrew*« (skr. ca. 1591, tr. 1623), hvilket rejser det ligeledes klassiske, mere generelle problem om Holbergs kendskab til Shakespeare. Holbergs egen udtalelse i epistel 190 om, at »fra *Plauti* Alder ind til Moliere, som gjør en Tiid af 2000 Aar, intet anseeligt Skuespill, som bekiendt er, haver været kommet for Lyset« (Bil-

leskov Jansens udg. III, 1947, p. 23f) synes ikke egnet til at styrke forestillingen herom. Desuden er motivet med »den drømmende bonde«, der bliver »konge for en dag« kendt som vandreanekdote med talrige europæiske og orientalske forgreninger. Under inddragelse af sidemotivet »ond (arrig) hustru« har Jul. Paludan og Hans Brix suppleret kilden hos Bidermann med hhv. Peder Thøgersens moralitet »Comoedia de mundo et paupere« (1607) og det fra tysk oversatte skoledrama »Esthers Komædie« (opført i Nakskov februar 1724, men med oprindelse fra før 1670).

Diskussionen af det bidermannske forlæg for »Jeppe« fik 1957 ny næring gennem tandlæge E. Langagers skrift *Rasmus Andersen paa Een- Øe eller Ludvig Holberg*, som vakte stor opsigt og udløste en polemik, der kunne bringe bogslaget i *Peder Paars* i erindring. Langagers illitterære, men dog respektable profession blev brugt imod ham; Mogens Dam (1897-1979), huspoet ved de ferslevske blade, kommenterede i *Dagens Nyheder* (22.2.1957): »Han flittigen foer om / fra kjender og til kjender / og reent forsømte at / plombere godtfolks tænder«; nu følger Sivertsen trop (rubrikken »En tannlege finner et hull«, p. 189). Hvad tandlægen havde fundet – og erhvervet – var et exemplar af *Utopia* (Köln 1649), som han hævdede indeholdt Holbergs egenhændige marginalier og understregninger, koncentreret omkring de steder hos Bidermann, der notorisk har tjent Holberg som forlæg, ikke mindst til »'Jeppe'-stoffet«, i forbindelse med hvilket bl.a. en kraftig blækstreg på exemplarets p. 216 markerer det eneste sted, hvor en akt-delning i Holbergs komædie har sin pendant *inde* i et afsnit i *Utopias* text! Andre brugsspor peger i retning af bogens benyttelse til (latin-)undervisning, ligesom Langagers boghistoriske redegørelse formår at knytte forbindelse mellem Holberg og baron Rosenørn-Lehn til Oreby, hvis initialer findes i exemplaret. Langagers *découverte* delte som sagt vandene: Brix lod sig efterhånden overbevise, medens Billeskov Jansen fastholdt en – vist mest intuitivt forankret – skepsis; i retrospekt forekommer det nok vigtigst, at landets betydeligste palæografiske autoritet, overarkivar ved Rigsarkivet, dr.phil. Erik Kroman, sagde god for identifikationen af marginaliernes håndskrift med Holbergs (*Acta Philologica Scandinavica* 26,3, 1964, p. 153-78). I 1977 opsummerede Langager polemikken, delvis i form af en munter Holberg-pastiche (*Den satiriske Raptus*), og yderligere en udløber fik debatten med Paul Johansens artikel i Det Kongelige Biblioteks *Magasin* (7. årg., juni 1992, p. 23-32), der beskriver et nyfund af endnu et *Utopia*-exemplar (Dillingen 1691), med omfattende sammenfald med Langagers exemplar mht. brugsspor, der tyder på, at det yngre exemplar har været latinlærerens (dvs. Holbergs eget), det ældre derimod elevens (dvs. Lehns).

Det er altså ganske komplicerede sager, anmeldte forfatter vil »rydde opp« (p. 15) i. Det anførte udtryk findes i afhandlingens første hoveddel (af tre), der formulerer dens program og teser. Andendelen (p. 21-100) leverer alle tilgængelige informationer om Bidermann og en interessant gennemgang af *Utopia* – der nu ikke længer (må) betragtes som anekdotesamling, men som en (sammenhængende) roman om en »dannelsesreise med karnevalsmythos« (rubrik, p. 83).

Værkbehandlingen omfatter ikke blot et udførligt handlingsreferat, men holder også styr på romanens komplekse ramme-struktur med adskillige narrative niveauer: Der er en ydre ramme, hvis jeg-fortæller hedder Bemardinus, og heri fortæller Philippus om sin selvoplevede rejse til Utopia (med karneval og »Jeppe«-handling); derudover er der indskudt en lang række fortællinger af forskellige gener på diverse niveauer.

Efter disse 100 siders præliminaries går det så løs med »Rahbeks anekdote« (p. 101-212). Afhandlingen betragter denne som en manipuleret konstruktion, bevidst udformet som et stykke afrundet folkelig litteratur, løsrevet fra konteksten i *Utopia*, hvorfra partier skrupelløst er kontamineret og selekteret. Rahbeks redaktionelle manøvrer synes, har forfatteren opdaget, styret af, hvilke partier der har deres sidestykke i Holbergs komedie. Det sidste ligger imidlertid allerede i Rahbeks åbent erklærede hensigt, idet han vil »uddrage, hvad Holberg til sit Brug har forefundet« (op. cit., VI, p. 153). Sivertsen går Rahbek tæt på livet i spørgsmålet om dennes intention. Det er et spørgsmål om genre og smag. Han har villet forsvare sin litterære helt Holberg mod især den klassicistisk orienterede teaterkritiker Rosenstand-Goiske (1752-1803), der har frakendt »Jeppe« navn af karakterkomedie og i stedet betegnet den som en farce, if. Rahbek endog »en Pøbelfarce« (op. cit., VI, p. 152). Derfor bliver det i Rahbeks interesse at påvise, hvorledes de træk i komedien, der måske kunne begrunde en sådan negativ vurdering, er de fra Bidermann overtagne, medens karakterkomedie-trækkene skyldes Holbergs originalitet. Det er den samme interesse, der – stadig if. anmeldte afhandling – får Rahbek til at følge det shakespeareske spor så langt, han (trods alt!) gør. Heri har han nemlig set en analogi (snarere end et kildeforhold!) mellem »Jeppe« og »The Taming«, idet begge dramatiske mestre så har opløftet samme folkelige anekdote fra »konge for en dag«-traditionen, oprindelig opstået i tilknytning til Philip af Burgund og for Shakespeare også foreliggende i form af et ældre, anonymt engelsk skuespil med næsten samme titel som hans, til høj kunst, i det mindste en acceptabel efter klassicistisk poetik. Og så havde Shakespeare på Rahbeks tid oplevet den opvurdering på det engelske parnas, som Rahbek tilsigter at skaffe Holberg på det danske. Alt dette har senere Holberg-forskning og -formidling ikke været opmærksom på, når de har benyttet »Rahbeks anekdote« som orienteringsbasis eller værktøj. Dette søges påvist meget udførligt p. 160ff. Dermed fremkommer en kronologisk disponeret mønstring af »Jeppe«-litteraturen, som måske vil vise sig at være afhandlingens *pièce de résistance*.

I et text-tillæg (p. 213-80) synes vi at møde forfatteren i egenskab af oversætter og editionsfilolog, idet ikke helt ubetydelige partier af *Utopia* her lægges frem på norsk i annoteret skikkelse og med originaltextens sidetal i skarpe parenteser. Givet, at vi har at gøre med en disputats, der helt ud i titlen præsenterer sig som en studie i et enkelt værk, ville mange læsere nok forvente, at oversættelse fra dette værk var foretaget af forfatteren og udført efter originalteksten. Ingen af delene er dog tilfældet: Proceduren bag den fremlagte text er – med anerkendelsesværdig frimodighed – beskrevet i afhandlingens første del (p. 17-19), og her

erfarer man til sin overraskelse, at oversættelsen er foretaget på anden hånd, fra tysk, efter Margrit Schusters moderne biglotudgave *Jakob Bidermanns 'Utopia'. Edition mit Übersetzung und Monographie I-II*, Bern 1984, dog således at Sivertsen har formået to venlige latinister, afdøde Mogens Leisner-Jensen og den højst nulevende Karen Skovgaard-Petersen, til at kontrollæse det tysk-norske produkt mod Bidermanns original. Yderligere må det bemærkes, at oversættelsen er selektiv, kun omfatter de dele af *Utopia*-teksten, som har relevans for Holbergs komedie, medens øvrige dele blot gengives i kursiveret referat. Redaktionen er dermed udført efter præcis samme princip, som Sivertsen bebrejder Rahbek at have fulgt! Noterne, hvortil Leisner-Jensen og Karen Skovgaard-Petersen ligeledes har bidraget, har især deres styrke og interesse i de mange klassiker-citater og -allusioner hos Bidermann, der identificeres. I de fire tilfælde, hvor en citatkilde har været søgt forgæves, er det anført explicit. Kun i ét tilfælde synes det samme at være sket for forfatterens latinkyndige hjælpere, som stundom hænder den gode Homer: Da Philippus skal i gang med at fortælle om sin rejse, begynder han med udbruddet: »Fri meg fra å gennemgå denne lidelsen på nytt« (p. 234). Det er en (vist ret indiskutabel?) reminiscens fra det berømte sted i *Æneiden* (2,3), hvor Æneas indleder sin beretning: »Infandum, regina [i. e. Dido], iubes renovare dolorem« – men henvisningen mangler.

En samlet vurdering af Sivertsens afhandling må vel rimeligvis foretages ud fra to synspunkter: afhandlingens filologiske grundlag og afhandlingen som bidrag til Holberg-komparatismen. Om det første har der netop været talt, om det andet kan det siges, at der – vi – nok er nogle, der har overvurderet Rahbeks konstruktion (måske i tillid til at *han* var en habil latinere!) men også, at forfatterens udførlige undersøgelse intet ændrer ved, at Bidermanns *Utopia* også fortsat må gælde som den af Holberg selv vedgåede kilde til stof og handlingsgang i »Jeppe paa Bierget«.

Jens Kr. Andersen

Vigdis Ystad m.fl. (udg.): Henrik Ibsens skrifter, bd. 1-17 i 33 bind. Universitetet i Oslo, i kommission hos H. Aschehoug og Co. (W. Nygaard) 2005-2010. 10.500 + 11.275 sider, 11.990 norske kr. ISBN 978-82-03-18981-4. Enkeltbind sælges parvis, dvs. tekstbind + kommentarbind, 840 norske kr.

Efter omtrent 14 års arbejde og bevillinger på i alt ca. 88 mio. norske kroner foreligger den store udgave af Henrik Ibsens værker og breve nu afsluttet. Planerne for projektet blev fremlagt af Vigdis Ystad i 1997. De første bind blev lanceret op til hundredåret for Ibsens død i 2005-06, og blot fem år senere foreligger nu det sidste. Det er et ganske hurtigt avancement. Til sammenligning er det 32

år siden, at den endnu uafsluttede Strindberg-udgave lagde ud med de første af sine planlagte 72 bind, og 14 år siden de første bind af *Søren Kierkegaards Skrifter* så dagens lys; de sidste af dens 55 bind forventes at udkomme i 2012-13, i øvrigt med et budget, der ligger ca. 20 mio. kr. højere end *Henrik Ibsens skrifter*. Regner man lidt på det, bliver resultatet, at det – rundt regnet – koster omkring 4.000 kr. pr. side at frembringe en stor, videnskabelig udgave, mens salgsprisen for den trykte udgave ligger omkring 50 øre pr. side. De digitale versioner af både Ibsen og Kierkegaard, som følger i kølvandet på de trykte udgaver (og sikkert koster nogle ekstra penge), vil stå til fri disposition. Det er et offentlighedsaspekt og ikke blot en lille sidegevinst ved projekter som disse, at de gennem de elektroniske versioner åbner sig for helt nye brugere, der fysisk kan være placeret hvor som helst.

I anledning af udgaven kan der være grund til at pege på, at projekter som Ibsen- og Kierkegaard-udgaverne ikke kun resulterer i nationale produkter, der tiltrækker sig opmærksomhed internationalt. De vil i vid udstrækning blive oversat eller i det mindste danne grundlag for del-oversættelser til fremmede sprog. Samtidig har de betydet en forpligtende professionalisering af dansk og norsk editionsfilologi, hvor ikke kun erfaringer og systemudvikling vil kunne løftes over fra det ene projekt til det næste; der er simpelthen uddannet en generation af velkvalificerede editionsfilologer, som holder internationalt niveau.

Ibsen-udgaven er en såkaldt *hybridudgave*, der allerede i sit udgangspunkt har valgt at kombinere en bogudgave (HISb) med en elektronisk udgave (HISe), hvis første version lanceres i efteråret 2011 (www.ibsen.uio.no). Den elektroniske udgave kommer til at indeholde alt materiale fra den trykte, men bringer i tillæg hertil *samtlig*e tekstkilder; man vil altså her i fuld længde kunne se alle manuskripter og alle de trykte versioner af teksterne, som udkom i forfatterens levetid. Mens den trykte udgave er en *kritisk* udgave, der sikrer en pålidelig tekst, baseret på førstetrykkene, men med rettelser af diverse fejl, så resulterer det samlede projekt i en *historisk-kritisk* udgave. Tekstbindene i HISb fortegner i sit noteapparat, der står på foden af siderne, kun de varianter, som har haft betydning for udgiverens *rettelser* i teksten, mens HISe vil give mulighed for en parallel, synoptisk visning af alle tekstkilderne til et værk og dermed et systematisk studium af alle former for varianter; desuden vil den åbne for diverse søgninger i teksterne.

Udgaven er ikke den første professionelle Ibsen-udgave. Didrik Arup Seip udgav 1918 i syv meget handy bind de *Samlede digter værker*, og sammen med Francis Bull og Halvdan Koht stod han også for den umiddelbare forgænger for det nye projekt, nemlig *Hundreårsutgavens* 22 bind, der udkom 1928-57. Den var noget ujævn i både tekstetableringen og sin beskrivelse af manuskriptmaterialet og ligeledes i kommenteringen, mens indledningerne var bredt introducerende redegørelser, der beskrev værkernes baggrund og tilblivelse, fra inspiration og idé over selve tilblivelsesprocessen frem til den færdige tekst; reception var endnu ikke i fokus. Indledningerne henvendte sig til den læsende

almenhed, og karakteristisk nok lod de sig uden større problemer senere skille ud og samle i det meget anvendte paperback-bind *Ibsens drama* (1972). I en 75 år senere, aktuel dansk sammenhæng kan man iagttage en lignende konstruktion i den 18-binds H.C. Andersen-udgave, som Det Danske Sprog- og Litteraturselskab udsendte 2003-07, og hvor Klaus P. Mortensens indledninger til de syv afdelinger, som den genreordnede udgave bestod af, ligeledes lod sig samle i den selvstændige udgivelse *Tilfældets poesi. H.C. Andersens forfatterskab* (2007).

Den nye Ibsen-udgave fremstår som en smuk, men også lidt utilnærmelig monolit, uden sprækker, omtrent som Ibsen selv på Erik Werenskiolds bekendte, iskolde billede. De 33 bind er indbundne i en solid, blå shirting, og rækken strækker sig over ca. 170 cm; enkelte bind er henved 8 cm tykke, så det er store klodser at håndtere, ikke mindst på grund af de orienteringsproblemer, der hurtigt melder sig. Det er en anke mod en så stor udgave som den foreliggende, at den er alt for vanskelig at finde rundt i. Det gælder på flere måder.

For det første ganske elementært: I ryggenes titelfelt står der blot *Henrik Ibsens skrifter*; fornedet står bindnummeret, fx 8 eller 8k, idet tekstbind og kommentarbind hører parvis sammen. Titelfelt og bindnumre er sat med guldtryk i en forholdsvis lille grad, og da præget i lærredsbindet ikke er dybt, melder udvisning sig hurtigt: Vogntoget ser ud til at miste nummerpladerne. Og i modsætning til den på mange måder sammenlignelige Kierkegaard-udgave rummer bindsiderne ingen tekst eller information.

Véd brugeren ikke på forhånd, hvilket bind der er brug for, er der således ikke andet at gøre end at forsøge sig frem gennem de 33 bind, og da må man i bindene forbi både smudstitelblad og titelblad for at nå frem til en side med de oplysninger, man søger. Dispositionen har medført, at når udgaven i litteraturlisterne skal henviser til sig selv, sker det med en bemærkning om, at udgaven er uden bindtitler, og at titlerne er taget fra indholdsfortegnelse[r]n[e]!

Der er her yderligere det paradoks, at de orienterende oplysninger findes på bindenes *smudsomslag*. På tekstbindenes omslag både på ryg og side, på kommentarbindene kun på ryggen, fordi siderne her er udnyttet til helsidesillustrationer. Omslagenes flapper kunne fint have været udnyttet til en oversigt over udgavens bind. Dog også her drypper lidt malurt: Hvis man har beholdt de lysegule smudsomslag, må man forlige sig med, at de ikke er forsynet med de bindtal, som de dækker for. Så enten må man tage smudsomslaget af og se på ryggen, eller også må man blade ind i bindet. Vil man undslippe dilemmaet, er der den uelegante udvej at tilføje bind-tallene med blyant!

Der burde med andre ord enten i bind 1, sidst i hvert bind eller i det afsluttende bind 17, »Utgavens retningslinjer«, have været en hjælpsom guide til, præcist hvor i udgaven læseren finder hvad.

Hovedopdelingen følger et genreprincip, hvorefter bind 1-10 rummer dramatik, bind 11 digte, bind 12-15 breve, bind 16 sagprosa. Det nævnte bind 17 er

ganske tyndt og burde vel efter sit indhold have været et k-bind, men da det er svært at forestille sig et anneks uden et hovedhus, er det blevet ved de 17, rent. Det er en mærkværdighed af samme karakter, at der i kommentarbindenes prosa henvises til fx bind 7t. Den betegnelse figurerer hverken på bindene eller i forkortelseslisterne, og den forklares først i indledningen til bind 17.

For det andet melder orienteringsproblemerne sig i forbindelse med udgavens indholdsfortegnelser og øvrige oplysninger.

I tekstbindene med dramaerne er forholdene enkle, og her går det fint: De ganske få linjer oplyser, på hvilken side teksten til hvert drama begynder, i bind 10 s. 5 fx *John Gabriel Borkman* (s. 7) og *Når vi døde vågner* (s. 167); på 'bagsiden' oplyses i kursiv og med mindre grad på hvilken side, man finder forkortelser. *Mellem* tekst og forkortelser (s. 291) oplyses s. 289, hvem der har ledet arbejdet med teksterne, og s. 290 hvem der har foretaget transskription, kollationering, kodning, kodeudvikling og tekststudering; s. 292 (udgavens sidste side) følger de standardoplysninger, der findes i alle bind, nemlig projektets finansielle bidragydere og værkets redaktionskomité med hovedredaktøren, Vigdis Ystad, i spidsen. Åbner man teksten, oplyses det på 'bagsiden' af deltitelbladene (s. 8 og 168), hvem der har stået for ederingen af teksten og hvilke tekstkilder, der findes til den pågældende tekst.

I det tilsvarende kommentarbind (10k) finder man efter deltitelbladet for *John Gabriel Borkman* en oversigt over indledningens indhold (s. 13-83) og over opdelingen af ord- og sagkommentaren (s. 95-153); s. 154 oplyses det, hvem der har medvirket, dernæst hvem der har sammenskrevet ('ført i pennen') indledningens forskellige dele (det er ikke helt de samme). Tilsvarende for *Når vi døde vågner*, blot står oplysningerne om de medvirkende osv. her ikke på en selvstændig side, men i umiddelbar forlængelse af kommentarens brødtekst (s. 345). Derefter følger en litteraturliste, der spænder over *begge* de tekster, det drejer sig om; den er delt op i 'manuskriptmateriale' og 'trykte kilder'; kilderne viser sig at omfatte alt, hvad der har været anvendt under arbejdet, dvs. samtidige anmeldelser, opslagsværker og ordbøger, primærlitteratur og sekundærlitteratur; her opløses også en række forkortelser, man ikke finder i forkortelseslisten. S. 377 oplyses hvem, der har udført det redaktionelle og tekniske arbejde.

Resultatet er en uoverskuelig struktur, hvor brugeren må slå op flere steder for at finde rundt, og hvor det er vanskeligt at finde frem til præcist hvem, der har udarbejdet og skrevet hvad, og hvad der findes af litteratur om en bestemt tekst. Det går an i bind 10, hvor der blot er tale om to dramaer, men i fx bind 7 omfatter de ca. 40 sider litteraturliste – inklusive det generelle stof – litteraturen om *Samfundets støtter*, *Et dukkehjem*, *Gengangere* og *En folkefiende*.

Et mere løst eksempel er, at 'Oversigt over tekstkritiske tegn, termer og forkortelser' (s. 74) simpelthen mangler i indholdsfortegnelsen i bind 17. Der er lidt for mange af den type problemer i udgaven, som signalerer, at samspillet mellem de redaktionelle led og den grafiske tilrettelægning ikke har været tilstrækkelig tæt. Anmeldelsen vender tilbage til emnet under behandlingen af brevbindene.

Det centrale er jo imidlertid teksterne, og her må det stærkt fremhæves, at der leveres grundigt og betænksomt arbejde. Overordnet vælges førstetryk som den grundtekst, der gengives i udgaven. Forelå teksten ikke trykt i Ibsens egen tid, benyttes manuskript; for enkelte af de helt tidlige tekster må man i mangel af bedre gå til de bevarede sufflørbøger. Det princip, der lægges til grund, er receptionshistorisk orienteret, dvs. at der så vidt muligt vælges den form, hvori teksten for første gang mødte publikum, og denne form behandles konservativt: Der foretages så få rettelser som overhovedet muligt. Det kan være i form af emendationer, hvor den rigtige tekst kan dokumenteres i en anden tekstkilde, fx trykmanuskriptet, eller i form af konjekture, hvor udgiverne foretager en rettelse baseret på eget ræsonnement. Hvis der foreligger flere versioner, som det jo er tilfældet med flere af fx Ibsens dramaer, trykkes disse som regel i umiddelbar forlængelse af hinanden, uanset det brud på kronologien, som det medfører. For digtene sker det samme, blot med en lidt anden ordning, således at *Digte* (1871) naturligvis fremstår som den samling, den var komponeret som.

Alt dette er i udgaven gennemført med præcision og omhu, med systematik og den dokumentation, der giver brugeren mulighed for kontrol og selvsyn. Der er tale om tekstkritisk arbejde på højeste niveau. Særlig grund er der vist til at fremhæve selve tekstkritikken (ved Christian Janss), de tekstkritiske redegørelser (ved Stine Brenna Taugbøl) og endelig manuskriptbeskrivelserne, som Tone Modalsli fra Nasjonalbiblioteket har stået for. Ikke mindst på det sidste område udfoldes en systematik og sættes en standard, som fremover vil blive grundigt studeret og danne forbillede.

Man kan naturligvis diskutere, hvor mange versioner, der skal tages med i HISb, når der er tale om en hybridudgave, der supplerende åbner mulighed for en ubegrænset præsentation i HISe. Her spænder HISb vidt, efter mit skøn for vidt, tydeligst i bind 5 med de diplomatariske gengivelser (i flere farver) af kladder, rettelser og renskrift til den episke version af *Brand*, som aldrig blev udgivet af Ibsen selv.

For at lette præcise henvisninger finder man i tekstbindenes margin tre talsøjler: Udgavens linjetæller, førsteudgavens sidetal og Hundreårsudgavens sidetal. De har alle samme skriftsnit og grad; linjetælleren sidder altid til højre for brødteksten, mens de to sidetællere er placeret i ydermargin; det betyder, at der især i højresidernes margin føres et rigt og for så vidt nyttigt, men unægtelig også lidt uskønt, tredimensionelt tal-liv.

Endelig er der kommenteringen. Den består dels af de initiale kommentarer eller indledningerne, dels af de ord- og sag- (eller verbal- og real-)kommentarer, der knytter sig til bestemte tekststeder. Omfanget af begge typer er meget stort, og er vel det forhold ved udgaven, der har givet anledning til størst diskussion. Man får et lille indtryk af proportionerne, hvis man nævner, at fx Dansklærerforeningens udgave af *Gengangere* har ca. 1 side med punktkommentarer, HIS omkring 70.

Det er udgavens vurdering, at tidsafstanden til Ibsens tekster nu begynder at blive så stor, at det er nødvendigt med en relativt omfattende kommentar, for at

teksterne »kunne gjenopstå med mest mulig av sitt oprindelige meningsinnhold intakt« (bind 17 s. 62); samsvarende henvises der (s. 65) til, at kommentaren ved at pege på fx paralleller og forudsætninger, der kan have været afgørende for tilblivelsen af teksten, kan bidrage til at give udgavens brugere en udvidet opfattelse af, hvilket meningsindhold et tekstafsnit *kunne* have for samtidslæsere, da det første gang udkom.

Vurderingen følges op af det 'tillægsmoment', at Ibsens skuespil opføres langt ud over hjemlandets grænser, og at de mange udenlandske brugere vil have behov for en noget fyldigere kommentar end nordmænd – der igen har brug for flere kommentarer end de danske læsere, der er tættere på Ibsens sprog end dagens nordmænd. Resultatet er blevet en målgruppe på niveau med internationale ph.d.-studerende og desuden den tiltro, at jo fyldigere kommenteringen er, jo længere vil den holde. Fordi den tidslige afstand til teksterne bestandigt øges.

Anmelderen tvivler på synspunktets holdbarhed eller tilstrækkelighed og på dets evne til at begrænse sig selv under realisationen. Det antages, at der findes et oprindeligt meningsindhold, og at det kan reetableres. 'Meningsindhold' er en noget rummelig forestilling, der formentlig kan bestemmes eller fastlægges nærmere på to ret forskellige måder (der i praksis kan supplere hinanden): Dels ad historisk-genetisk vej, hvor forskeren forsøger at kortlægge, hvad forfatteren har intenderet, og hvordan han har arbejdet, dels gennem litterær fortolkning af 'meningen med' den foreliggende tekst; her kan receptionen (herunder forskningen) og dens historie spille en rolle, ligesom fortolkerens aktuelle position kan udfolde sider af tekstens mening, der ikke hidtil er blevet eksponeret; inden for feltet ligger her alt det, der *senere* har bidraget til at give og tilskrive teksten betydning, herunder også historisk betydning. For pointeringens skyld kan man skærpe ræsonnementet og sige, at den afstand til teksten, som tiden øger, den tages tilbage eller forkortes, hver gang vi som læsere og fortolkere henter (ny) betydning ud af teksten og dermed dels ser noget nyt i den, dels gør den aktuel. Når den sidste proces, forkortelsen, ikke længere finder sted eller ophører, så dør teksten, glider ud af kanon og bliver et historisk dokument.

For kommenteringen betyder det, at der altid er to kontekster at betænke: Dels konteksten omkring det ord eller sagforhold, der skal kommenteres, dels den kontekst, som den udarbejdede kommentar skriver sig ind i. Jo rummeligere de to kontekster opfattes, jo mere omfangsrig bliver kommentaren – og det er, hvad der med en næsten centrifugal styrke er på spil i Ibsen-udgaven. Udspilingen af, hvad det er *relevant* at kommentere, ses i de hypotetiske formuleringer ovenfor vedr. meningsindholdet; udspilingen af modtagerkonteksten signaleres med den lidt løse forestilling om udenlandske ph.d.-studerende.

To, efter min opfattelse karakteristiske, eksempler:

I *John Gabriel Borkman* (1896) undlader Foldal at tage en sporvogn for at spare 10 øre, og fordi det er sundt at gå. Kommentaren til sporvognen går over 22 linjer og oplyser om sporvognsdriften i Kristiania, dens linjer, ruter og prispolitik; videre hvor i byen den rentheimske familiegård kunne tænkes at ligge, hvilke

boliger der faktisk lå dér, hvem der boede der, og at Bjørnson opholdt sig dér i 1898, dvs. to år efter stykkets fremkomst. Alt sammen forhold, der gav bebyggelsen en aktualitet, som »ka ha vakt hans [Ibsens] opmærksomhet«. Den type mulige, sandsynlige, trolige, eventuelle antagelser og jævnføringer er der alt for mange af, såvel når det gælder sagforhold, som når det drejer sig om intertekstuelle referencer, der kan bestå i alt fra citat, allusion og påvirkning over jævnføring, sammenligning og lighed til temmelig løse tekstassociationer.

Gælder det ordforklaringer får læseren etymologi og historik i betydeligt omfang, inklusive præcise henvisninger til ikke mindst Molbechs ordbog og ODS, ligesom planter og dyr m.v. præciseres med latinske betegnelser. Under sit ridt på Besseggen ser Peer Gynt brune ørnerygge flyve under sig. Kommentaren oplyser, at ørnen er en rovfugl af familien Accipitridae. De tre arter, der lever i Norge nævnes, inkl. deres latinske navne; de ordnes efter de angivne størrelser på vingefanget, suppleret af oplysninger om, hvad de lever af. Til sidst følger mytologiske referencer.

Efter anmelderens skøn kunne HISb have været lettet for meget af dette stof ved enten at placere det i den elektroniske version eller simpelthen reducere det ud fra snævrere relevanskriterier.

Indledningerne til dramabindene, der som regel er skrevet af Vigdis Ystad og Asbjørn Aarseth (det er ikke altid nemt at finde frem til!), er fyldige og givende. Omfanget ligger som regel på 60-100 sider pr. drama og følger en standarddisposition, der fremgår af del-indholdsfortegnelserne: 1) baggrund, 2) tilblivelse, 3) udgivelse (herunder modtagelseskritikken), 4) oversættelser, 5) opførelse (herunder modtagelseskritikken), 6) tekstkritisk redegørelse og 7) manuskriptbeskrivelse.

Senere reception og kanondannelse inddrages som hovedregel ikke, men der refereres ganske flittigt til den foreliggende forskning inden for emnekrederen. Fremmedsprogede citater oversættes uden videre, og det kan lette en flydende læsning, men også forvirre. Dagen efter opførelsen i december 1879 af *Et dukkehjem* telegraferede Det Kgl. Teaters chef, Edvard Fallesen, til Ibsen i München; med henvisning til Robert Neiiendams teaterhistorie bringes det overstrømmende telegram som citat, på norsk. Hvad der ikke fremgår, er, at Fallesen telegraferede på fransk! Forholdet burde parentetisk have været bemærket, til ære for internationale ph.d.-studerende.

Indledningerne giver i deres faste systematik ikke blot al den baggrundsorientering, man kan forvente, men også lidt til: Ibsen-forskningen er stor og internationalt omfattende, men den er i indledningerne udnyttet og sammenfattet med både overblik og præcision i detaljerne. Tilløb til fortolkning findes, oftest i tilknytning til genreforhold og metriske spørgsmål, men generelt er udgaven på det punkt tilbageholdende. Stoffet lægges til rette for læserne, men fortolkningerne må de selv kaste sig ud i. Det kan måske bedst udtrykkes på den måde, at indledningerne først og fremmest sikrer læserens informationsniveau og dermed afholder læseren fra at foretage fortolkningsmæssige kortslutninger. Man tvinges til at tænke sig om.

Brevsektionen i bindene 12-15, der er redigeret af Narve Fulsås, er disponeret lidt anderledes end dramabindene. For at opnå nogenlunde ensartede bind er beskrivelserne af tekstgrundlag og manuskripter her flyttet til tekstbindene, men holder i øvrigt samme fine niveau. Det har imidlertid medført, at de navne, der forekommer i beskrivelserne, ikke er omfattet af personregisteret i det relevante k-bind.

I de fire brevbinder, der deles ved årstallene 1844-1871-1880-1890-1905, udgives knapt 2.400 Ibsen-breve; heraf er omkring en tredjedel blevet fundet og registreret siden Hundreårsudgaven. Brevene er ordnet kronologisk, men ikke nummererede; det ville dels kunne skabe forvirring i forhold til tidligere udgavers numre, dels vil det i den elektroniske udgave gøre det meget enklere at indplacere nyfundne breve. Allerede under arbejdet med udgaven er der dukket nye breve op, som er placeret i et supplement i bind 15.

Kommentarbindene 12k-15k rummer først og fremmest indledning og punkt-kommentarer; hertil kommer – afgrænset ud fra brevrækken i det pågældende bind – en fylldig oversigt over omtalte personer og en tilsvarende over brevmottagere, delt op i hhv. personer og institutioner. Desuden en ligeledes bind-afgrænset tidstavle, som – selvom den med sin brede klumme og mindre skriftgrad ikke er særligt overskuelig – rummer en mangfoldighed af oplysninger, de fleste af dem snævert relateret til Ibsen, enkelte af generel, historisk-politisk karakter. I alt er tidstavlen på ca. 100 sider, hvilket siger lidt om informationstætheden. Endelig er der en litteraturliste og et personregister. I betragtning af brevsektionens meget brede anlæg og gennemførte karakter kan det undre, at der ikke er blevet plads til et *værkregister*, først og fremmest over omtaler af Ibsens egne værker (hvad siger han selv om fx *De unges Forbund?*), evt. også over andres (hvad siger han fx om *Hamlet?*). Her kunne man have lært noget af de fremragende registre til udgaven af H.C. Andersens dagbøger.

Oversigterne over omtalte personer og brevmottagere er nok værd at fremhæve, mættet som de er med oplysninger om en mængde af periodens store og små aktører. Her er en uhyre omfattende biografisk viden oparbejdet og resumeret, så det ligger lige for at udnytte disse dele som et generelt opslagsværk over personer i det moderne gennembrud. Ganske vist henvises der fra oversigterne til de relevante breve i tekstbindet med dato, hvad der nok kan give anledning til lidt bladren frem og tilbage, til gengæld kan man jo så ud fra datoen gå ind i såvel tekstbindet som kommentarbindet. Søgningen kunne have været afhjulpet lidt, hvis klummetitlen over siderne havde været mere levende, dvs. ud over årstal også havde haft fx en månedsangivelse. Den modsatte søgning – fra tekstbindet til kommentarbindets ord- og sag-kommentarer – går noget nemmere, idet kommentarbindet med fede tal i margin markerer den side i tekstbindet, der kommenteres. I øvrigt er der overvejende tale om sag-kommentarer, og de er generelt mere kontante og mindre vidtløftige end i dramabindene. Vil man direkte fra et brev til beskrivelsen af brevmottagere, må man bladre sig frem og se ned over de relevante sider; også her kunne en mere levende klummetitel have lettet søgningen.

Lidt tungt fungerer det hele, dels fordi de otte bind faktisk er tunge at håndtere (ca. 2 kg pr. stk.), dels fordi registre og beskrivelser af omtalte personer og brevskrivere kun dækker det enkelte binds periode og således parterer de stakkels personer i fire splittede dele; dog beskrives de personer, der først sent dukker op, med tilbagevirkende kraft, ligesom der også gribes fremad, ud over Ibsens livshorison, hvor det forekommer relevant. En samkøring af disse dele og oprettelse af en række elektroniske søgemuligheder må virkelig være et af de områder, hvor HISe vil rumme gevinster sammenlignet med HISb.

Det er udelukkende breve *fra* Ibsen, der trykkes, altså en envejskommunikation, og den amputerende løsning er selvfølgelig med til at øge behovet for kommentering. En væsentlig grund til, at envejsløsningen er valgt, er, at Ibsen og hans familie i vid udstrækning valgte at brænde modtagne breve, og at samlingen af modtagne breve således i udgangspunktet allerede forelå som fragmenter; som bekendt savnes fx de vigtige breve fra Georg Brandes. En anden grund er naturligvis, at omfanget af breve *til* Ibsen ikke desto mindre er så omfattende, at det ville have ført til en meget vanskelig selektion. Hvad Ibsen anbelanger, er ensidigheden imidlertid til at bære, fordi hans kontakter udadtil sjældent udviklede sig til egentlige korrespondancer eller brev-*vekslinger*. Hans brevveksling var spredt, tør og formel, så der er kun sjældent behov for eller lyst til kontinuerlig læsning. Udgaven er derimod både uomgængelig og leveringsdygtig for den læser, der skal finde og kontrollere ordlyden af et enkelt brev og sikre sig forståelsen af dets referencer.

Endelig er der de fyldige indledninger til de fire brevbinder, en fremstilling på omkring 300 sider. Den spænder vidt og er relevant for hele udgaven. Dele af den er da også genbrugt i indledningen til bind 16k, der drejer sig om Ibsens sagprosa. Efter overvejelser over brevgenren og Ibsen som brevskriver er emnerne: Datidens kommunikationsforhold, periodens aviser og tidsskrifter, forlagsforhold, teaterforhold, politiske spørgsmål, tyske forhold i bredere forstand (inkluderende litteratur, teater, kultur, politik og forholdet til Skandinavien) og Ibsen og det moderne gennembrud; hertil kommer i de senere dele Ibsen-receptionen i Skandinavien, Tyskland, England, Frankrig og USA. Desuden er der fine afsnit om forfatterret og den betydning, forholdet fik for Ibsens økonomi, der kortlægges ganske detaljeret – og meget oplysende, også for vurderingen af andre forfatters tilsvarende forhold. Også Ibsens bosteder beskrives, og sammen med tidstavlen er der således mulighed for at følge Ibsens liv ganske tæt, samtidig med at indledningens i bred forstand litteratursociologiske perspektiv fastholder biografien i en større sammenhæng.

Indledningerne kræver tid til sammenhængende læsning, og man risikerer hurtigt at tabe sin tråd tilbage til det enkelte brev, der måske var anledningen, ligesom det kan være vanskeligt at komme fra det enkelte brev til det relevante sted i en af de fire indledninger, der er tale om. I bind 12k kunne man endnu ikke se, hvad indledningen indeholdt, hvorimod bindene 13k-15k har fået tilføjet de del-indholdsfortegnelser, som i høj grad letter orienteringen.

Ibsens digte i bind 11 og sagprosaen i bind 16 har det træk tilfælles, at de rummer flere anonymt publicerede tekster, hvor attributionen er usikker. Fornyet gennemgang har ført til, at flere digte afvises som hidrørende fra Ibsens hånd, omvendt er der fundet fem hidtil ukendte.

Ligesom det var tilfældet i brevbundet, udfoldes der i bind 11 og 16 grundlæggende refleksioner over teksttypen. Hvad er i denne sammenhæng et brev? Hvordan defineres det, og hvad betyder det i praksis? Skal offentlige henvendelser i brevform tages med, og skal fx 200 medunderskrivere noteres sammen med Ibsen? Hvad er en sagprosatext? Skal Ibsens taler med, og hvor går grænsen, når de kun kendes på anden hånd gennem avisreferater og lignende? Vedr. alle disse spørgsmål fremlægger udgaven omhyggeligt sine præmisser og konklusioner. Hertil kommer, at hvad der på det genre-mæssige grundlag ekskluderes som 'andre' Ibsen-tekster, gøres tilgængelige i den elektroniske versions varia-del.

I øvrigt følger opbygningen af bindene 11 og 16 de tidligere bind, men på grund af de mange små tekster er især bindet med digtene ikke nemt at finde rundt i; ligesom det var tilfældet med tidlige versioner af *Brand*, kunne også her en del af materialet have været henvist til den elektroniske udgave. Kommentarbundet til sagprosaen gentager dele af indledningen til brevbundet 12k, men giver i øvrigt et ganske interessant overblik over de dele af periodens æstetik, som den unge Ibsen lærte af og forholdt sig til.

Som helhed er Ibsen-udgaven i sit grundpræg historiserende; overalt fastholdes den historiske kontekst som teksters og breves grundlæggende forståelsehorisont. Pædagogisk tydeligt sagt: Med førsteudgaverne som valg af grundtekst fremstår Ibsens værk som mindre norsk og mere dansk end i så mange senere udgaver. Deraf følger kommentarernes behov for referencer til fx Molbechs ordbog og ODS og for at lægge forklaringerne til rette over for et moderne, norsk – eller internationalt – læsepublikum. Teksternes horisont er den kontekst, hvori påvirkninger og omstændigheder gjorde sig gældende – og (i indledninger og kommentarer) *gøres* gældende. Det er samtidig en videnskabelig udgaves implicite påstand om det materiale og de oplysninger, den fremlægger, at dette er relevant og vigtigt, ja uomgængeligt for forståelsen. Uvidende om det kan man i det mindste ikke være. Stående over for teksterne tænker man, at uden tilegnelse af k-bundet er man inkompetent til at udtale sig om noget i t-bundet. Men som nævnt ovenfor er især de intertekstuelle dele af den kommentering, der udfoldes i Ibsen-udgaven, hverken sikker eller skarp i sin grænsedragning, og der er – set fra en dansk læsers synsvinkel – også en betragtelig redundans i kommenteringen. Holdt sammen med de orienteringsproblemer, udgaven åbenlyst kaster læseren ud i, fristes man et øjeblik til at spørge, om monumentet også er en sarkofag?

Så enkelt synes jeg imidlertid ikke, det forholder sig.

I virkeligheden byder Ibsens centrale dramaer ikke på særligt mange tekstproblemer og kræver som antydnet heller ikke synderligt mange kommentarer. Mange

(danske) læsere vil fint kunne klare sig med den ældre udgave af dramaerne, de har stående. Er der brug for stor akribi, kan man i tvivlstilfælde kontrollere sin tekst ved at gå til HISE, og her også søge de kommentarer, der kunne være brug for, eller orientere sig efter indledningernes klare systematik.

Heroverfor står så, at der aldrig tidligere er set en så god og omfattende Ibsen-udgave. Hvor hver eneste tekstdetalje er systematisk og kritisk efterprøvet og præmisserne for efterprøvningen lagt frem og diskuteret. Hvor hver eneste mulige knast er søgt forklaret, og den historiske sammenhæng og baggrund er beskrevet og forklaret i sin kontekstuelle sammenhæng, den være sig biografisk, forlagsmæssig, teaterhistorisk eller litterær. Hertil kommer en brevdgave, der er så komplet, som man kan forestille sig den, og ledsaget af et personal- og institutionshistorisk apparat, hvis informationsrigdom gør det til en guldgrube for al fremtidig forskning i det moderne gennembruds periode. Med sin gennemførte professionalisme vil HISb blive en uomgængelig referencebasis for al fremtidig Ibsen-forskning.

Per Dahl

Peer E. Sørensen: Vor Tids Temperament. Studier i Herman Bangs forfatterskab. Gyldendal, København 2009. 390 sider, 379 kr. ISBN 978-87-0207-987-6.

Der er glædelig grøde i Bang-forskningen i disse år: Store udgivelsesprojekter som Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs udgaver af *Romaner og Noveller* i 10 digre bind og af *Vekslede Themaer* ved Sten Rasmussen har set dagens lys, ligesom skrifter om forfatterskabet som udtryk for det nye storbyliv i København efter 1870 eller anskuet som udtryk for forfatterens på én gang skjulte og alt for velkendte homoseksualitet. Og nu har man så allerede i nogen tid kunnet glæde sig over Peer E. Sørensens stort anlagte *Vor Tids Temperament. Studier i Herman Bangs forfatterskab*. Undertitlen antyder, at der ikke er tale om en regelret gennemgang af forfatterskabet i kronologisk orden fra først til sidst, med ligelig vægtning af de enkelte værker. Snarere kunne jeg fristes til at karakterisere bogen som et fyldigt essay, der bestemmer tabserfaringen og Bangs ambivalente holdning hertil som et centralt moment i hans (liv og) forfatterskab og afprøver dette synspunkts holdbarhed gennem en række analyser af skiftende udførelser. Dette sker imidlertid i en stort set kronologisk orden, der alligevel giver læseren mulighed for at skaffe sig et overblik over forfatterskabet fra først til sidst, altså dog en art »udvikling«. Fiktionsprosaen er i fokus, med solide sideblik til journalistikken, mens Bangs lyrik og aforismer m.v. stort set lades uomtalt. En sådan kompositionsform, der jævnlig knytter tråden tilbage til og genopfrisker det grundlæggende synspunkt, giver mulighed for at fordybe sig i enkelte

kapitler for sig (og de har det nok med at lukke sig om sig selv), men rummer også risiko for en del gentagelser. Et såre nyttigt register over citerede og omtalte værker og breve (s.372ff.) viser, hvilke værker der især har kaldt analytikeren på banen: *Haabløse Slægter*, *Stuk* og *De uden Fædreland* med *Vekslende Themaer* og *Realisme* og *Realister* samt *Tine* og *Ludvigsbakke* i anden række.

Inden for rammerne af den antydede komposition fremstilles forfatterskabet i tre indbyrdes forbundne spor: Dels et æstetisk, der følger Bangs livslange teoretiske og praktiske arbejde med realismen som modernitetens centrale æstetiske udtryk, smidigt nok til at rumme såvel det tidlige forfatterskabs naturalistiske anslag som den senere impressionistiske fase fra og med midten af 1880'erne og endelig den dystert betydningsladede »allegoriske« realisme, som i Peer E. Sørensens terminologi karakteriserer især de sidste store romaner; dels et historisk spor, der skal placere Bang som den centrale skikkelse i moderniteten; og dels, endelig, et personligt spor, der skal pejle Bangs intense brug af egne livserfaringer, kunstnerisk frigjort i forhold til den håndgribelige, bagved liggende virkelighed.

Efter en »Indledning« (s.13-32), der i hastige strøg tegner Bang som (iøjnefaldende) figur i sin tids Købehavn, endvidere omridsene af det fiktive prosaforfatterskab og dets basis i en fundamental oplevelse af kaos, fulgt op af et par gennemgående motiver i forfatterskabet (forholdet til storbyen og moderen) og endelig af et psykologisk og dybdepsykologisk portræt af den Proteus-agtige Bang, der ikke var for fastholdere, er læseren klar til det store kap. II (»Nuets Ægtefælle«, s.33-112), hvor et af afhandlingens hovedslag skal leveres. Det gælder bestemmelsen af digterens og digtningens rolle i den ny tid, i »moderniteten«, i første omgang med særlig vægt på digterens rolle i den moderne journalistik. Dagbladenes blomstring i 1800-tallets sidste årtier ses som udtryk for modernitetens gennembrud, og derfor, hedder det, blev forfatterne journalister. Andre mulige forklaringer som fx mæcenvæsenets aftagende rolle eller den ændrede kulturstøtte efter 1849, da jo også Bondevennerne var rykket nærmere til fadet, får mindre vægt. Væsentligt er i det følgende dels bestemmelsen af journalistikken som et eksperimentarium for den unge Bangs stilistiske bestræbelser, længe før de for alvor slog igennem i hans digtning, dels af de fællestræk, der forener Bangs digtning og journalistik – det fælles stof i den moderne verden – og de æstetiske ligheder mellem disse afsnit af forfatterskabet, men også de slående forskelle: den positive eller optimistiske holdning i journalistikken til forhold, som digtningen tegner et negativt billede af. Som afslutning på sine betragtninger over Bangs forhold til journalistikken kan Peer E. Sørensen anstille en fin sammenligning mellem J.P. Jacobsen og Bang: Skønt begge såkaldte impressionister understreger Jacobsens stil altid det litterære, mens Bangs er »et ekkorum for det ikke-litterære« (s.44).

Derefter sættes Bang i litteratursociologisk sammenhæng, idet den ændrede kunstnerrolle efter 1870 kommer under luppen. Skønt den gamle tids normer holdt sig et godt stykke op i 1900-tallet – tænk blot på P. Hansen med fleres ener-

giske forsøg i deres litteraturhistorier m.v. på at inddæmme og undertiden ligefrem fortie det moderne gennembruds eksistens eller på den rolle, som fx E. Blaumüllers digtning spillede et stykke op i 1900-tallet – måtte tidens digtere dog leve på den ny tids vilkår, dvs. på markedets. Et tilbageblik på den gamle tid før 1870 viser de gyldne tider, hvor pålidelige digtere fik relativt vellønnede stillinger som professorer, teaterdirektører m.v. (de fleste såkaldte professorer var nu kun »titulære«, dvs. ulønnede). Hvis man medregner folk som Chr. Bredahl eller Claudius Rosenhoff og for den sags skyld Carl Ploug, som bare havde det held at være på det vindende hold, får billedet imidlertid nuancer af mørkere tone. Mange af disse forhold må efter mit skøn ses i lyset af den status, som poesien havde frem til ca. 1750 som en »skøn Videnskab«, altså del af den lærde verden, mens de bildende kunster sorterede under de »skønne Kunster«, altså som en art finere håndværk. Denne forskel kan – med undtagelser – spores langt op i tiden: Digtere rekrutteredes blandt sønner af embedsmænd (dvs. præster, fx Bang, Pontoppidan, Gjellerup), mens billedkunstnere rekrutteredes i håndværkerkredse.

Dette kapitels bestemmelse af den unge kritikers tofronts-krig mod til den ene side den gamle tid og dens repræsentanter, til den anden side Brandes-fløjens krav om problemdebat i litteraturen, er meget givende. Og når vi kommer til, hvad Bangs realisme-program indebærer en detail, tjener fine Goldschmidt-citater (s.60, 71) til at tegne den gamle tid, mens grundigt analyserede citater fra *Tine* og *Sommerglæder* viser det nye. Det kunne nok give appetit på mere, men Peer E. Sørensen er lidt karrig, når det gælder citering fra Bangs fiktionsprosa, mens hans kritiske prosa (forord, breve, kritiske artikler) får tilmålt betydelig plads.

Med et rask skifte til det historiske spor får vi nu et kapitel om Bangs læsning af dansk og nordisk samt ikke mindst europæisk litteratur i samtid og nærmeste fortid. Alt i et sådant kapitel kan selvfølgelig ikke være nyt, men det rummer et fortrinligt overblik. Dog kunne læsere med nærværende anmelders temperament (der næppe er vor tids) måske nok drømme om en bredere og præcisere dokumentation af påstanden om H.C. Andersens eminente betydning for Bangs stil end 5-6 linjer fra *Vekslende Themaer* 1880, nogle kritiske stykker af Edvard Brandes og Vilhelm Andersen samt et udsagn fra den ikke altid pålidelige Chr. Houmark. Det store kapitel II om »Nuets Ægtefælle« rummer endnu afsnittet om »Realismens blik« (s.98-109), der med inddragelse af den klassiske stilistikens begreber formulerer højst interessante iagttagelser af »Realisme som mærkværdiggørelse« og demonstrerer den idiosynkratisk opfattede detalje i Bangs fiktionsprosa via nærlæsninger af fortællerrollen i *Sommerglæder* og især »Irene Holm«. Inddragelsen på dette sted af Guy de Maupassants synspunkter på den realistiske forfatters teknik, som havde været trykt i *Ny Jord*, viser endnu en gang Bangs nøje føling med bevægelserne i den samtidige europæiske litteratur – og Peer E. Sørensens opmærksomhed herpå.

I kapitel III om »Selvfremstillinger« bevæger forfatteren sig ind i den biografisk-psykologiske litteraturforskning. Selvfremstilling er, hedder det, nødvendig

for en moderne, realistisk kunst, og Bang var dybt afhængig af det reservoir af erindringsstof, som han disponerede over; digtning er memoireskrivning, fremgår det af forordet til *Tine*, men jo i fortolkning. Overalt i Bangs forfatterskab kan man finde træk, hentet ud af hans biografi, men det er nu ikke enhver læser givet at gennemskue uden hjælpeklider som fx Paul Nørreslets udredninger af Bangs adresser og »ruter« i udgaven af *Stuk* (1987). Når det siges (s.117), at det næppe er muligt at forstå bl.a. Herluf Berg i *Stuk* uden kendskab til Bangs seksuelle dispositioner, kan man vel gerne medgive, at en sådan indsigt kan åbne op for en forståelse, men skulle det virkelig være den eneste mulige - forståelsen? Spørgsmålet om samspillet mellem liv og digt forbliver dog ikke et spørgsmål om biografisk-psykologisk granskning, men tilføres dels et generelt tidsperspektiv i betragtninger over det sene 1800-tal som »Nervøsitetsens Aarhundrede«, dels et genreæstetisk perspektiv, idet spændingen mellem fiktion og virkelighed i *Det hvide Hus* og *Det graa Hus* analyseres som udtryk for Bangs eksperimenterende omgang med genrekonventionerne.

I kapitel IV om »En Literatur, som vil Sandheden« flyttes slagmarken til det større litteraturhistoriske felt, idet Bang sættes i relation til den ældre danske romantradition. Peer E. Sørensen polemiserer her mod et par sammenhængende paradigmer i dansk litteraturvidenskab: dels at dannelsesromanen (Goethe, Goldschmidt) er dominerende og normsættende frem til 1870, dels at realismen først slår igennem i og med det moderne gennembrud. Det er da sandt, at man mindes tider, hvor der udvistes en forbløffende adræthed, når det gjaldt om at få hvad som helst til i det mindste at minde om noget i en dannelsesroman. Men at dansk litteraturvidenskab skulle have lukket øjnene for en dansk realisme før 1870, holder vist ikke. Vilhelm Andersen spenderede et kapitel om »Dansk Realisme« i sin bog om Topsøe (1922) på at trække en linje fra Blicher og Poul Møller over Goldschmidt og Schack frem til Herman Bang uden at gøre særlig stads ud af Georg Brandes og hans naturalisme; heller ikke i »Dansk illustreret Litteraturhistorie« er 1870 et afgørende skel, det ligger ved 1850. Lignende forløb tegnes hos John Chr. Jørgensen i *Den sande kunst* (1980), og i et conference-bidrag (IASS 1986) ærgrede Sven Hakon Rossel brandesianerne med betragtninger af lignende art. Adskilligt mere kunne nævnes. Efter en analyse af Andersens *Kun en Spillemand* som vidnesbyrd om opbrud fra dannelsesromanens harmoni, inspiceres *Haabløse Slægter* som en desillusionsroman med en lignende fastholdelse af den ydre romanform som i Andersens roman, men aldeles uden dannelsesromanens og med dragning mod dekadencen. Bangs senere og mere radikale eksperimenter med romanen belyses efterfølgende i analyser af arkitekturen i *Stuk*, et værk godt på vej mod den hovedpersonløse (storby)roman, mens lillebyen danner ramme om handlingen i *Sommerglæder*, der udnævnes til den første danske kollektivroman, sågar uden egentligt kollektiv, men med sideblik til Pontoppidans *De Dødes Rige*. Nærværende læser glæder sig ikke mindst over Peer E. Sørensens analyser af Bang-tekster, der ellers sjældent kommer under luppen.

I kapitel V, der bærer overskriften »Melodramaer«, er Peer E. Sørensen på spor af stemninger og tilstande i Bangs tekster, der giver mindelser om såvel den ældre romantiske som den yngre symbolistiske prosa, der med sin naturbesjæling og dekadence ligger fjernt fra den realisme, Bang ellers havde på programmet. »Det er, som om det fortalte behøver en dybde dimension for overhovedet at kunne fortælles«, hedder det (s.180). Og ligeledes: »Bangs realisme er hyperkompleks allerede fra begyndelsen« (smst.). Det store eksempel er »Irene Holm«, hvor fortælleren optræder som den sympatiske tolker af tilværelsens lidelse og elendighed. Hovedpersonen er ikke bare en talentløs danserinde med forskruede ideer, men et offer for livets destruktive uorden – afhandlingens bærende idé. I en fintmærkende analyse, der når ned i interpunktoriske detaljer, afdækker Sørensen den oscillation mellem ironi og patos, der er fortællingens nerve. En viden om Bang, som har været fremme før, får her en ny, stimulerende belysning, der må kunne blive igangsættende for nye (og gamle!) læsere. Et vue over Bangs omgang med tragedien og det tragiske i forfatterskabet som helhed viser overhovedet, at de ikke har nogen plads i Bangs verden, der snarere tenderer i retning af det melodramatiske. Med et af de udblik til den europæiske samtid, der er en væsentlig styrke ved Peer E. Sørensens skrift, kastes her lys over periodens franske melodramer, denne genres afsmitning på såvel den dramatiske genre som forskellig prosafiktion, også i Danmark, og i den forbindelse på de femme fatale motiver, der satte deres præg på den unge Bangs produktion – og igen på hans gamle dage.

Kap. VI om »Livets statister« tager fat om et af de faste numre i Bang-forskningen, hans skildringer af excentrikere og stille eksistenser, der er indbyrdes nært beslægtede, idet excentrikeren (fx primadonnaen) drømmer om en (illusorisk) idyl derhjemme, mens den stille eksistens, der lever netop der, længes ud. Analyse-eksempler er dels »Frøkenen«, hvor ekkoet af H.C. Andersens stil hævdes at være »endog særdeles hørligt« (s.209) – men kunne det ikke vises hvordan og hvorledes? – og »Frøken Caja«, der ligeledes beretter om forsagelse, grå ked-sommelighed og monoton vanetilværelse, mens den ældre litteraturs felt jo mest havde været de store lidenskaber. Dels, og især, analyseres *Ludvigsbakke*, der under sin tilblivelse på et tidspunkt synes at have tenderet til at blive en roman om så hæmningsløst dominerende mødre (og svigermødre), at den skulle have haft titlen »Mødre«, men titlen blev altså *Ludvigsbakke*, der vel også mere centralt indfanger drømmen om den tabte idyl som forfatterskabets grundtema. Man kunne måske her indføje, at også spisestedet »Rørholm«, der danner rammen om Idas kortvarige, kranke lykke i romanens anden del, for samtidige læsere også kunne rumme mindelser om en tabt idyl (et yndigt gartneri af dette navn ved søerne), der var blevet tilintetgjort af den voksende urbanisering siden ca. 1870. Analysen munder ud i et socialhistorisk afsnit om sygeplejerskernes stilling i tiden med den pointe, at Ida Brandts triste tilværelse er placeret midt i disse moderne tildragelser, uden at hun forstår noget deraf. Fra dette historiske spor svinger Peer E. Sørensen afsluttende til det biografiske spor ved at inddrage Bangs

eget ophold på Kommunehospitalets 6. afdeling med en overraskende detaljeret gennemgang af hans sygejournal. Bang fokuserer imidlertid, påpeger Sørensen, ikke (som især Amalie Skram) på patienterne og deres sygdomsverden, men lader grænsen mellem galskab og normalitet nedbrydes. Det er verden, der er syg, og romanen toner ud til akkompagnement af de syges dystre skrig, der kan forekomme underjordiske, men det er kun 'som om'.

I kap. VII om »Mentale landskaber« leveres en analyse af det topografiske element i Bangs digtning. Naturdigter blev han jo aldrig, men en skildrer af landskaber med spor af menneskelig erfaring. Peer E. Sørensen vil mene, at Bangs tekster er fattige på topografiske detaljer, men i tekster som *Stuk* og *Ludvigsbakke* er de dog til at få øje på. Med et godt udtryk karakteriserer Sørensen Bangs landskabsskildringer som »betydningstopografi«: de er altid ramme om menneskelige erfaringer og for så vidt en videreførelse af en romantisk tradition, men i anden toneart. Storbyen (og dvs. København) er Bangs tumleplads, hans personer især middelklassefolk med provins-fortid, derimod kun perifert underklassen og dens miljøer. Ikke den moderne industri, men det moderne forlystelseliv drager ham. Menneskeliv og byliv smelter her sammen og er, påpeger Peer E. Sørensen, noget nyt i litteraturen. I romanpersonernes drømme og dagdrømme møder vi imidlertid den håbløst illusoriske forestilling om en svunden idyl, som – også den – ender med at blive afskrevet i Bangs forfatterskab. Det er centrale dele af dansk identitet, der jo var konstrueret op gennem 1800-tallet med det danske landskab som en vigtig byggekreds, der sættes på spil, ja over styr. Fastholdt blev det som bekendt af andre frem til og langt forbi 1900. Et eftersyn af centrale værker fra *Haabløse Slægter* til *De uden Fædreland* viser, hvordan Bangs tabte barndomsland næsten altid er netop romantikkens evigt sommerlige Danmark, endda an- og overskuet på klassisk maner fra en høj. Hvordan dette billede destrueres og endeligt nedbrydes, påvises klart og tydeligt. Mødet mellem gamle livsformer og det moderne liv vises endelig i en oplagt analyse af *Sommerglæder*, der giver anledning til at inddrage også den vitalisme, som efterhånden tegner til at blive et hovedstrøg i dansk litteratur (og mere end det) efter det moderne gennembrud, men som Bang dog synes at have kunnet holde sig fri af, i hvert fald frem til sin tidlige død. Ej heller som journalist var Bang nogen større natur- og landskabsskildrer, som det fremgår af Peer E. Sørensen væsentlige analyse af den berømte Klitmøller-reportage (1880), der viser den unge Bang »kritisk mod den syge slægt, han selv og hans kunstneriske aktivitet kommer fra« (s.268); men den tone fastholdt han jo ikke i sin journalistik.

Man kan da med Peer E. Sørensen sammenfattende konstatere, at mens romantikkens landskab var sommerlyst – og vitalismens ligeså – drages Bang i sine tilsvarende tekster mod det hemmelighedsfulde, skumrende halvmørke. I det sidste hovedkapitel, kapitel VIII, der benævnes »Jeg som lever i Europa«, følges endelig Bangs forgæves forsøg på efter 1900 at skabe sig en position som europæisk forfatter. Skønt æstetisk mislykkede underkaster Peer E. Sørensen de to sidste romaner indtrængende analyser, da de »er vigtige for forståelsen af hele

hans forfatterskab, og fordi de handler om afgørende ideologiske, politiske, æstetiske og kulturelle problemstillinger ved indgangen til det tyvende århundrede« (s.285). Bangs hjemløshed ude som hjemme beskrives under biografiske, kulturhistoriske og psykologiske synsvinkler, med særlig opmærksomhed på hans seksuelle disposition med deraf afledte problemer. En bredt anlagt redegørelse med (også polemisk) afsæt i skrifter af Henning Bech og Wilhelm von Rosen og med omfattende inddragelse af Bangs *Gedanken zum Sexualitätsproblem* betoner den nøje forbindelse mellem exil og homoseksualitet, men munder ud i en klar afvisning af nordmanden Øystein S. Zierners påstand om en homotekstualitet, der skulle gøre homoseksualiteten til selve nøglen til forfatterskabet, dets anliggende i ét og alt; endog i den store analyse af forfatterskabets mest homoseksuelt prægede værk, *Mikaël*, afvises dette område som tema i bogen, men tilstås dog en rolle som »et mycelium, der har sine tråde overalt i tekstens tematik« (s.320) – en metafor hentet fra svamperiget. Det store kapitel munder ud i en højst interessant analyse af *De uden Fædreland*, en undergangsbog, der viser den uldstændige hjemløshed og undergang, som er afhandlingens grundidé. Til betegnelsen af den stil, Bang skaber på sin vej bort fra den radikale impressionisme, indfører Peer E. Sørensen som nævnt begrebet »allegorisk realisme«. Tilløb til den ses i *Stuks* facader og gadeleben og i undergangsstemningerne i *Tine*, *Ludvigsbakke* og flere steder, dens fulde udfoldelse i landskabers og lokaliteters dødlignende præg i *De uden Fædreland*: »Landskabet er til for at være et tegn for lidelse og undergang« (s.347). Med disse afsluttende stilistiske bestræbelser nærmede Bang sig så den form for prosafiktion, det tidligere forfatterskab betegner et opbrud fra.

Det vil være fremgået, at Peer E. Sørensens afhandling belyser adskillige emner, der kendes fra tidligere forskning; de sættes imidlertid i nye og stimulerende sammenhænge. Det vil ligeledes være fremgået, at man ikke står over for et metodisk ensporet skoleridt, men over for en flersidig tilgang til emnet, hvis skiftende synspunkter imidlertid går indbyrdes godt sammen. Indtrængende tekstanalyser og placeringer af forfatterskabet i større socialhistoriske og komparative sammenhænge stimulerer til læsning eller genlæsning og (fornyet) overvejelse. Når det gælder dokumentation af de hævdede synspunkter, kan man (jeg) imidlertid nok savne en bredere citering fra Bangs fiktionsprosa, mens tendensen i høj grad peger i retning af at citere Bangs hensigtserklæringer vedrørende sin kunst (i fortaler, breve, kritiske artikler) snarere end af den kunstneriske praksis i sig selv. Vægten ligger således i betydelig grad på relationen forfatter-værk. Vedrørende citeringspraksis i øvrigt må man formode, at Sørensens citering af Bangs fiktionsprosa uden markering af ny linje med indrykning skyldes pladshensyn (og dermed økonomi), men den giver jo kun et mådeligt billede af Bangs – allerede ved første, umiddelbare blik – sprælske prosa. Et par fejl-citeringer: Franz Panders »Forbauselse« er ikke »bedrøvet«, men »bedøvet« (s.181); mindre afvigelser af især ortografisk art ses i citaterne fra »En dejlig Dag« (s.197) og »Charlot Dupont« (s.204).

Man kan også fundere over, om Sørensen i forbindelse med bestemmelsen af Bang som sin tids betydeligste eksperimentator i fiktionsprosaen og en i adskillige sammenhænge skandaleombrust person, altså eneren Bang, er tilbøjelig til at gøre sin helt mere isoleret eller mere enestående, end tilfældet faktisk var. Var han fx virkelig ene om at plædere for et europæisk udsyn (s.353), når man betænker fx de delte synspunkter på Slesvigs forhold til Danmark tidligt i århundredet? Måtte han virkelig her i landet »kæmpe for selv den mindste anerkendelse i sin levetid« (s.5)? Intet fås vel gratis på det niveau, der her er tale om, men anerkendelsen i tidens anmeldelser blev dog mærkbart venligere efter ca. 1900; Herman Bang delte vistnok, når det gælder publikums velvilje, i høj grad skæbne med sine samtidige forfattere efter ca. 1900, som påvist i sin tid af Sven Møller Kristensen, samtidig med at han nedtonede den impressionisme, der på et tidspunkt havde været publikum for voldsom. Og gik salget af *Mikaël* virkelig så bedrøveligt som antydnet (s.319)? 1. oplag sidst i marts 1904 på 3000 eksemplarer og 2. oplag først i oktober samme år er vel ikke så sløjt.

Værkets afsluttende registre er prisværdige. Godt nok kan det forekomme lidt upraktisk, at Bangs romaner i serien »Danske Klassikere« ikke er indført regulært i bibliografien, og enkelte navne og titler (von Rosen, Henning Bech, *Vor Tid*) synes smuttet i navneregisteret og/eller fortegnelsen over anvendt litteratur. Men fortegnelsen over citerede og omtalte værker og breve er såre nyttig og bidrager i høj grad til den praktiske nytteværdi af Peer E. Sørensens værk. I det hele taget bør denne anmeldelse ikke munde ud i det muggent pernittengrynede. Der er tale om et skrift præget af betydelig lærdom, omfattende viden om det litterære og socialhistoriske landskab, hvori Bang med fordel kan placeres, og med et rigt udbud af inspirerende tekstlæsninger.

Flemming Conrad

Jens Bjerring-Hansen og Torben Jelsbak (red.): Boghistorie. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus 2010. 212 sider, 198 kr. ISBN 978-87-7934-128-9.

Boghistorie var før i tiden først og fremmest en disciplin der blev dyrket ved forskningsbibliotekerne, tæt forbundet med deres behov for katalogisering og bogbeskrivelse. Det var et udpræget empirisk foretagende, ikke voldsomt tynget af teoretiske refleksioner. Det har ændret sig i de sidste 40-50 år. Den moderne boghistorie er en selvbevidst, teoretisk disciplin med stærkt fodfæste på universiteternes litterære og historiske institutter. Det er et fagfelt der kan være svært at afgrænse. Det har forgreninger i så forskellige fag som mediestudier, antropologi, editionsfilologi og lærdomshistorie. Boghistorien dækker i princippet produktion af skrift til alle tider og alle steder, og den interesserer sig såvel for konkrete detaljer i skrift, bogbind og papir som for bogmarkedets

økonomi, læsning og læsere og andre sociologiske og ide- og mentalitetshistoriske emner.

Mangfoldigheden til trods er der en række grundlæggende indsigter og synsvinkler som kan siges at karakterisere den nye boghistorie. En del af dem er formuleret af franske og angelsaksiske teoretikere i 1980'erne og de tidlige 1990'ere, og det er et udvalg af dem der præsenteres i dansk oversættelse i antologien *Boghistorie*, udgivet af Jens Bjerring-Hansen og Torben Jelsbak.

Antologien indgår i serien *Moderne Litteraturteori*, som udkommer på Aarhus Universitetsforlag. Serien præsenterer bind for bind en række moderne litterære teorier i form af et udvalg af centrale programmatisk tekst oversat til dansk (seriens bind om genrer anmeldtes i *Danske Studier* 2010). At konteksten for antologien *Boghistorie* således er litteraturteoretisk, afspejler sig i udgiverens indledning, hvor forholdet mellem boghistorie og litteraturvidenskab står i fokus: Boghistorie er, som det forklares (s. 10), ikke en litteraturteori i snæver forstand. Den beskæftiger sig ikke med at »afdække litteraturens særlige karaktertræk – det, der gør litteratur til litteratur, til forskel fra andre tekster«. Det er tværtimod et boghistorisk anliggende at fremhæve hvordan tekster af enhver art indgår i historiske, kulturelle og sociale sammenhænge. Og i den forstand, fremhæves det videre, har boghistorien del i de senere årtiers »return to history« i litteraturvidenskab. Boghistorien kan, med sit »mediespecifikke perspektiv, (...) skærpe litteraturvidenskab« og medvirke til at revurdere »fundamentale litteraturvidenskabelige begreber og kategorier som tekst, forfatter og læser« (s. 12).

Som det første essay i bogen står Robert Darntons programmatisk »Hvad er Boghistorie?« (»What is the History of the Book?«) fra 1982. Her lancerer Darnton sin indflydelsesrige model over kommunikationskredsløbet og illustrerer det med et casestudy om en fransk provinsboghandler og hans ganske hårdhændede manøvrer for at komme til at forhandle et af oplysningstidens hovedværker, Voltaires *Questions sur l'Encyclopédie* (1770ff) i de tidlige 1770'ere. Det er altså ikke bogen som genstand, endsiges tekst, der interesserer Darnton, men de implicerede aktører i kommunikationskredsløbet. En anden vinkel anlægger det næste essay, der har samme klassiske status, nemlig D.F. McKenzies »Bogen som udtryksform« (»The Book as an Expressive Form«) fra 1986. McKenzies udgangspunkt er bibliografien, og det vil sige den konkrete fysiske bog. Bibliografien ser han som tekstsociologi. Herved distancerer han sig udtrykkeligt fra den traditionelle analytiske bibliografi med dens puristiske bogbeskrivelser og manglende interesse for sociale og historiske omstændigheder – og ikke mindre skarpt tager han afstand fra nykritikken og dens insisteren på at eliminere forfatterintentionen. Ligesom Darnton, men altså med et bibliografisk udgangspunkt, fremhæver han de involverede aktører. I det næste essay, Gérard Genettes »Paratekster« (»Introduction«) fra 1987, er fokus fortsat på bogen som objekt. Genettes ærinde er at gøre opmærksom på hvordan vores læsning og percipering af en tekst altid er styret af de andre tekster som ledsager den i form af kommentarer, forord, ti-

telblad etc. – samt af de tekster som ledsager teksten uden for bogen såsom forhåndstaler, anmeldelser, korrespondancer, dagbøger. Alle disse tekster kalder Genette under ét for paratekster. I forlængelse af paratekst-begrebet lancerer Jerome McGann i det følgende essay, »Tekster og Tekstualiteter« (»Texts and Textualities«) fra 1991, begrebet bibliografiske koder. Hermed forstår han de ikke-sproglige elementer ved en tekst – fx papir, skrifttype, indbinding, pris – som også har betydninger, også indgår i »tekstualiteten«. I bogens eneste skandinaviske bidrag, »Forfattere og forlæggere« (»Författare och förläggare. Om litteraturvetenskap och förlagshistoria«) fra 1994, diskuterer Johan Svedjedal de mangfoldige relationer der kan udfolde sig mellem en – skønlitterær – forfatter og hans forlægger. Essayet sætter således fokus på én af de mange med-aktører i kommunikationskredsløbet, forlæggeren, og hans rolle i den litterære tilblivelsesproces, og tilsvarende er det en anden sådan aktør, nemlig læseren, der er omdrejningspunkt i Roger Chartiers »Læserfællesskaber« (»Communautés de lecteurs«) fra 1992, som understreger mangfoldigheden i ældre tiders læsepraksisser. Endelig udvides blikket i det sidste og yngste essay, Peter D. McDonalds »(Post)teoretiske litteraturhistorier og forestillinger om bogen« (»Ideas of the Book and Histories of Literature: After Theory?«) fra 2006, hvor bibliografiske koder og publikationsformer ses i et globalt perspektiv.

De udvalgte essays fungerer glimrende sammen. De refererer til hinanden på kryds og tværs, og de belyser fra forskellige vinkler den nye boghistories centrale indsigt »at teksters materielle form og mediet i bred forstand er medskabere af mening, at man med andre ord ikke kan adskille bogen som fysisk genstand fra bogen som kommunikationskanal og bærer af litterært eller æstetisk indhold« (s. 10), at »de historisk variable og kreativt medskabende faktorer (...) indebærer, at betydningen af en tekst aldrig er entydig og stabil« (s. 38), sådan som det koncis er formuleret i bogens indledning af de to redaktører.

Der er for størstedelens vedkommende tale om skelsættende tekster af nogle af den nye boghistories *founding fathers*. At have dem samlet og præsenteret kompetent på dansk er et værdifuldt bidrag til dansk humaniora. De tre oversættere – Morten Visby der har oversat fra engelsk, Rolf Reitan der har taget sig af de to franske bidrag, og Solveig Daugaard der har oversat Svedjedals svenske tekst – har stort set haft held til at omsætte de syv essays til et godt og flydende, akademisk dansk, omend man fornemmer, især i oversættelsen af Genette, at det let krukke akademiske fransk byder på særlige udfordringer. Nogle af teksterne er ikke gengivet i deres helhed, og overspringelserne er markeret med [...], dog uden at omfanget af dem er nærmere angivet.

I den meget læseværdige indledning giver de to redaktører et rids af den nye boghistories historie og væsentlige temaer. De fremhæver med rette de to vigtigste danske bidrag til feltet, Henrik Horstbølls *Menigmands Medie* (1999) og Charlotte Appels *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark* (2001), men burde nu også have fundet plads til at nævne at der faktisk allerede eksisterer en grundig, omend ikke splinterny introduktion til den nye boghistorie på dansk,

nemlig Charlotte Appels forskningsoversigt i *Fund og Forskning* fra 1993 – ligesom Henrik Horstbøll, på engelsk, i 2003 gav et rids af nye danske bidrag på feltet i *Nordisk tidskrift för bok- och bibliotekshistoria* (begge er dog nævnt i bibliografien).

Indledningen udmærker sig i øvrigt ved at trække lidt længere tråde ud i boghistoriens grænseegne end de syv essays selv gør – fx til editionsfilologi og tysk receptionsteori. Men hvad jeg alligevel kan savne i indledningen, og i bogen som helhed, er et lidt bredere boghistorie-begreb. Alle de syv essays tager udgangspunkt i den trykte, skønlitterære bog i Europa i det 18.-20. århundrede – det sidste essay dog med videre geografisk udblik. Selv om nogle af deres teoretiske pointer har bredere gyldighed, er der aspekter af boghistorien som ikke figurerer i denne bog, såsom den gradvise skriftliggørelse af middelalderens europæiske samfund, overgang fra håndskriftkultur til trykkekunst og den moderne digitale medierevolution. Alle disse felter har bestemt også affødt væsentlige begrebsdannelser og teoretiske diskussioner. Elizabeth Eisensteins banebrydende afhandling *The Printing Press as an Agent of Change* fra 1979 er nævnt *en passant* og kun for en enkelt af sine indflydelsesrige, og til dels kontroversielle, pointer. Eisensten har i høj grad været med til at inspirere diskussioner om fænomenet »print culture« og mere generelt om medieskift og spillet mellem nye medier (skriften, trykkekunsten, de digitale medier) og sociale, kulturelle, kognitive og intellektuelle forandringer. Disse diskussioner får man ikke nogen fornemmelse af i denne bog, og naturligvis skal den heller ikke prøve at afspejle boghistorien i al dens mangfoldighed. Blot kunne indledningen tydeligere have tilkendegivet at boghistorien, også som moderne forskningsdisciplin og teoridannelse, dækker et bredere spektrum end de udvalgte essays giver indtryk af. Men under alle omstændigheder fungerer *Boghistorie* glimrende som introduktion til nogle af de væsentlige temaer i den moderne boghistorie.

Karen Skovgaard-Petersen

Fra Redaktionen

Universitets-Jubilæets danske Samfund

Danske Studier udkommer normalt med ét bind om året. Abonnement på tidsskriftet kan tegnes i enhver boghandel for kr. 275 årligt inkl. moms (excl. ekspedition). Man kan dog erhverve det billigere ved at indmelde sig som medlem i Universitets-Jubilæets danske Samfund, hvis kasserer er Simon Skovgaard Boeck, Gammeldansk Ordbog, Christians Brygge 1, 1219 København K. Årskontingentet er kr. 250, hvortil lægges forsendelsesgebyr (porto + ekspedition).

To our members abroad: You are kindly requested to pay your membership fee for 2011, DKK 275 (inclusive of postage and packing) either to the Giro account of University Press of Southern Denmark, swift-bic: dabadkkk, IBAN: DK 24 3000 0008 0420 20. Please note that UJDS can bear no unintentional reduction of your annual contribution caused by charges. If you pay by a Giro transfer, either a foreign Eurogiro or a Swift transfer, you are kindly requested to pay the service charge of DKK 30 that is a total of DKK 305.

For årskontingentet får medlemmerne tilsendt en del af de i årets løb udsendte bøger, herunder altid *Danske Studier*, mens andre tilbydes dem til en favorabel subscriptionspris. Medlemmerne kan derudover købe tidligere udsendte – ikke udsolgte – publikationer til reducerede priser. Medlemsleveringen for 2011 består af *Danske Studier 2011* (nr. 577) og – efter bestilling – Eva Skafte Jensen: Nominativ i gammelskånsk – afvikling og udviklinger med udgangspunkt i Skånske Lov i Stockholm B69 (nr. 576).

Tilsendte publikationer

Anders Thyrring *Andersen*, Per Dahl og Aage Jørgensen (red.): På tværs af grænser. Johannes V. Jensen i europæisk og genremæssigt perspektiv (Amsterdam Contributions to Scandinavian Literature, 6; Johannes V. Jensen-Centrets skriftserie, 5). Amsterdam 2011. – Thomas *Bredsdorff*: Ironiens pris. Fire store ironikere – og et begreb. København 2011. – Erik M. *Christensen*: Johannes Ewalds Adam og Ewa (1769) og verdenslitteratur. Odense 2011. – Kirsten *Dreyer* (udg.): H.C. Andersen og familien Wulff. En samling breve 1823-1875, bd. 1-2. København 2010. – Erik *Hansen* og Lars Heltoft: Grammatik over det Danske Sprog. København 2011. – Karen *Jelved* og Andrew D. Jackson (udg.): H.C. Ørstedes rejsebreve. København 2011. – Kristian *Hvidt*: Forsker, furie, frontkæmper. En bog om Lis Jacobsen. København 2011. – Aage *Jørgensen*: Johannes V. Jensen og nogle svenske bekendtskaber: Cederström, Engström, Zetterström < Nordica 27, 2010. – Aage *Jørgensen*: Den unge Johannes V. Jensens genreløshed – eksperimenter i et diffust medie billede. Red. Claes-Göran Holmberg og Per Erik Ljung. Lund 2011. – Aage *Jørgensen*: H.C. Andersen-litteraturen 2008-2010 < Anderseniana, 2010. – Aage *Jørgensen*: Troels-Lund og Nobelprisen < Historisk Tidsskrift, 110, 2010. – Carl Henrik *Koch*: Det komiske og det pludselige. Studier i to af Kierkegaards kategorier. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. Series H, Humanistica, 8, vol. I. København 2010. – Susanne Annikki *Kristensen*: Grammatiske grundbegreber. Sætningen, ordet og sproget. Odense 2011. – *Navnemiljøer* og samfund i jernalder og vikingetid. Rapport fra NOR-NAs 38. Symposium i Ryslinge 12.-15. maj 2009. København 2011. – Jon *Stewart* (udg., overs.): Heiberg's Perseus and Other texts. Texts from Golden Age Denmark, 6, København 2011.

Etudes Germaniques, 65e année, 2-4, 2010; 66e année, 1, 2011. – Jahrbuch des österreichischen Volksliedwerkes, 60, 2011. – Namn och Bygd. Tidskrift för nordisk ortnamnsforskning, 98, 2010. – Nordica. Tidsskrift for nordisk teksthistorie og æstetik 27, 2010. – Norsk Folkemuseum, By og Bygd 43. Friluftsmuseet 2010. – Språk och stil. Tidskrift för svensk språkforskning. Ny följd 20, 2010. – Studia Anthroponymica Scandinavica. Tidskrift för nordisk personnamnsforskning, 28, 2010. – Svenska landsmål och svenskt folkliv, 2010. – Zeitschrift für Volkskunde, 106. Jahrgang 2010/II, 107. Jahrgang 2011/I.